

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

БОГОМОЛОВА М.Ю.

**РОЛЬ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУЦІЙ У ПРОФІЛАКТИЦІ
ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ**

МОНОГРАФІЯ

Херсон
2015

УДК 37.013.42: 376.58

ББК

Ш

Рекомендовано до друку

Вченою радою Херсонського державного університету

(протокол № 8 від 30.03.2015 р.)

Науковий редактор Федяєва В. Л. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту Херсонського державного університету.

Рецензенти:

Сейко Н. А. – доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової і міжнародної роботи Житомирського державного університету імені Івана Франка;

Коляда Н. М. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної педагогіки, соціальної роботи та історії педагогіки Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Богомолова М.Ю.

Ш Роль соціальних інституцій у профілактиці протиправної поведінки неповнолітніх : монографія / М.Ю. Богомолова. – Херсон : **Типографія «Стар»**, 2015. – 240 с.

ISBN

У монографії охарактеризовано стан розробленості профілактики протиправної поведінки неповнолітніх. Обґрунтовано соціально-педагогічний зміст профілактики протиправної поведінки неповнолітніх у взаємодії соціальних інституцій. Виявлено взаємозв'язок між об'єктивною потребою суспільства в зниженні рівня правопорушень і протиправної поведінки неповнолітніх та стрімким зростанням цих асоціальних явищ протягом останніх років. Визначено соціально-педагогічні умови профілактики протиправної поведінки неповнолітніх у взаємодії соціальних інституцій. Окреслено шляхи розвитку та сутність організації комплексної діагностики протиправної поведінки неповнолітніх в умовах взаємодії соціальних інституцій.

УДК 37.013.42: 376.58

ББК

ISBN

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРОФІЛАКТИКИ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ	8
1.1. Профілактика протиправної поведінки неповнолітніх : історичний аспект	8
1.2. Протиправна поведінка неповнолітніх як соціально- педагогічна проблема.....	24
Висновки до першого розділу	52
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРОЦЕСУ ПРОФІЛАКТИКИ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ	55
2.1. Соціально-педагогічна взаємодія соціальних інституцій як механізм профілактичної роботи.....	55
2.2. Взаємодія соціальних інституцій у профілактиці протиправної поведінки неповнолітніх як соціально- педагогічний феномен.....	83
Висновки до другого розділу	114
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПРОФІЛАКТИКИ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ У ВЗАЄМОДІЇ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУЦІЙ	117
3.1. Змістовна розробка соціально-педагогічних умов профілактики протиправної поведінки неповнолітніх у взаємодії соціальних інституцій.....	117
3.2. Упровадження соціально-педагогічних умов профілактики протиправної поведінки неповнолітніх у навчальний процес загальноосвітніх навчальних закладів.....	144
Висновки до третього розділу.....	171
ВИСНОВКИ	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	178
ДОДАТКИ	208

ПЕРЕДМОВА

*«Наш розум ніколи не залишається пасивним;
Він завжди любить чим-небудь займатися,
Якщо не матиме хорошого заняття,
Він звернеться до поганого.
Займи його тим, над чим міг би добре попрацювати,
Але гарним і не надмірним.
Так ти уникнеш найбільшої нудьги
І зможеш досягти щасливого життя»*

Г. Сковорода

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства реалізуються негативні процеси, що сприяють девальвації ціннісних орієнтацій, зміні в укладі й способі життя людей, що призводить до його дестабілізації. Вони різнобічно впливають на розвиток і формування підростаючого покоління. Особливо небезпечним для суспільства є явище криміногенної активності підлітків, бо саме в цьому віці вони стають резервом для „дорослої” злочинності.

Грунтовна перебудова соціально-економічного та політичного розвитку країни, оновлення всіх сфер життя й діяльності сучасного українського суспільства вимагають кардинальних змін у сфері народної освіти, у справі виховання нормативної поведінки особистості. Пріоритетним напрямом соціальної виховної діяльності необхідно вважати взаємозумовлену роботу загальноосвітніх навчальних закладів, сім’ї та кримінальної міліції у справах дітей з профілактики відхилень у поведінці особистості. Розробка інтегрованого комплексного підходу соціальних інституцій до створення механізму профілактичного впливу дозволить ефективніше використати потенційні освітньо-виховні можливості в профілактичній роботі з підлітками-делінквентами. Саме тому одним із важливих завдань, що постає перед батьками, соціальними педагогами, психологами, педагогами загальноосвітніх навчальних закладів, працівниками кримінальної міліції у

справах дітей є профілактика протиправної поведінки підлітків. Отже, протидія злочинності, зокрема злочинам, що посягають на права, свободи і законні інтереси громадян, розглядається як один із пріоритетних напрямів внутрішньої політики України.

Сьогодні в Україні здійснюється низка заходів для гуманізації та демократизації всіх сфер життя суспільства, окреслено перехід до нових форм господарювання, ринкової економіки, здійснюються спроби створення правової держави, захисту прав людини. Згідно з логікою розвитку об'єктивних процесів, правопорушення та злочинність повинні знижуватись. Однак, з іншого боку, виникає загроза соціального розмежування, загострення міжнаціональних відносин, збільшення дефіциту товарів широкого вжитку, посилення інфляції та росту злочинності. Складна криміногенна ситуація в країні спонукає дослідників різних галузей наук – соціологів, юристів, психологів, соціальних педагогів вести ефективний пошук засобів профілактики делінквентної поведінки підлітків.

Аналіз особливо небезпечного для суспільства явища криміногенної активності неповнолітніх дає підстави стверджувати, що сьогодні вже накопичено різноманітний досвід з окремих аспектів профілактики делінквентної поведінки підлітків. У дослідженнях останніх років окреслено декілька напрямів: вивчення соціально-педагогічних причин виникнення відхилень у поведінці підлітків; дослідження правових аспектів проблеми; виявлення психологічної специфіки в поведінці; вивчення підлітків з аномаліями в психічному та фізичному розвитку; розробка питань діагностики відхилень у поведінці підлітків; дослідження соціологічних аспектів проблеми; пошуки шляхів і засобів профілактики делінквентної поведінки підлітків; дослідження соціально-педагогічної взаємодії як проблеми.

Аналізуючи актуальність та важливість зазначеної проблеми, варто зауважити, що принципового значення набуває необхідність систематизації

отриманих знань з врахуванням розвитку нових соціально-педагогічних положень і концепцій.

Вирішення такого завдання є багатоаспектною проблемою, адже наявною постає низка складних та суперечливих соціальних процесів між об'єктивною потребою суспільства в зниженні рівня правопорушень і протиправної поведінки неповнолітніх і стрімким зростанням цих асоціальних явищ протягом останніх років; між процесами, пов'язаними зі зменшенням позитивної ролі сім'ї і суб'єктивним бажанням неповнолітніх-правопорушників до певної матеріальної самостійності, звуженням її меж окремими соціальними інституціями, в першу чергу – можливостями сім'ї; між духовними й особливо матеріальними потребами неповнолітніх-правопорушників і реальними можливостями їхнього задоволення; між потребою системи освіти в теоретичному та методичному забезпеченні процесу ресоціалізації неповнолітніх-правопорушників і недостатньою розробленістю цього питання в соціальній педагогіці; між нормативно-правовою базою і відсутністю практичних механізмів її реалізації; між вимогами громадськості до правомірного розв'язання соціально-педагогічних проблем профілактики протиправної поведінки неповнолітніх та недосконалою підготовкою представників соціальних інституцій.

Ураховуючи актуальність та важливість проблем, що виникають у процесі профілактики протиправної поведінки неповнолітніх у взаємодії соціальних інституцій, автором запропоновано власне бачення їхнього вирішення.

Монографія складається з передмови, 3 розділів, висновків до них, післямови, де ґрунтовно визначено особливості соціально-педагогічної діяльності соціальних інституцій з профілактики протиправної поведінки неповнолітніх.

Автор надзвичайно вдячна за мудру пораду та підтримку шановному науковому редакторові, проректорові з наукової роботи Херсонського державного університету, докторові педагогічних наук, професорові

Валентині Леонідівні Федяєвій; доценту кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту Херсонського державного університету, кандидату педагогічних наук, Олександрю Васильовичу Панченку; рецензентам – докторові педагогічних наук, професорові, проректорові з наукової і міжнародної роботи Наталії Андріївні Сейко (Житомирський державний університет імені Івана Франка), докторові педагогічних наук, професорові, завідувачу кафедри соціальної педагогіки, соціальної роботи та історії педагогіки Наталії Миколаївні Коляді (Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини).

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРОФІЛАКТИКИ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

1.1. Профілактика протиправної поведінки неповнолітніх : історичний аспект

У будь-якому суспільстві існує певна система норм і правил поведінки, дотримання яких є обов'язковим для всіх його членів.

Поняття «норма» може вживатися в широкому значенні, тобто як правило, якому підпорядкована будь-яка діяльність, тобто норма – це закон діяльності, а також у вузькому значенні, коли норма розглядається не як будь-які правила для дітей, а тільки такі, що регулюють соціальну поведінку людей, взаємовідносини між особою і суспільством. Таким чином, мова йде про норми соціальні. Система соціальних норм є мірою діяльності, спрямованої на задоволення людиною своїх потреб, інтересів, на досягнення певних цілей. Вона окреслює межі допустимого, зумовлює санкції за відхід від них. Соціальні норми становлять основу визначення активної життєвої позиції людини.

Усі соціальні норми вимагають або утримання від певних вчинків, або активного здійснення тих чи інших дій. Отже, відхиленням від норми можна вважати «невідповідність поведінки або розвитку особистості суспільним вимогам».

Першими пояснити причини злочинності намагалися ще видатні філософи – Ф.В. Шеллінг (1775-1854 рр.) та І.Ф. Гербарт (1776-1841 рр.).

Філософи багато уваги приділяли моральному, правовому та релігійному вихованню, становленню мети виховання, в залежності від якої повинні визначатися виховні засоби. У відповідності зі своєю етичною теорією, основою якої виступають моральні ідеї, І. Ф. Гербарт вважав, що мета виховання заключається у формуванні добропорядної людини. Розглядаючи

цю мету як вічну та незмінну, він мав на увазі виховання людей, які вміють пристосуватися до існуючих взаємин, які поважають встановлений правопорядок та підкоряються йому [19, с. 24]. У центр процесу виховання ставилося волевиявлення особистості. Цей дисциплінарний процес в ідеалі має відповідати п'яти головним критеріям: внутрішній свободі; досконалості; благобажаності; законності; справедливості.

Формування дисциплінованої, моральної людини – ядро ідеї про гармонійний розвиток всіх здібностей. І. Ф. Гербарт вважав, що навчання без дисциплінованого виховання є засобом без мети.

Дисципліна – безпосередній вплив на характер вихованця з метою окультурення його норову і приведення його до дисциплінарності. Дисципліна має справу з характером, котрий виникає з співвідношення різноманітних нахилів і виражається в волі – переході бажання у справу. Дисциплінарно розвивати характер – означає, надавати право самому вихованцю приймати добро та відкидати зло і таким чином, підвищуватися до самосвідомої особистості [4, с. 461].

Мислитель на основі своїх філософських поглядів розробив таку систему дисциплінарного виховання, котра відрізняється крайнім інтелектуалізмом. Головне місце в його системі займає діяльність вчителя по входженню засобами навчання в свідомість учня моральних понять.

В основі своєї системи І.Ф.Гербарт вбачав рішення етичних проблем, беручи за основу моральні ідеї:

- ідея внутрішньої свободи, що робить людину «цілою»;
- ідея самовдосконалення, що поєднує в собі силу, енергію волі та надає внутрішню гармонію;
- ідея благоприхильності, що заключається в узгодженні волі однієї людини з волею інших людей;
- ідея права (законності), яка застосовується у випадку конфлікту двох або декількох воль;

-ідея справедливості, що слугує керівним початком при судженні про нагороду тому, хто надає послуги суспільству та покаранню того, хто порушує суспільні закони [19, с. 321].

Дисциплінарне виховання заключається в тому, що наставник має рахуватися з індивідуальністю особистості, знаходити в дитячій душі добре і спиратися на нього, формувати волю і характер майбутнього члена суспільства.

І.Ф.Гербарт розробив таку систему морального виховання, котра відрізняється крайнім інтелектуалізмом.

Філософ також велику увагу приділяв релігійному вихованню. Він наполягав, щоб релігійний інтерес збуджувався у дітей якомога раніше і постійно розвивався з тим, щоб «в шляхетні роки душа мирно та спокійно перебувала в своїй релігії». Релігія, за Гербартом, потребує «почуття смиренності» і необхідна як стримуючий початок [2, с. 27].

Навідміну від наuczіння моральне виховання безпосередньо впливає на душу дитини, спрямовуючи її почуття, бажання, дії.

Принципи морального виховання у І. Ф. Гербарта протилежні принципам управління. Там пригнічуються прояви волі та свідомості дитини. А в системі морального виховання всі методи повинні мати підґрунтя в тому доброму, що вже має дитина. Моральне виховання має намагатися «підняти в очах підлітка його власне «я» шляхом глибоко проникаючого схвалення». Вихователь зобов'язаний знайти у підлітка, навіть з проявами делінквентної (протиправної) поведінки, добрі якості і не впадати у розпач, якщо це не вдається зробити одразу. В системі морального виховання «одна іскра може одразу ж запалити іншу» [27, с. 723].

До засобів морального виховання у власному розумінні І. Ф. Гербарт відносив наступне:

1. Стримувати підлітка (цьому слугує управління дітьми, навчання їх послууху). Необхідно встановлювати межі поведінки для дітей.

2. Визначати підлітка, іншими словами поставити дитину в такі умови, за яких вона не лише з вказівок вихователя, але і з власного досвіду зрозуміє, що «непослух веде до тяжких переживань».
3. Встановлювати чіткі правила поведінки.
4. Підтримувати в душі підлітка «спокій та ясність», тобто не давати приводу для того, «щоб підліток зневірився в істині».
5. «Хвилювати» душу дитини схваленням і докором.
6. Вказувати на помилки дитини та виправляти їх.

У моральному вихованні слід звертатися до покарань, та виховні покарання, на відміну від дисциплінарних не мають бути пов'язані з ідеєю помсти, а висвітлювати дитині добро надійними пересторогами [27, с. 731].

Оскільки діти не мають сильної волі і вихованню необхідно її створити, не можна, на думку Гербарта, доводити до того, щоб діти мали можливість проявляти свої погані нахили. Це необхідно зупиняти найсуворішими методами. Важливо створити простий, розмірений і постійний життєвий устрій, позбавлений всіляких розсіюючих змін.

Школа повинна підтримувати батьків, які забезпечують дітям правильний порядок життя. Дуже небезпечно давати розвиватися у підлітка свідомості, що він є самостійним у своїх діях. Необхідно дуже обережно ставитися до перебування підлітка у суспільстві, «плин суспільного життя не має затягувати дитину у вир і бути сильнішим за виховання». Гербарт вимагав встановлення беззаперечного авторитету вихователя, вважав, що цей авторитет завжди заміняє підлітку «суспільну думку», а тому «суттєво необхідно щоб він (вихователь) мав першочерговий авторитет, поруч з яким підліток не цінив би ніякої іншої думки» [28, с. 318]. Всі ці висловлювання являються яскравим вираженням консервативного характеру гербартіанської теорії.

Філософ у своїх поглядах виходив з ідеалістичної системи етики, побудованої на релігії та метафізиці, розробленої ним асоціативної

психології, в якій зміст психічної діяльності представлено дещо спрощено, тільки як механізм руху уявлень.

Отже, метою виховання виступає «створення» суспільством доброчесної людини, у котрої гармонія волі поєднується з етичними ідеалами і випрацюванням багатогранних інтересів.

Чимало цікавих суджень з проблеми навчання і виховання, в тому числі і з проблеми відхилень у формуванні особистості знаходимо у В.Мономаха, Я.Іларіона, К.Туровського.

Проблема протиправної поведінки неповнолітніх та її профілактики протягом останніх років досить інтенсивно досліджувалась як вітчизняними (Г.Марінін, Л.Петрова, Р.Куликов, Г.Міньковський, Я.А.Коменський, Г.Сковорода, Ф.Прокопович, П.Іванов, М.Чернишевський, Т.Шевченко, П.Грабовський, І.Франко, О.Духнович, С.Шацький, А.Макаренко, В.Сухомлинський), так і зарубіжними (Д.Джилберт, Д.Кассебаум, Р.Оуен, Ч.Ломброзо, П.Нільсон, Д.Хардланд, Е.Хютон, У.Шелдон, І.Хіллі, Н.Іст, Л.Тайлер, Л.Берковіц, А.Кеттле, А.Коен, Е.Шур, М.Рідж, Е.Аллен, П.Карней, П.Вест, А.Дойч, Е.Глюк) вченими.

Зокрема, соціально-педагогічні аспекти проблеми вивчали: М.Алемаскін, Л.Зюбін, І.Невський, Є.Костяшкін, Г.Бочкарьова, Б.Баєв, В.Татенко, Т.Титаренко, З.Зайцева, Г.Корда, І.Дьоміна, М.Синьов та інші.

Правові аспекти досліджували: В.Кудрявцев, Г.Міньковський, М.Костицький, В.Нор, О.Тузов.

З проблеми профілактики протиправної поведінки неповнолітніх в Україні нами досліджені роботи Е.Драніщевої, О.Литвинова, Е.Погребняк, П.Середі, Н.Каменської, І.Лисенка, В.Маценка, С.Яковенка, Є.Петухова, О.Панченка, М.Фіцули.

Зусилля цих вчених були спрямовані на дослідження причин виникнення відхилень у поведінці неповнолітніх, розробку діагностичних методик відхилень у психічному розвитку і поведінці, вивчення явища важковиховуваності дітей та його зв'язку з правопорушеннями, пошуки

шляхів ефективної профілактики протиправної поведінки, визначення ролі школи, сім'ї, позашкільних дитячих установ та спеціальних виховних закладів в профілактичній роботі з неповнолітніми.

Проблема відхилень у поведінці підлітків хвилює багатьох зарубіжних вчених на Заході, оскільки рівень злочинності серед неповнолітніх з року в рік зростає.

Також слід відмітити, що багато західних вчених, які займаються дослідженням відхилень у поведінці серед неповнолітніх, не диференціюють чітко такі поняття, як “важковиховувана дитина”, “неповнолітній правопорушник”, “неповнолітній злочинець”.

Найчастіше в працях англійських та американських вчених стосовно особистості, яка порушує норми і правила поведінки, вживається термін “delinquent”, що в перекладі з англійської означає: винний, правопорушник, злочинець, а термін “delinquency” означає, таким чином, і проступок, і правопорушення, і навіть злочин, тобто будь-які види відхилень у поведінці. У той же час для відхилень, які не мають яскраво вираженого антисоціального характеру, вживається термін “deviant”, девіація, девіантність – відхилення від норми [17, с. 213].

Що стосується дітей, які порушують норми і правила поведінки (в тому числі і правові) їх, як правило, називають “juvenile delinquent” – неповнолітній правопорушник, злочинець, чи просто дитина з відхиленнями у поведінці.

На сьогоднішній день західними вченими виявлено близько 1000 найрізноманітніших ознак делінквентності неповнолітніх, хоч єдиної думки в їх тлумаченні поки що не існує. В одних випадках ці ознаки відповідають таким видам порушень, які охоплюються кримінальним правом, в інших – вони визначають порушення, які не є соціально небезпечними.

Так, наприклад, англійський вчений Д. Джілберт (1862-1943 рр.) відзначає такі ознаки, властиві делінквентам, як невитриманість, імпульсивність, агресивність, нечесність, безвідповідальність тощо.

Американський вчений Д. Кассебаум (1859-1939 рр.) вважає, що в групу підлітків-делінквентів слід віднести “певну групу неповнолітніх віком від 7 до 16 років, які здійснюють такі вчинки, що у випадку здійснення їх дорослими, розглядаються як злочинні [28, с. 115].

Деякі сучасні західні вчені користуються терміном “делінквентність” для визначення тої особливої стадії асоціальної поведінки, яка передуює прямим, чітко вираженим злочинним діям.

Разом з тим, в багатьох працях поряд з терміном “делінквент” зустрічається термін “кримінал”, тобто злочинець, або правопорушник.

Слід відмітити, що, хоч наука про злочинність сформувалась тільки у другій половині XIX ст. певні точки зору на цю проблему висловлювалися значно раніше відомими вченими, політичними і громадськими діячами [24, с. 32].

Перші спроби пояснити причини злочинності можна знайти ще в Платона, Арістотеля. Пізніше увагу цим питанням приділяли Вольтер, Д.Локк, Д.Дідро, К.А.Гельвецій та інші. Вони вбачали причини злочинності в соціальному неблагополуччі суспільства, виступали з вимогами пом'якшити репресії, більше звертати увагу на профілактичні заходи.

Про злочинність та її причини писали соціалісти-утопісти. Т. Мор (1478-1535 рр.) висловлював впевненість у можливості подолання злочинності при умові перебудови суспільства на соціалістичних началах. А. Сен-Сімон (1760-1825 рр.), Ш. Фур'є (1772-1837 рр.) вважали, що злочинність передбачена самою природою приватновласницького суспільства і підкреслювали безплідність боротьби зі злочинністю за допомогою тільки кримінальних покарань. На подібних позиціях перебував і Р. Оуен (1771-1858 рр.) [10, с. 29].

Для всіх соціалістів-утопістів характерно те, що вони шукали причини злочинності не в самій людині, а в недоліках організації суспільства. З інших позицій підходив до цієї проблеми італійський вчений Ч. Ломброзо (1835-1909 рр.).

В основі багатьох концепцій, які пояснюють різні види делінквентної поведінки і сьогодні продовжує залишатися ідея Ч. Ломброзо щодо існування особливої схильності окремих індивідів до протиправної поведінки, висловлена ним ще в 70-х роках XIX століття.

Згідно вчення Ломброзо, причини злочинної поведінки слід шукати в першу чергу в особистості самого злочинця, а не в якихось інших факторах, нехай навіть явно негативних. Про схильність до здійснення злочинних дій того чи іншого індивіда, як вважав Ломброзо, в якійсь мірі можна судити вже по його зовнішньому вигляду. Так, злочинцем, на думку Ломброзо, найчастіше буває індивід з атлетичною будовою тіла, розвиненою мускулатурою, низьким скошеним чолом, великими вухами, які можуть сильно виділятися, масивними щелепами, з густим волосяним покриттям, темними блискучими очима і т.д. Такі люди вже від природи “зіпсовані”, їх приваблюють злочини заради самих злочинів.

У відповідності з висунутими положеннями Ч. Ломброзо розробив таблиці “природжених злочинців”, на основі яких можна одразу визначити, чи ми маємо справу з нормальною людиною, чи перед нами типовий злочинець.

Звичайно, для того щоб віднести індивіда в категорію злочинців мало двох-трьох ознак, виділених Ломброзо, необхідно, щоб їх було кілька. Та все ж суть його концепції зводиться до того, що злочинцями народжуються, а не стають. Отже, суспільство не може нічого вдіяти з природженим типом злочинця, сам Ломброзо висловив думку про те, що малят, які тільки но народилися, слід уважно обстежити, і якщо у них виявиться ряд ознак, характерних для потенційного злочинця, то чи не краще від них позбавитися відразу, поки вони не завдали шкоди

суспільству. Інша міра – утримання їх все життя у спеціальних закритих закладах, позбавлення права спілкування з людьми.

Не дивлячись на те, що вчення Ломброзо було піддано критиці ще за його життя, та й сам він у своїх поглядах на злочинність сильно еволюціонував, тобто змушений був визнати певний вплив на формування злочинного типу особистості і соціальних факторів, а не тільки біологічних, все ж основні положення його теорії продовжували і продовжують привертати увагу вчених і сьогодні [3, с. 76].

Надзвичайно цікавою, хоч і дуже суперечливою, є теорія хромосомних аномалій.

У багатьох зарубіжних країнах (США, Великобританія, Франція) деякі вчені висловили гіпотезу про вплив додаткової 47-ї хромосоми типу X або типу Y на злочинність. Ще в 1970 році Американський національний інститут психічного здоров'я (Центр по вивченню злочинності) опублікував дані обстеження 5342 злочинців на предмет виявлення хромосомних аномалій, згідно яких прямих однозначних кореляцій між хромосомними аномаліями і протиправною поведінкою виявлено не було. Проте підкреслювалося, що в окремих випадках хромосомні відхилення і зв'язані з ними риси генотипу можуть підвищити схильність до розвитку соціально негативних зразків поведінки.

Англійські вчені Нільсон та Нордланд встановили, що серед злочинців, які були направлені на судово-психіатричну експертизу розповсюдженість осіб з додатковою X або Y хромосомою вище середньої для населення.

У ряді інших досліджень цими ж авторами на основі вивчення 100 підлітків зроблено припущення, що аномалії викликають не саму протиправну поведінку, а підвищений рівень зовнішньої активності, агресивності, конфліктності [10, с. 203].

Певні дослідження з цих питань проводилися російськими вченими в 1970-80 рр. (Г.Марініна, Л.Петрова, Р.Куликов). Вони прийшли до

висновку, що хромосомні відхилення не можуть пройти безслідно для організму і викликають зміни в кореляціях між окремими ознаками. В одних випадках ці зміни приводять до відчутних соматичних і психічних порушень, а в інших вони ледве помітні. Механізми цього поки що залишаються не висвітленими [3, с. 109].

Ці ж автори відзначають, що у осіб з синдромом ХУУ часто виникають стани, схожі з шизофренією.

Отже, гіпотеза про зв'язок хромосомних аномалій з делінквентною поведінкою не підтверджена, але й повністю не заперечена, оскільки виявлено наявність певного зв'язку хромосомних відхилень з психічними, які в свою чергу, можуть сприяти формуванню злочинного типу поведінки особистості.

Американський вчений Е. Хютон (1874-1960 рр.) експериментальним шляхом намагався встановити той факт, що на поведінку людини, в тому числі протиправну, в значній мірі впливають такі показники, як зріст, колір шкіри, волосся тощо.

Інший вчений У. Шелдон (1898-1974 рр.) прийшов до висновку, що фізична структура людини і її поведінка являють собою нерозвинену єдність, в якій вирішальна роль належить саме фізичній структурі. Фізична ж структура, на думку Шелдона, повністю залежить від якості зародкової плазми, з чого випливає, що поведінка людини в першу чергу зумовлена спадковістю.

Хибність цієї теорії стає очевидною уже при порівнянні основних експериментальних результатів, отриманих різними вченими. Так, якщо одними дослідженнями встановлено, що характерними ознаками злочинного типу особистості є високий зріст, добре розвинена мускулатура, великий об'єм грудної клітини, то інші запевняють, що ними виявлені злочинці зовсім іншого складу: невисокі, худі, слабогруді тощо [26, с. 205].

Не звертаючи увагу на явні протиріччя в результатах досліджень, деякі вчені продовжують шукати підтвердження гіпотези про існування природженого злочинного типу особистості, джерела злочинної поведінки якої закладені вже в її анатомічній та фізіологічній структурі.

Досить численною на Заході продовжує залишатися група вчених, які в своїх дослідженнях намагаються довести, що індивіду з антисоціальною поведінкою властива не тільки особлива анатомічна структура, але й специфічна психіка.

Відомий вчений І.Хіллі (1900-1956 рр.) стверджує, що будь-які форми поведінки індивіда, в тому числі і злочинна поведінка, знаходиться в безпосередній залежності від його душевного стану. Тому причини відхилень у поведінці перш за все слід шукати в безпосередніх передумовах людської поведінки. Різні психічні травми, хвороби, інтелектуальна недорозвиненість породжують злочинність [5, с. 97].

Ідея психічно хворого, інтелектуально неповноцінного злочинця досить популярна сьогодні в багатьох країнах. Така позиція, по суті, означає намагання підмінити проблему соціальну проблемою психопатологічною, тому що багато вчених висловлюють відкрито думку про те, що злочинці в своїй переважній більшості психопати.

Щоправда, в останні роки на Заході спостерігається більш стримане ставлення до тверджень про існування прямих кореляцій між психічною неповноцінністю і злочинністю.

Відомий західний вчений Н.Іст (1903-1960 рр.) відмічає, наприклад, що, злочинці далеко не завжди психопати. Згідно з даними його досліджень, часто вони більш чи менш свідомо вибирають злочинний спосіб життя як найбільш сприйнятний для себе, не проявляючи при цьому яких-небудь вагомих ознак психопатії [2, с. 37].

Популярні на Заході також ідеї З.Фрейда (1856-1939 рр.), суть яких в тому, що будь-який вчинок особистості зумовлений конфліктом між “я” і “воно”, тобто між свідомим і підсвідомим.

На думку Фрейда, в психічних процесах вирішальну роль завжди відіграє підсвідоме “воно”, під яким він мав на увазі комплекс природжених інстинктів, імпульсів, потягів індивіда. Підсвідоме не зв’язане з зовнішнім світом і не підкоряється ніяким закономірностям. Вже по самій своїй природі “воно” аморальне і знаходиться в конфліктних відносинах зі свідомим, тобто тою частиною підсвідомого, яка змінилась під впливом зовнішнього світу, але все ж продовжує в значній мірі залежати від підсвідомого [2, с. 39].

З цього приводу слід зауважити, що сама по собі проблема співвідношення свідомого і підсвідомого, якої торкається Фрейд у своїх дослідженнях, надзвичайно важлива. Щоправда, Фрейд правильно поставив проблему, але далеко не у всьому його погляди були правильними. Він схильний був вбачати тільки неприхований антагонізм між свідомим і підсвідомим, протиставляти їх одне одному, а не шукати ознаки того органічного зв’язку, який безперечно існує між ними.

Оскільки підсвідоме (інстинкти, імпульси, потяги) на думку Фрейда, природжені, до речі, тут він в основному правий, а розвиток дитини, формування основ її особистості закінчується вже з 6-7 років, то роль виховання, по суті, зводиться нанівець. Дійсно З.Фрейд та його однодумці заперечували вплив середовища, соціальних умов життя на процес формування особистості, зводили все до дії природних біологічних інстинктів, імпульсів, потягів [2, с. 42].

Сучасні неофрейдисти, які відкинули деякі явно суперечливі моменти у вченні Фрейда, все ж дотримуються основної лінії фрейдизму – зумовленості поведінки індивіда таємничими імпульсами, інстинктами.

Саме з цих позицій розглядають неофрейдисти і протиправні дії й злочинну поведінку.

Хід їх роздумів в даному випадку такий: дитина вже народжується, наприклад, з неусвідомлюваним нею поки що почуттям расової неприязні, яке поступово стає все відчутнішим і сильнішим. Нарешті

воно може стати настільки сильним, що подолати його неможливо. В певних умовах це почуття може стати причиною скоєння протиправних дій стосовно представників іншої раси, національності.

Відомий американський вчений Л.Тайлер (1832-1917 рр.), який протягом багатьох років вивчав природу почуття расової неприязні і расових злочинів серед учнів американських шкіл, писав: “Учень розуміє, що він не повинен відчувати неприязнь до представників інших рас, але він не може нічого вдіяти з собою, тому що знаходиться під владою імпульсів, що не контролюються свідомістю” [27, с. 36].

Звичайно, таке пояснення природи почуття расової неприязні і здійснення на цій основі расових злочинів чи просто аморальних вчинків цілком влаштовує багатьох на Заході. Адже воно служить науково обґрунтованим виправданням деяких неподобств стосовно інших рас, які мають місце в багатьох найдемократичніших країнах заходу сьогодні, на жаль, спостерігається тенденція поширення цього феномену на деякі регіони країн минулого СРСР.

Слід відмітити той факт, що відкрито і неодноразово заявляючи про неможливість подолання природжених негативних інстинктів та імпульсів людини, фрейдисти все ж вважають, що в ранньому дитинстві в якійсь мірі їх можна послабити, щоб в більш зрілому віці вони не проявлялися так сильно і не штовхали людину на шлях скоєння правопорушень і злочинів. Щоправда, при цьому вони наголошують на недопустимості будь-яких покарань, абсолютизуючи поблажливість, терпимість, гуманне ставлення до людини.

З одного боку, можливо, в цьому є певний сенс, та все ж, вважаємо правильною думку відомого вітчизняного юриста Г.Міньковського (1864-1909 рр.) про те, що “ні в якому випадку не можна ототожнювати гуманізм з безкарністю. Справжній гуманізм якраз і полягає в тому, щоб врятувати людину, застосовуючи всі необхідні засоби” [1, с. 211].

Питання про покарання тісно пов'язане з питанням моральної відповідальності людини за свої вчинки. Адже фрейдизм, відстоюючи ідею природжених, майже нездоланих негативних імпульсів, тим самим повністю знімає моральну відповідальність людини за свої вчинки.

Початок досліджень з проблеми відхилень у поведінці неповнолітніх на Україні сягає в глибоку давнину. Чимало цікавих суджень з проблеми навчання і виховання, в тому числі і з проблеми відхилень у формуванні особистості, можна знайти вже в висловлюваннях видатних діячів часів Київської Русі.

З цих висловлювань видно, що вже в X-XII ст. виховання дітей здійснювалося не на основі якихось хаотичних прийомів і засобів впливу на формування особисті. Дітей змалку систематично навчали перш за все основам загальнолюдської моралі, використовуючи позитивний приклад дорослих, народні приказки, прислів'я, загадки, казки, ігри. У дітей намагалися виховати любов до праці, повагу до хліба, як матеріальної і духовної цінності, шанобливе ставлення до дорослих. Заслуговує на увагу виховання бережливого ставлення до природи, що, до речі, дуже актуально й сьогодні.

Моделлю громадської поведінки, моральним ідеалом найчастіше служили народні герої.

Високий гуманізм, чуйність, милосердя проявлялися у ставленні народу до дітей-сиріт, дітей-підкидків, які залишилися без батьків. Для них створювалися спеціальні притулки, які називалися божедомками. За дітьми доглядали досвідчені бабусі, а люди помагали, чим могли: їжею, одягом, саморобними іграшками, які зносили до притулків [13, с. 12].

Чуйним було ставлення і до хворих дітей, які утримувалися в монастирях, і подібно дітям-сиротам, користувалися підтримкою не тільки народу, але й держави.

До наших днів дійшли слова Володимира Мономаха (1054-1125 рр.) про те, що не слід забувати про убогих і, наскільки можливо, годувати і подавати милостиню сироті [13, с. 19].

Дійшли до нас і деякі, так би мовити, наукові дослідження проблем виховання, запобігання відхиленням у формуванні особистості, спроби вироблення морально-правових, етичних законів про охорону дитинства, опіку сиріт, захист честі матері тощо.

Так, Ярослав Іларіон (пом.бл.1055 р.) зробив спробу обґрунтувати шкідливість для формування особистості дитини шлюбів між близькими родичами, довів, що у багатьох випадках саме цей факт є причиною аномального розвитку дитини, наполягав на необхідності пильного догляду за немовлятами, бо цей вік дуже важливий для подальшого розвитку дитини.

Цікаву концепцію про пізнання і виховання шляхом розвитку розумових сил дитини розробив Кирило Туровський (1130-1182 рр.). Він відстоював ідею “тілесної і духовної чистоти”, стверджував, що людина народжується ні доброю, ні злою, а стає тією чи іншою завдяки наявності в її душі добрих або злих начал, які переважають в її діяннях. Дуже важливим, на наш погляд, є зауваження Туровського про те, що людині властива сила волі, і вона може здійснити вчинки, що ведуть до добра: моральна поведінка залежить від розуму особистості, важливим засобом розвитку якого є навчання.

Володимир Мономах у своїй відомій праці “Повчання” (літ. пам’ятка XI-XII ст., дата не визначена) висловлював цілий ряд цікавих думок щодо запобігання відхиленням у формуванні особистості. Це, насамперед, привчання дітей до праці, що є основним засобом запобігання лінощам, необхідність позитивного прикладу старших, їх тактовне ставлення до дітей, гуманні відносини між людьми [28, с. 87].

Подальший розвиток прогресивної педагогічної думки на Україні відбувався під впливом ідей народної педагогіки, яка складалася віками

і стверджувала найдемократичніші ідеали виховання, а також під впливом прогресивної педагогічної теорії і практики західних слов'ян, зокрема педагогічних поглядів видатного словацького вченого Яна Амоса Коменського (1592-1670 рр.).

Серед наукових праць початку XVII століття, які торкаються питань виховання, значний інтерес викликає надрукована в 1609 році у Львові книга невідомого автора “О воспитании чад” [13, с.193].

Ця книга є одним з перших педагогічних друкованих творів на Україні, один з її примірників сьогодні зберігається у Музеї українського образотворчого мистецтва у Львові.

У книзі висловлено ряд надзвичайно цінних думок, актуальних і сьогодні: позитивні і негативні риси людини – це не вроджені якості, а результат виховання: батьки відповідають в першу чергу за правильне виховання дітей, вони зобов'язані віддавати дитину “в науку”, коли вона трохи підросте, бо від навчання походить все добре, завдяки навчанню дитина стає людиною: виховання слід починати з “початку віку”, тому що звички, прищеплені дитині змалку як “внутрішній сторож” контролюють її поведінку протягом усього життя.

У цьому творі чимало уваги звертається і на роль вчителя, його високу місію у вихованні підростаючого покоління.

Пізніше, в кінці XVII – початком XVIII століття своїми прогресивними педагогічними поглядами виділявся Ф.Прокопович (1681-1736 рр.). Його основні ідеї щодо навчання і виховання викладені в творах “Духовний регламент” (1721 р.), “Первое учение отрокам” (1721 р.). У цих творах пропагувалися норми загальнолюдської моралі: смертельним гріхом вважалися корисливість, ледарство, неуцтво, а найбільшими чеснотами – працьовитість, сміливість, потяг до знань [13, с. 201].

Отже, **правильно організоване виховання**, яке полягає у всебічному гармонійному розвитку особистості кожної дитини з максимальним врахуванням її природних нахилів і задатків, **здійснюється спільними зусиллями сім'ї, школи, інших соціальних інституцій**, починаючи з перших днів її життя. Це, на думку вчених, є **запорукою успішного попередження протиправної поведінки неповнолітніх**.

1.2. Протиправна поведінка неповнолітніх як соціально-педагогічна проблема

У сучасній Україні проблема профілактики протиправної поведінки підлітків набуває особливої гостроти з огляду на те, що виховання молодого покоління відбувається в складних соціальних, економічних та політичних умовах. Така ситуація сприяє зростанню делінквенції в поведінці підлітків: збільшується кількість дітей, які порушують норми поведінки, що належать до „ групи ризику ”, стаючи на шлях алкоголізму, наркоманії, проституції; збільшується питома вага протиправної, агресивної поведінки підлітків; зменшується роль професійно-технічного освітнього навчального закладу і сім'ї в процесі соціалізації особистості; посилюється вплив вулиці на дітей; збільшується кількість дітей, які потрапляють до закладів пенітенціарної системи [83, с. 4].

У цьому параграфі висвітлено спадщину минулого щодо проблеми профілактики делінквентної поведінки, про внутрішні закономірності розвитку людської спільноти і специфіки прояву різнобічних відхилень від норми в поведінці підлітків в умовах відповідної суспільно-економічної формації. Спадщина минулого в суб'єктивній формі відобразить об'єктивне буття і визначить позиції профілактичної роботи шляхом аналізу і стану відхилень у поведінці підлітків у суспільстві.

Для проведення необхідного аналізу літератури з досліджуваної проблеми ми обрали *три основні напрями*: по-перше, аналіз досліджень, які визначають зміст поняття „делінквентна поведінка” та його структуру, а також визначають причини виникнення делінквентної поведінки підлітків; по-друге, джерела, які висвітлюють особливості соціально-педагогічної взаємодії соціальних інституцій; по-третє, наукові дослідження, присвячені викриттю проблеми профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій.

Почнемо дослідження проблеми профілактики делінквентної поведінки підлітків на основі наукових джерел *першого напрямку*, що відображає виникнення поняття „делінквентна поведінка”.

Проблеми формування соціально-адаптованої, відповідальної особистості підлітка в процесі його виховання торкалися філософи та педагоги минулих століть. Сучасні праці, як доводять дослідження, ґрунтуються на здобутках цих видатних учених [138; 180; 220; 222–223; 291–292; 297]. Тому вважаємо за потрібне здійснити аналіз педагогічних поглядів тих філософів і педагогів, ідеї яких вплинули на теоретичні уявлення щодо розв’язання проблеми профілактики делінквентної поведінки підлітків.

Своєрідним є погляд на профілактику відхилень у поведінці особистості в концепції українського філософа XVIII століття Г.Сковороди, основою світогляду якого був гуманізм. Глибокими гуманістичними ідеями пронизано всю творчість філософа. Християнське положення Іоанна Златоуста розвинув Г. Сковорода, який стверджував, що „ніщо не погубить людину, якщо вона сама себе не погубить” [222, с. 49]. Мислитель наполягав, що людина за своєю природою незіпсована, добра, що „справді людське серце і розум аж ніяк не можуть бажати зла людям”. На думку вченого, причинами, що породжують моральні вади, інші відхилення в поведінці, є суспільні умови, неправильне виховання, „темрява”, неосвіченість. Особливо важливим у формуванні особистості є правильне виховання, воно може дати, як відзначав

мислитель, „те, чого не дадуть ні чин, ні багатство, ні походження, ні милість вельмож” [222, с. 54].

Виховання слід починати якомога раніше, максимально враховуючи психофізіологічні особливості дітей. Г. Сковорода наголошував на необхідності вести щоденне спостереження за дитиною, спостерігати за її грою, стосунками з середовищем, що свідчить про співвідношення соціального та індивідуального у впливові на дитину. Витоки соціалізації особистості підлітків у державі вже простежуються у спадщині філософа, який стверджує, що лише завдяки глибокому вивченню дитини, її задатків можна побудувати процес перевиховання. Аналізуючи педагогічну спадщину Г. Сковороди, ми дійшли висновку, що саме в суспільному баченні процесу перевиховання, впливові його соціалізуючих чинників з перших днів життя можна формувати гуманістичне спрямування в соціальній сутності особистості, аналізувати її протиправні дії проти суспільства та віднаходити засоби ефективного впливу на профілактику всіляких відхилень від нормативної поведінки підлітків. Неодноразово застерігав філософ молодь від пияцтва, статевої розпусти, які підривають репутацію людини і, безперечно, шкодять її здоров'ю. Цікавою є ідея Г.Сковороди про необхідність виховання в підлітків уміння поєднувати особисті і суспільні інтереси, що є важливим надбанням соціальної педагогіки. Він брав за основу особистий інтерес, але вважав, що усвідомлений кожною людиною особистий інтерес є передумовою поєднання інтересів окремої особи з інтересами суспільства. Істинне життя і щастя, на думку Г.Сковороди, значною мірою залежить від здатності людини поєднувати особисті інтереси із суспільними [222, с. 62].

Домінуючою ідеєю вчення Г. Сковороди є його теорія про виховання „благого серця”, яким він називає людину високих моральних якостей. Шлях до виховання „благого серця” він убачав у розумовому вихованні, здійснюючи таким чином своєрідний і цілком логічний місток між моральним і інтелектуальним. Однак, шлях від інтелектуального до

морального сам автор уважав можливим, бо високі моральні якості людини і добрі почуття та вчинки є результатом істинного знання. Аморальність деяких молодих людей свого часу філософ пояснював відсутністю істинних знань, тим, що в них не було вироблено розумних норм поведінки, критичне ставлення до своїх вчинків. У дослідженні ідеї філософа дуже доречно реалізуються в когнітивному компоненті через систематизацію знань і їхнього усвідомлення через правову поведінку як основний механізм відповідальності підлітків.

Учений виходив з того, що знання і мудрість повинні породжувати добродієність. Він писав: „Як дурість є мати всіх пороків, зокрема і пихи, якій властиво брати на себе тягар непосильний і почесні не по заслугі, – так мудрість є справжня мати як інших чеснот, так і скромності, яка, міряючи себе, як кажуть, своєю власною міркою, швидше спускається вниз, ніж підноситься догори” [223, с. 163].

Заслуговує на увагу застереження Г. Сковороди, яке, на наш погляд, дуже актуальне і нині, про те, що розумове виховання – це не нагромадження знань. Його мета – навчити дітей самостійно мислити, робити самостійні судження про поведінку в суспільстві, знання правових законів та застосовувати набуті знання в житті.

Надзвичайно великого значення в правильному формуванні особистості, запобіганні тих чи тих відхилень надавав Г.Сковорода трудовому вихованню. Праця, згідно з ученням Г.Сковороди, – категорія етична. У праці він убачав чинник, який може вирішально вплинути на формування особистості, виховання моральних почуттів, сильного характеру, волі. Бездіяльність, лінощі – джерело виникнення багатьох моральних вад. Тема праці детермінує всю творчість Г. Сковороди. Але мається на увазі не будь-яка праця, а „споріднена” [223, с. 115]. Великий філософ уважав, що від природи в кожній людині закладений таємний „закон спорідненості”, тобто природні нахили до певного виду діяльності. Закон цей не можна порушувати, на думку Г. Сковороди, бо це надзвичайно небезпечно і для

самої людини, і для всього суспільства. „Неспоріднена праця” завдає страждання людині, а праця, яка відповідає її нахилам та уподобанням, приносить задоволення і втіху. І для суспільства, звичайно, мало користі, а більше шкоди, коли „воинскую роту веде тот, кто должен был сидеть в оркестре” [138, с. 41]. Особливо небезпечним є порушення закону „сродности ” заради власного збагачення, слави. Г. Сковорода дуже слушно відзначав, що в тих сферах життя, де панує „несродна праця, настає смерть для живої справи” [223, с. 118].

Ці ідеї видатного українського мислителя дають змогу віднайти цінні рекомендації щодо профілактики делінквентної поведінки підлітків.

Велику роль у формуванні особистості, попередженні та подоланні відхилень у поведінці підлітків повинні відігравати батьки. „Благо родить и благо научить”, – підкреслював Г.Сковорода [138, с. 40]. Особливо батьки зобов`язані дбати про фізичне здоров`я дітей, бо від цього значною мірою залежить процес формування особистості підлітків. Ця думка мислителя дуже доцільна у взаємодії сім`ї з іншими соціальними інституціями, що в нашому дослідженні доводить і підтверджує його ретроспективу.

Не менш відповідальною є робота педагога, якого філософ образно порівнював з дбайливим садівником. Для справжнього вихователя, на думку Г. Сковороди, характерною є „чесність, скромність, безкомпромісність, любов і повага до учня, служіння добру, освіченість” [222, с. 125].

Отже, правильно організоване перевиховання, яке полягає у всебічному гармонійному розвитку особистості підлітків з максимальним урахуванням їхніх природних нахилів і задатків, поверненням їх до адекватної суспільству нормативної поведінки, здійснюється спільними зусиллями батьків, учителів, суспільства, починаючи з перших днів життя дитини. Це, на думку філософа, є запорукою успішного попередження відхилень у поведінці підлітків.

Значне місце посідає аналіз проблеми відхилень у поведінці неповнолітніх у працях О. Духновича. Передусім необхідно зазначити, що О. Духнович правильно розумів проблему біологічного і соціального у

формуванні особистості. Він підкреслював, що дитина від народження успадковує певні „естественные наклонности”, „естественные добродетели”, але водночас великий вплив на формування особистості мають і соціальні чинники: навколишнє середовище, виховання: „Щастие или нещастие человека зависит много раз от рождения, но больше – от нравственного воспитания”, – відзначав О. Духнович [223, с.109].

Надаючи вихованню провідну роль у формуванні особистості, О. Духнович закликав батьків обов'язково віддавати дітей до школи, бо тільки там можливе повноцінне навчання і виховання. Саме в школі реалізується її соціальна роль як інституції; учитель зможе виявити перші симптоми неправильного формування особистості і прийняти відповідні заходи. Першочергове завдання вчителя він убачав у тому, щоб звернути увагу на такі вади дитини, як лінощі, нечесність, схильність до крадіжок, підступність, заздрощі. Він пропонував конкретні рекомендації щодо подолання цих негативних проявів, наприклад, переконати учня, який вкрав щось, повернути річ потерпілому і вибачитися. Важливу роль відводив О. Духнович вихованню дисциплінованості. Цінною є його вказівка щодо того, що дисципліна повинна спиратися не на сліпу слухняність, а на усвідомлення людиною своїх обов'язків по відношенню до себе, до інших, до суспільства.

Щодо дітей, поведінка яких не відповідає загальноприйнятим нормам і правилам, учений слушно відзначав недопустимість шаблонного підходу, бо всі вони різні, неоднакові і мотиви їх відрізняються. Він вирізняв деякі групи дітей, поведінка яких залишала бажати кращого. Це насамперед дуже невитримані, непосидючі, імпульсивні діти. Вони можуть бути свавільними, впертими, часто порушувати дисципліну, але водночас деякі з них надзвичайно обдаровані, талановиті. Тому їх краще, на думку О. Духновича, не карати, не обурюватися їхньою поведінкою, а спробувати використати соціальне спрямування мотивації, бажання діяти в межах закону, що є

надзвичайно важливим серед технологій профілактики делінквентної поведінки підлітків [223, с. 112].

Чимало цінних ідей висловив О. Духнович щодо покарань і заохочень дітей з відхиленнями в поведінці. Він правильно вказував на те, що похвалою, заохоченням здебільшого можна досягти відчутнішого виховного ефекту, ніж у випадку застосування покарання, він навіть пропонував деякі способи заохочення – добре слово, подарунок, призначення на якусь відповідальну посаду в класі, виконання відповідального почесного доручення. Водночас він застерігав від необдуманих дій і незаслужених похвал, бо це, на його думку, робить більше шкоди, ніж користі. О. Духнович уважав, що в роботі з дітьми, які мають стійкі відхилення в поведінці, не можна обійтися без покарань, але підкреслював, що „весьма грешат учителя, которые за меньший проступок детей наказывают” [223, с. 221].

Необхідно зазначити, що доля малолітніх злочинців надзвичайно хвилювала всіх прогресивних діячів ХХ ст.: психологів, педагогів, юристів, медиків, письменників. Вони виступали з рішучим протестом проти жалюгідних умов існування цих дітей, проти жорстокого ставлення до них, проти недосконалих юридичних втручань щодо неповнолітніх порушників. В умовах царського самодержавства досить важко було змінити становище важковиховуваних дітей, неповнолітніх злочинців, у кращому випадку уряд робив якісь кроки з покращення умов утримання цих дітей у притулках і в'язницях.

Вагомий внесок у вивчення проблеми відхилень у поведінці неповнолітніх зробив С. Шацький. Він цілком правильно констатував той факт, що діти переважно у своїх судженнях і вчинках віддзеркалюють вплив того середовища, в якому безпосередньо знаходяться. С. Шацький висловив думку про те, що немає потреби створювати якісь шляхи виховання в спеціальних закладах, як би вони не називалися, а намагатися „знайти шляхи спільної роботи разом з тими масами, які все одно цією роботою займаються” [290, с. 253]. З цією метою навчальні заклади повинні уважно вивчити

„позитивні і негативні аспекти педагогіки навколишнього середовища, підтримувати перші і боротися з іншими” [290, с. 233].

Соціально-педагогічна взаємодія як механізм профілактичного впливу неможлива, як неодноразово наголошував С. Шацький, без постійного і надійного зв'язку її учасників – соціальних інституцій.

Особливе місце в історії післяжовтневого періоду розвитку психолого-педагогічної думки належить А. Макаренкові. Він уперше в історії не тільки теоретично обґрунтував, але й підтвердив можливість перевиховання неповнолітніх правопорушників [180, с. 54].

Педагогічна спадщина А. Макаренка має і сьогодні міжнародне значення та використовується у межах глобальних проблем дитячої злочинності. Зокрема, у Німеччині протягом тривалого часу передруковувались твори педагога, рекомендації в пошуках шляхів ефективного впливу на профілактику делінквентної поведінки підлітків. Вчений уважав, що людина погана тільки тому, що знаходиться в поганих соціальних умовах, у поганій соціальній структурі.

Педагог, приймаючи мету профілактики негативних проявів поведінки за соціальне замовлення суспільства, писав: „Ми повинні випускати з наших шкіл енергійних і ідейних членів суспільства, здатних без коливань завжди, у кожен момент свого життя знайти правильний критерій для особистого вчинку, здатних у той самий час вимагати й від інших правильного поведіння” [180, с. 94].

Отже, вирішальним чинником формування способу поведінки особистості А. Макаренка вважав цілеспрямовану виховну роботу. Педагог планував профілактичну роботу так, що коли „вихованець зустрічався з будь-якими негативними впливами, навіть дуже сильними, вони б нівелювались і ліквідовувалися” [180, с. 65]. Цього він вимагав неодноразово, системно і цілеспрямовано.

Особливо важливим у виховній роботі з дітьми, які мають відхилення в поведінці, він уважав необхідність людського ставлення до них, поєднання

поваги з високою вимогливістю, яка не допускає поблажливості. Його основний педагогічний принцип якраз і зводиться до таких дій. Більше того, існує система заохочень і покарань, запропонована А.Макаренком.

Правильним було ставлення педагога до питання застосування покарань у вихованні. Він уважав, що там, де чітко видно, що без покарання обійтися не можна, його потрібно застосовувати, не замислюючись над тим, що, можливо, це зло. Педагог просто не має права не застосовувати покарання там, де він упевнений у його необхідності. Звичайно, А. Макаренко зовсім не мав на увазі застосування фізичних покарань [286, с. 53]. Найбільш значущий твір педагога – „Педагогічна поема”, де соціальне і духовне відродження неповнолітніх правопорушників показано як закономірний результат системи виховання, зумовленої новими соціальними взаєминами як раз у колективній діяльності [234, с. 301].

На питання соціально-педагогічної взаємодії школи з іншими соціальними інституціями неодноразово звертав увагу і педагог-гуманіст В. Сухомлинський. Його думки, судження, поради вчителям і батькам, пронизані гуманізмом, вірою в дитину, любов'ю до неї, впевненістю в можливостях перевиховання, необхідністю соціальної причетності до соціуму, неодноразово висвітлювалися в періодичній і публіцистичній літературі. Гуманістичне начало він уважав основним елементом педагогічної культури кожного вчителя [55, с. 525].

Проблема відхилень у поведінці підлітків турбує багатьох зарубіжних вчених на Заході, оскільки рівень злочинності серед неповнолітніх з року в рік зростає. Також слід зазначити, що багато західних учених, які досліджують відхилення в поведінці серед неповнолітніх (Е. Дюркгейм, Дж. Дьюї та ін.), не диференціюють чітко такі поняття, як „важковиховувана дитина”, „неповнолітній правопорушник”, „неповнолітній злочинець”. Найчастіше в працях англійських та американських учених щодо особистості, яка порушує норми і правила поведінки, ужито термін „delinquent”, що в перекладі з англійської означає *винний, правопорушник*,

злочинець, а термін „delinquency” означає, таким чином, і проступок, і правопорушення, і навіть злочин, тобто будь-які види відхилень у поведінці. У той самий час для відхилень, які не мають яскраво вираженого асоціального, протиправного характеру, уживають термін „deviant”, девіація, девіантність – відхилення від норми [300, с. 112].

Що стосується дітей, які порушують норми і правила поведінки. Таких дітей переважно називають „juvenile delinquent” – неповнолітній правопорушник, злочинець або просто дитина з відхиленнями в поведінці.

Сучасні вчені стосовно неповнолітнього з різного роду відхиленнями у вихованні, що накладають своєрідний відбиток на поведінку, використовують терміни: „важкі діти” (К. Лебединська, М. Райська, М. Раттер, Л. Славіна та ін.) [258, с. 38]; „важкі підлітки” (Л. Зюбін, В. Степанов, Д. Фельдштейн та ін.) [90, с. 34], до категорії яких зараховують дітей з відхиленнями в моральному розвитку, акцентуаціями характеру, з порушеннями в афективно-вольовій сфері, відхиленнями в поведінці; „аномальні діти”, що мають відхилення від того, що є типовим або нормальним, але не включає патологічний стан (Л. Пожар та ін.) [48, с. 23]; „дезадаптивні діти” (С. Белічева та ін.) [20, с. 253]; „діти, що живуть під спеціальною турботою” (Л. Кошч та ін.) [26, с. 12]; діти „групи ризику” (І. Невський та ін.) [207, 15]; „діти з порушеннями в афективній сфері” (К. Лебединська, М. Райська, Г. Грибанова, Л. Славіна та ін.) [258, с. 43]. Однак зазначені терміни часто несуть однобічну інформацію: побутову, клінічну, юридичну. Оскільки єдиної практики вживання цих категорій немає, часом не зрозуміло, до якої категорії віднести дитину, що має ті або ті відхилення в поведінці – асоціальну, ненормативну, протиправну, злочинну поведінку (Е. Іванов, Г. Сафіна та ін.) [210, с. 21]. На думку І. Денисова, найбільш доречним є використання узагальнювального терміна – „поведінка, що відхиляється від норми”, у будь-якому разі до того часу, поки дитині не встановлено медичного діагнозу або не винесено юридичного вироку [226, с. 91].

Зупинимося на дисертаційних працях українських та російських учених останніх десяти років. Кількісний аналіз таких робіт виявив тенденцію зростання наукового інтересу до проблем профілактики делінквентної поведінки підлітків. У всьому цьому масиві для нас особливий інтерес становили кілька дисертацій, присвячених аналізу понять „девіантна поведінка”, „делінквентна поведінка” та основним причинам їхнього виникнення. Це дослідження В. Приходька (підготовка майбутніх педагогів до превентивного виховання дітей із неблагополучних сімей) [233]; І.Ковчиної (теорія та практика підготовки майбутніх соціальних педагогів до соціально-правової діяльності) [135], С.Палатової (проекування змісту соціально-педагогічної роботи з учнями з поведінкою, що відхиляється) [216], І. Єнгалічевої (підготовка майбутніх учителів початкових класів до роботи з педагогічно занедбаними учнями) [93].

Предметом дисертаційного дослідження В. Приходька є педагогічні умови та технології підготовки майбутніх соціальних педагогів до превентивного виховання дітей з неблагополучних сімей [233]. Значного інтересу в дослідженні набуває визначення обсягу професійних якостей майбутнього педагога, основними з яких є професійна готовність до превентивної діяльності, професійна компетентність, професіоналізм, педагогічна культура в роботі з дітьми з неблагополучних сімей. Сформульовано такі етапи підготовки: адаптація, самоактуалізація, вільне володіння та гармонізація з професією. Виділено три рівні готовності до превентивної діяльності: високий, середній, низький. Зроблено висновок, що термін „превентивне виховання”, на відміну від традиційно вживаних термінів „перевиховання”, „профілактика” та інших, застосовується тоді, коли необхідне попередження відхилень у поведінці, особливо тих, хто перебуває в несприятливих умовах виховання, характеризується негативною поведінкою, або ж став на хибний шлях асоціальної та протиправної поведінки. У процесі формувального експерименту водночас з основними видами навчальних занять значну увагу приділено діловим іграм, психолого-

педагогічним тренінгам. Учений розробив і впровадив навчальний курс „Превентивне виховання”, а також тренінг-курс „Сприяння просвітницькій роботі „рівний – рівному” серед молоді України щодо здорового способу життя” [233, с. 6-8].

У дослідженні І. Єнгаличевої обґрунтовано комплекс педагогічних умов підготовки майбутніх учителів до роботи з педагогічно занедбаними учнями, розроблено структуру (теоретичний, ціннісний, особистісний, практичний компоненти), виокремлено критерії (когнітивний, мотиваційно-ціннісний, емоційно-вольовий) та рівні (високий, середній, низький) підготовки майбутніх учителів початкових класів до роботи з педагогічно занедбаними учнями. Дослідниця розробила методикау діагностики рівнів підготовленості майбутніх учителів до роботи із зазначеною категорією учнів, здійснила ретроспективний аналіз понять „педагогічна занедбаність”, „соціальна занедбаність”, „важковиховуваність”, „дезадаптація” та обґрунтувала зв'язок між цими термінами [93, с. 7-10].

У такому самому контексті розуміється і категорія „занедбаність педагогічна”, яку витлумачено Педагогічною енциклопедією як „відхилення від норми в поведінці і навчальній діяльності підлітка, зумовлене недоліками виховання” [34, с. 456]. Згідно з цим трактуванням, що виходить з категорії педагогічної занедбаності, педагогічно занедбаний підліток – це нормальний, здоровий підліток, який не володіє знаннями і вміннями, необхідними для того, щоб відповідати вимогам, що висуваються соціальними інституціями.

Деякі сучасні вчені [57-58; 95; 119-120; 195] послуговуються терміном „делінквентність” для визначення тої особливої стадії асоціальної поведінки, яка передує прямим, чітко вираженим злочинним діям.

Водночас у багатьох наукових дослідженнях [189] поряд з терміном „делінквент” натрапляємо на термін „кримінал”, тобто злочинець, або правопорушник. Необхідно зазначити, що хоч наука про злочинність сформувалася тільки в другій половині ХІХ ст., певні точки зору на цю проблему висловлювалися значно раніше відомими вченими, політичними

та громадськими діячами [212, с. 12].

Дослідниця М. Галагузова виокремлює категорію девіантної поведінки, визначаючи її як один із видів поведінки, що відхиляється від норми, яка пов'язана з порушенням відповідних віку соціальних норм і правил, властивих для мікросоціальних відносин (сімейних, шкільних) і малих соціальних груп. Делінквентність учений тлумачить як системну закономірність асоціальних порушень, котрі складаються у визначений стійкий стереотип дій, що порушують правові норми і передбачають кримінальну відповідальність [58, с. 116].

А. Капська визначає девіантну поведінку як систему вчинків чи окремі вчинки, які суперечать прийнятим у суспільстві нормам і проявляються у вигляді незбалансованих психічних процесів, неадаптованості, порушенні процесів самоактуалізації та ухиленню від морального й етичного контролю особистості над власною поведінкою. Принципове значення для нашої роботи має положення авторки про виокремлення видів девіації: делінквентної поведінки, адитивної поведінки, наркозалежної поведінки, психопатологічної поведінки. Ми погоджуємося з думкою вченого щодо розуміння поняття „делінквентна поведінка”, яке визначається як сукупність протиправних вчинків людини, за які в особливо важких випадках може застосовуватися покарання згідно зі статтями цивільного та кримінального кодексів [254, с. 375].

Отже, делінквентну поведінку розуміємо як сукупність протиправних вчинків підлітків, за які може накладатися покарання згідно зі статтями цивільного та кримінального кодексу. Соціальна педагогіка пояснює делінквентну поведінку як своєрідний вид діяльності, соціальну активність людини, що виявляється у специфічних формах протиправної поведінки. Педагогічними ознаками будь-якого порушення є такі категорії, як „діяльність”, „поведінка”, „дія”, „мотив”, „мета діяльності”. Слід зазначити, що делінквентна поведінка має всі елементи нормальної поведінки, але, на

відміну від неї, має асоціальне спрямування, вирізняється способами досягнення мети, які вступають у конфлікт з нормами права [119, с. 54].

Асоціальна спрямованість делінквентної поведінки стає виразною, коли аналізується процес мотивації, усвідомлення протиправних знань особистістю підлітків, їхнього емоційно-вольового спрямування, цільовизначення, прийняття рішень, вибору засобів досягнення окресленої мети і практичної реалізації злочинного задуму [254, с. 398].

Повністю погоджуємося з думкою вітчизняних науковців [213; 217; 266;] про те, що основними причинами делінквентної поведінки підлітків є: прагнення отримати сильні враження; хвороби дитини; підвищена збудливість, невміння контролювати себе; неблагонадійна ситуація в сім'ї; прагнення до самостійності та незалежності; недостатні знання батьків про те, як впоратися з важкими педагогічними ситуаціями. Крім того, неможливість реалізації соціальної ролі школи – відставання в навчанні, зневажання з боку однолітків, нерозуміння дорослими труднощів підлітків, їхня недостатня впевненість у собі, негативна оцінка дорослими здібностей підлітків, стресові життєві ситуації. Напружена соціально-економічна ситуація в житті – погана забезпеченість, безробіття батьків, приклади насильства, жорстокості, безкарності, які пропагуються із засобів масової інформації, надмірна зайнятість батьків та конфлікти з ними, багато заборон з боку батьків, педагогів, постійні нарікання, низький рівень емоційно-вольового контролю, нерозуміння іншими. Також характеристики природнього, психофізичного спрямування: нездатність дітей здійснювати опір шкідливим впливам, генетична схильність, нерівномірність психофізичного та статевого дозрівання, відсутність навичок соціальної поведінки, чинники побуту й дозвілля [217, с. 9].

На сьогодні сучасними вченими [18; 93; 106–107; 109; 119; 121; 195] виявлено чимало найрізноманітніших ознак делінквентності неповнолітніх, хоч єдиного погляду на цю проблему поки що не існує. В окремих випадках ці ознаки відповідають таким видам порушень, які стосуються кримінального

права, в інших – вони визначають порушення, які не є соціально небезпечними.

З одного боку, можливо, у цьому є певний сенс, та все ж, вважаємо правильною думку відомого вітчизняного юриста Г. Мінковського про те, що „ні в жодному разі не можна ототожнювати гуманізм з безкарністю. Справжній гуманізм якраз і полягає в тому, щоб урятувати людину, застосовуючи всі необхідні засоби” [195, с. 20].

Аналіз наукової літератури, що висвітлює особливості соціально-педагогічної взаємодії соціальних інституцій є наступним *напрямом наукового пошуку* з означеної проблеми.

Теоретико-методологічним засадам соціалізації дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи присвячено докторську дисертацію Т. Кравченко [151]. Сутністю взаємодії сім'ї і школи авторка називає процес взаємовпливу цих соціальних інституцій одна на одну, результатом якого є збагачення виховних функцій і можливостей кожного з них, підвищення успішності виховання і соціалізації дітей шкільного віку; функції (діагностична, прогностична, ціннісна, організаційно-управлінська, рефлексивна), принципи (гуманізму, співробітництва, партнерства, пріоритетність виховних впливів), типи (гармонійний, маніпуляційний, індиферентний) взаємодії сім'ї і школи. Ученим встановлено, що взаємодія – це філософська категорія, яка позначає процеси взаємовпливу різних об'єктів, їхній взаємозв'язок, взаємозумовленість, взаємоперехід, а також породження одним об'єктом іншого. До того ж кожний із взаємодіючих об'єктів є причиною і наслідком одночасного зворотного впливу іншого. Тобто взаємодія передбачає певною мірою рівнозначний взаємовплив об'єктів один на одного й рівномірний їхній розвиток [151, с. 13].

Російська дослідниця Т. Журбіна, вивчаючи проблему педагогічних умов взаємодії загальноосвітнього закладу з сім'єю молодшого школяра, визначає поняття „сім'я” як першу в житті людини соціальну спільність, завдяки якій вона пристосовується до культурних цінностей, засвоює перші

соціальні ролі, набуває досвіду суспільної поведінки. Взаємодією загальноосвітнього навчального закладу з сім'єю дослідниця вважає організацію діяльності, з одного боку, адміністрації загальноосвітнього навчального закладу, педагогів, спеціалістів соціально-педагогічного профілю, з іншого – батьків, інших членів родини дитини з метою її позитивного особистісного розвитку [95, с. 14].

Найбільш цінними для нашого дослідження щодо побудови науково-теоретичного базису проблеми взаємодії соціальних інституцій є дисертаційні роботи таких українських дослідників, як О. Караман [121], С. Омельченко [211], С. Харченка [277] та Н. Чернухи [282–285].

Створенню концепції теоретичних та методичних основ взаємодії соціальних інститутів суспільства у формуванні здорового способу життя учнів загальноосвітніх навчальних закладів присвячено дисертаційну працю С. Омельченко. На думку вченого, взаємодія соціальних інститутів характеризується наявністю певних механізмів, за допомогою яких не тільки вирішуються соціальні протиріччя та конфлікти, а й координуються зусилля, досягається консенсус щодо поставленої мети та завдань. Метою організованої взаємодії є формування здорового способу життя підростаючого покоління і, як наслідок цього, збереження здоров'я нації та суспільний розвиток [211, с. 110].

Погоджуємося з думкою дослідниці про те, що соціальний інститут – це комплекс формальних та неформальних правил, принципів, норм, положень, що регулюють різноманітні галузі людської діяльності та організують їх у систему ролей і статусів, що формують соціальну систему [211, с. 151].

Виховання як у сім'ї, так і в школі має бути таким, що враховує вікові, психодинамічні, психологічні особливості, індивідуальні риси характеру, потреби та інтереси школярів, а для цього необхідна тісна співпраця, взаємодія педагогів і батьків. Це дуже важливо, тому що батьки і вчителі бачать поведінку дитини тільки в тій ситуації, у якій спілкуються, працюють, тобто батьки – тільки вдома, а педагоги – тільки в школі. Однією з важливих

форм спільної організації дозвілля є, на думку С. Омельченко, проведення туристичних походів та екскурсій, спортивних змагань та спартакіад, об'єднання в клуби [211, с. 165].

Проблему інтеграції виховних соціальних впливів суспільства у формуванні громадянськості учнівської молоді досліджено у роботі Н. Чернухи. Ми поділяємо думку дослідниці про те, що важливу роль у формуванні громадянськості учнівської молоді покликані відігравати всі соціальні інститути суспільства (соціальні впливи): навчальний заклад, родинне середовище, дитячі та молодіжні об'єднання, позашкільні виховні заклади, мікросоціум (вулиця, друзі), а також громадські організації, культура, релігія, політика, держава, Всесвіт тощо. Авторка визначила основні підходи до з'ясування сутності та компонентів інтеграційних процесів: системний, синергетичний, соціокультурний, особистісно орієнтований, компетентнісний, акмеологічний [282, с. 33].

У ході дисертаційного дослідження вчений встановила, що методологічна основа інтеграційних процесів в освітньому середовищі ґрунтується на засадах насамперед системного підходу в аналізі суспільних процесів та явищ; філософських положеннях про природні, соціальні та системні якості суспільних явищ; діалектиці інтеграційних властивостей в освітньому середовищі; ідеях моделювання в науковому пізнанні суспільних процесів та явищ; ідеях особистісно орієнтованого підходу щодо організації виховного й навчального процесів. Констатовано, що інтеграція виховних соціальних впливів суспільства – це досягнення єдності й цілісності, погодженості всередині української національної системи освіти взагалі і взаємозалежність, взаємодія всіх сучасних соціальних інститутів зокрема [282, с. 35].

Велику увагу в дослідженні Н. Чернухи приділено засадам для розвитку в молоді громадянських рис: патріотизму, відповідальності перед державою і суспільством, мужності в подоланні соціальних труднощів, активності в досягненні громадянських ідеалів. Авторка констатує, що, на жаль, у

переважної частини молоді ці високі громадянські якості в наш час змінилися на соціальний песимізм, зневіру в завтрашньому дні, політичний нігілізм. Значною мірою вони проявляються в молодіжному середовищі, де часто панують хаос і безпорадність, проявляються асоціальні та криміногенні явища. Саме тому формування й розвиток громадянськості учнівської молоді є одним з найважливіших завдань навчально-виховного закладу – наймасовішого соціального виховного інституту [285, с. 76]. Отже, громадянськість особистості – це інтеграційна системна властивість, що характеризується сформованими суспільно значущими громадянськими якостями, які набуваються в процесі взаємодії внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки та зовнішніх стосунків особистості впродовж її життєдіяльності, самоактуалізації та самореалізації [283, с. 226].

З позиції визначеної дослідницею проблеми, громадянська інтеграція – це процес узяття державою під свій контроль взаємодії всіх соціальних інститутів суспільства й соціальної діяльності своїх громадян для користі всіх його членів [283, с. 227].

Розроблення методологічних засад дослідження проблем підготовки соціального педагога дало змогу авторці теоретично обґрунтувати та практично впровадити в педагогічну практику регіональну програму соціально-педагогічного забезпечення процесу формування громадянськості учнівської молоді за допомогою інтеграції всіх соціальних інститутів у процесі виховання. Регіональна експериментальна програма спрямована на взаємодію соціальних інститутів у процесі формування громадянськості учнівської молоді; створення умов для реалізації особистістю дитини свого природного потенціалу та творчого ставлення до життя через інтеграцію виховних соціальних впливів суспільства; формування всебічної, високоосвіченої, соціально-активної особистості, здатної до самовдосконалення та самореалізації, виховання почуття відповідальності, високої духовності (інтеграція внутрішня і зовнішня); координацію та інтеграцію діяльності органів виконавчої влади всіх рівнів, громадських і

релігійних організацій, навчально-виховних і культурно-просвітницьких закладів, пов'язаних з розвитком духовності (інтеграція горизонтальна); спадкоємність у розвитку духовних пріоритетів між дошкільною, середньою та старшою ланкою (інтеграція внутрішня) [285, с. 203].

Підтримуємо думку вченої про те, що інтеграція виховних соціальних впливів у формуванні громадянськості учнівської молоді – взаємодія всіх існуючих у суспільстві соціальних інститутів, які мають відношення до процесу формування та становлення особистості, є найбільш правильний та досконалий шлях у становленні кожної особистості як громадянина України [285, с. 207].

Теоретико-методологічні аспекти поняття соціально-педагогічної взаємодії соціальних інституцій знайшли своє відображення в праці вітчизняного вченого С. Харченка. Важливою для нашого дослідження є його докторська дисертація „Соціально-педагогічні основи підготовки вчителя до роботи з дитячими громадськими об'єднаннями” [277], в якій дослідник побудував педагогічну систему, спрямовану на здійснення процесу взаємодії майбутніх учителів з дитячими громадськими об'єднаннями. У дисертації змістовно розроблено принципи професійно-педагогічної підготовки – соціальної зумовленості цілей, прогностичності мети та діагностичної цілеспрямованості [277, с. 20]. У контексті нашого дослідження важливою є розроблена автором концепція „блокового навчання” як спільної продуктивної діяльності (взаємодії) викладача і студентів, за допомогою якої забезпечується становлення узагальнених характеристик особистості [277, с. 8].

Доповнює цю низку досліджень дисертація В. Пігіди, у якій за мету авторка ставить обґрунтування й розроблення ефективності системи взаємодії соціальних служб та загальноосвітніх навчальних закладів у здійсненні соціально-педагогічної підтримки дітей трудових мігрантів. Дослідниця виявила три основні складники соціально-педагогічної підтримки дітей трудових мігрантів – педагогічний, соціальний та

психологічний. На основі цих компонентів однією з основних умов авторка визначає встановлення контактної взаємодії з батьками й особами, які тимчасово виконують їхні функції, профілактику впливу негативних чинників ризику, діагностику причин їхнього виникнення, втручання у кризові ситуації, надання консультативної допомоги, супровід у складних життєвих обставинах, корекція негативних емоційних проявів [225, с. 2]. Повністю погоджуємося з твердженням дослідниці, що для успішного здійснення соціально-педагогічної підтримки дітей необхідним є створення системи взаємодії загальноосвітніх навчальних закладів і соціальних служб різного профілю, що забезпечить сприятливі умови для їхнього розвитку й соціалізації [225, с. 8]. Значний інтерес для нашого дослідження становить розроблена авторкою педагогічна система – сукупність взаємопов'язаних компонентів, взаємодія яких спрямована на досягнення певної виховної мети. Взаємодія соціальних служб та загальноосвітніх навчальних закладів у розробленій В. Пігідою системі являє собою їхню спільну діяльність у здійсненні соціально-педагогічної підтримки дітей трудових мігрантів, що передбачає співробітництво у плануванні, розподілі функцій та обов'язків, взаємовідповідальність щодо їхнього виконання, досягнення згоди та взаєморозуміння у всіх робочих питаннях, взаємну відповідальність за отримані результати діяльності. Структурними компонентами зазначеної системи дослідниця визначила мету, зміст, форми й методи, об'єкт і суб'єкт [225, с. 10].

Аналізуючи сучасний стан розробленості означеної проблематики взаємодії соціальних інституцій, необхідно звернути увагу на дослідження таких авторів, як О. Караман (теорія і методика соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах України) [121], Ю. Ключан (педагогічні умови соціальної адаптації учнів професійно-технічних навчальних закладів) [130], Л. Кримчак (соціально-педагогічні умови адаптації учнів-сиріт до навчання в професійно-технічних навчальних закладах) [153], В. Лютого (соціально-педагогічне забезпечення діяльності

кримінально-виконавчої інспекції з ресоціалізації неповнолітніх, звільнених від відбування покарання з випробуванням) [178], І. Сьомкіної (організаційно-педагогічні умови роботи з неблагополучними сім'ями центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді) [260], В. Шабанова (громадянська соціалізація студентів коледжу в позанавчальній діяльності) [288].

Одним із вихідних положень, на яких ґрунтується робота О. Караман, є положення про те, що соціально-педагогічна робота з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах набуде ефективності за умов теоретичного і методичного розроблення та організації системи, основними компонентами якої дослідниця виокремила цільовий (визначає мету, завдання та результат соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими), об'єкт – суб'єктний (передбачає активну участь та взаємодію об'єкта й суб'єкта в досягненні мети соціально-педагогічної роботи), середовищний (створення ресоціалізувального середовища пенітенціарного закладу шляхом установлення взаємодії з різнопрофільними державними й недержавними органами, установами та організаціями), змістовний (напрями та зміст соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими та підготовки персоналу до соціально-педагогічної роботи із засудженими), технологічний (розроблення й реалізація форм, методів, етапів соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими) [121, с. 28].

Дослідження вченого становить побудову моделі ресоціалізованої особистості неповнолітнього засудженого як ідеального результату соціально-педагогічної роботи, що є просоціально розвиненою особистістю на всіх її структурних рівнях (потребнісно-мотиваційному, когнітивно-пізнавальному, морально-вольовому, міжособистісному, творчому) та модель готовності персоналу пенітенціарного закладу до соціально-педагогічної роботи із засудженими в поєднанні науково-теоретичного, практичного, психофізіологічного та психологічного складників, визначення їхньої сутності (створення освітніми, виховними, психологічними та соціальними

засобами сприятливих умов для ресоціалізації особистості неповнолітнього засудженого), компонентів (цільового, об'єкт – суб'єктного, середовищного, змістовного, технологічного), методів та форм соціально-педагогічної взаємодії із суб'єктами означеного середовища [121, с. 24].

На основі розроблених підходів до ресоціалізації неповнолітніх правопорушників – відновного, апробаційного та педагогічного – В. Лютий розробляє у своєму дослідженні концепцію соціально-педагогічного забезпечення діяльності кримінально-виконавчої інспекції з ресоціалізації неповнолітніх, звільнених від відбування покарання з випробуванням [178, с. 8].

Дослідник розв'язує завдання ресоціалізації неповнолітніх за рахунок упровадження технології, що передбачає визначення системи послідовних і координованих дій, спрямованих на повернення неповнолітніх засуджених до правослужняного життя і створення умов для їхнього повноцінного розвитку, успішної соціалізації та подолання особистісних проблем; забезпечення працівників кримінально-виконавчої інспекції пакетом методик, необхідних для впровадження технології та програмою підготовки до їхнього застосування; налагодження системи взаємодії кримінально-виконавчої інспекції з іншими установами та організаціями, залученими до діяльності з ресоціалізації неповнолітніх засуджених, що передбачає чіткий розподіл функцій і впровадження механізмів координації діяльності [178, с. 11].

Саме ці основні концептуальні положення провідних науковців, на нашу думку, можуть слугувати тим теоретико-методологічним підґрунтям, на основі якого ми будемо добирати зміст соціально-педагогічної взаємодії соціальних інституцій, визначати методи та форми роботи з підлітками-делінквентами.

Третій напрям аналізу наукової літератури, яка має безпосереднє відношення до проблеми, що вивчається, полягає в дослідженні наукових праць, присвячених з'ясуванню проблеми профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій. Насамперед

звернемося до аналізу тих наукових досліджень, які якнайближче відповідають предмету нашого дослідження.

З проблеми профілактики делінквентної поведінки неповнолітніх в Україні особливу увагу звернули на роботи В. Афанасьєвої, Б. Лихачова, Ф. Лупушанського, А. Макаренка, І. Манохіної, В. Назаревич, О. Поляновської, Т. Федорченко [18; 177; 179; 185; 230; 265–266] та ін. Зусилля цих учених були спрямовано на дослідження причин виникнення відхилень у поведінці неповнолітніх, розроблення діагностичних методик відхилень у психічному розвитку та поведінці, вивчення явища важковиховуваності підлітків та його зв'язку з правопорушеннями, пошуки шляхів ефективної профілактики делінквентної поведінки, визначення ролі сім'ї, загальноосвітніх навчальних закладів та спеціальних виховних закладів у профілактичній роботі з підлітками-делінквентами.

Аналізуючи цю проблему, ми виходили з положення про те, що процес профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій передбачає проведення профілактичної роботи з підлітками означеної категорії шляхом використання спільних взаємоузгоджених дій сім'ї, загальноосвітніх навчальних закладів та кримінальної міліції у справах дітей.

Відповідно до завдань нашого дослідження заслуговує на увагу робота Ф. Лупушанського, у якій об'єктом впливу на підлітків-делінквентів здебільшого є криміногенні чинники, які негативно позначаються на моральному формуванні особи правопорушника; численні негативні обставини, що викликають вчинення злочинів неповнолітніми. Таке запобігання може здійснюватися на різних структурних рівнях, певними ланками соціального механізму (державними, адміністративними, правоохоронними органами, навчальними закладами та установами, представниками громадськості й окремими громадянами), у різних сферах тощо [177, с. 80].

За рівнем і спрямуванням дії на певні категорії неповнолітніх дослідник виокремлює кілька видів спеціально-кримінологічної профілактики: заходи допомоги дітям та неповнолітнім, які опинилися в несприятливих умовах життя і виховання, а також запобіжні заходи щодо оздоровлення таких сімей; запобігання бездоглядності неповнолітніх та заходи індивідуального впливу на педагогічно занедбаних дітей та підлітків, які скоюють окремі правопорушення; заходи щодо роз'єднання антигромадських груп підлітків та припинення злочинів на ранніх етапах розвитку злочинної діяльності; заходи виправлення та виховання неповнолітніх, які вже вчинили злочини; виявлення під час розслідування та судовому розгляді кримінальних справ причин та умов, які сприяють вчиненню злочинів неповнолітніми, та вжиття необхідних заходів щодо усунення їх. Наведені заходи профілактики мають проводитися за чітко визначеними формами різних суб'єктів запобіжної діяльності з урахуванням їхньої компетенції та форм діяльності [177, с. 81].

Необхідність корекції поведінки соціально дезадаптованих дітей дошкільного віку доводить у своєму дослідженні В. Назаревич, побудувавши схему комплексного впливу соціальних інституцій на соціально дезадаптовану дитину [253, с.98]. Ми погоджуємося з думкою авторки про те, що добір оптимальних методів психолого-педагогічного впливу на соціально дезадаптовану дитину дошкільного віку в інтернатному закладі підвищує ефективність допомоги на адаптаційному етапі, планування та проведення корекції можливе лише за умови урахування виявлених у процесі діагностики проявів соціальної дезадаптації [253, с. 99]. Дослідниця визначила основні напрями корекційно-виховної роботи з соціально дезадаптованими дітьми: корекція негативних поведінкових проявів, формування навичок спілкування, гармонізація стосунків дитини з дорослими та однолітками. У дослідженні В. Назаревич корекційно-виховні заходи представлено ігровою терапією, в якій авторка застосовує такі види роботи: індивідуальні та групові, дидактичну і рольову гру, ігри-драматизації, контроль кінестетики, релаксаційні вправи. Компонентами

психолого-педагогічної роботи із соціально дезадаптованими дітьми визначено ігрову, статусну, інтегровану та соціальну корекцію. Розроблена авторкою програма корекції проявів соціальної дезадаптації спрямована на формування соціального досвіду, підкріплення соціальної компетентності дітей [253, с. 100].

За словами М. Данилова, педагогічний процес – це внутрішньо пов'язана сукупність процесів, сутність яких полягає в тому, що досвід перетворюється в риси, ідеали і якості людини, яка формується [237, с. 76]. Тут підкреслюється саме „внутрішній” бік процесу профілактики делінквентної поведінки підлітків як реалізація нашої мети.

Змістовно-цільовий компонент процесу профілактики делінквентної поведінки ми будемо досліджувати виходячи з того, що мета визначає характер процесу профілактики і цим підсилює значення проблеми про структуру цілей цього процесу.

Б. Лихачов звертає увагу у своїх роботах на мету профілактики, створивши наукову концепцію цілей соціально-педагогічної діяльності, загостривши увагу на проблемах структури мети соціально-педагогічної діяльності, її залежності від умов цього етапу конкретно-історичного розвитку, сутності і взаємозумовленості її основних структурних компонентів [237, с. 103].

У цьому контексті і реальній практиці профілактики делінквентної поведінки підлітків необхідно конкретне розуміння й бачення мети процесу профілактики, якою є соціальне спрямування, здатне надати суспільству повноцінних його членів з комплексом якостей соціально зрілої і спрямованої на суспільні дії особистості.

Урахування досвіду вітчизняних дослідників з проблем профілактики негативних форм проявів поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій є корисним для узагальнення наукової інформації з проблем соціально-педагогічної роботи із сім'єю, загальноосвітнім навчальним закладом та кримінальною міліцією у справах дітей, що є визначальним для

подальшого розроблення вихідних положень нашого дослідження. Звернемося до деяких з них.

У роботі В. Афанасьєвої соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності загальноосвітньої школи здійснюється засобами розробленої авторкою моделі системи соціально-педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків, яка містить чотири взаємопов'язані і взаємозумовлені модулі: цільовий (взаємозв'язок мети й завдань системи для досягнення результату експерименту), взаємодія (взаємозв'язок різних інститутів соціалізації, громадських організацій, соціальних інституцій, навколишнього середовища в профілактичному впливові на підлітка з кінцевою метою – зниження рівня прояву девіантної поведінки підлітків), змістовний (передбачає форми й методи первинної, вторинної та третинної профілактики девіантної поведінки підлітків) та технологічний (відображення етапів процесу впровадження соціально-педагогічної системи в навчально-виховний процес школи) [18, с. 12].

Розглянемо означені В. Афанасьєвою особливості соціально-педагогічної взаємодії: з загальноосвітнім навчальним закладом – полягала в розробленні та проведенні занять з актуальних проблем профілактики девіантної поведінки, організації педагогічних практикумів „Особливості освіти та виховання підлітків з девіантною поведінкою”, „Конфлікти між учителями й підлітками. Методи їх подолання”, проведенні інструктажу та організації консультування класних керівників; з сім'єю – передбачала безпосередньо прямий профілактичний вплив і полягала в організації низки повідомлень і лекцій на теми: „Особливості вікової психології підлітків”, „Види, причини та способи профілактики девіантної поведінки підлітків у родині”, а також розроблення критеріїв ефективності системи соціально-педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків (професійна готовність педагогів до соціально-педагогічної профілактики; соціально-педагогічна обізнаність та активність батьків у питаннях профілактики девіантної поведінки в умовах сімейного виховання; усвідомленість

підлітками шкоди девіантної поведінки та зниження рівня її прояву) [18, с. 14]. Погоджуємося з твердженням дослідниці про те, що для мінімізації або усунення тих чи тих проявів девіацій у підлітків необхідно проводити профілактику одночасно всіх видів девіантної поведінки, які є актуальними в підлітковому середовищі, об'єднати у профілактичному напрямі зусилля педагогів, батьків та громадськості [18, с. 16].

На розв'язання проблеми виявлення соціально-педагогічних умов профілактики правопорушень серед дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу спрямований науковий пошук О. Поляновської [230, с. 3]. Важливим є виділення нею рівнів правомірної поведінки дітей-сиріт молодшого шкільного віку – високого (прояв правомірної поведінки характеризується тим, що вихованці оцінюють наслідки своєї поведінки, конфліктні ситуації вирішують продуктивно, їм властиве почуття відповідальності, у проблемних ситуаціях приймають обдумане позитивне рішення, мають сформовану внутрішню мотивацію до навчальної діяльності); середнього (дотримання молодшими школярами правил поведінки, але за умови гарного настрою, недостатнє застосування правових знань на практиці, усвідомленість наслідків своїх вчинків, уміння контролювати власну поведінку в конфліктних ситуаціях, інколи потрапляння під вплив негативних емоцій, залежність від колективного настрою, що впливає на прийняття рішення, розвинуте почуття відповідальності, самоконтроль власної поведінки, хоч інколи потребують вказівки дорослих), низького (прояв поведінки без усвідомлення наслідків, примітивні правові знання, деструктивне розв'язання конфліктних ситуацій, конфліктність у спілкуванні, схильність до втеч та жебракування, слабо розвинуте почуття відповідальності, відсутність самоконтролю та самокритики, вчинки спонтанні і залежні від впливу референтної групи, відсутність інтересу до навчання) [230, с. 9].

Принципове значення для нашого дослідження мають дисертаційні дослідження І. Манохіної (формування у майбутніх соціальних педагогів

готовності до роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування) [185], А. Макаренка (соціально-педагогічна профілактика девіацій соціального здоров'я учнів загальноосвітньої школи-інтернату) [179], Т. Федорченко (соціально-педагогічні засади профілактики девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища) [266].

Зокрема, І. Манохіна розробила навчально-методичне забезпечення процесу формування готовності майбутніх соціальних педагогів до роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, що представлено оновленим змістом дисциплін соціально-педагогічного циклу „Соціальна педагогіка”, „Вступ до спеціальності”, „Технології соціально-педагогічної роботи майбутніх соціальних педагогів”, „Основи волонтерської роботи”. Авторка розробила навчальну дисципліну „Соціально-педагогічна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування”, авторський комплекс тренінгів, соціально-педагогічних задач, вправ, творчих завдань, ураховуючи специфіку діяльності соціального педагога з дітьми-сиротами, різновиди позааудиторної та волонтерської діяльності [185, с. 6].

Т. Федорченко доводить, що профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища – це двобічний процес, у якому й особистість, і відповідні соціальні інституції є взаємоактивними агентами. Соціокультурне середовище обов'язково повинно мати превентивне спрямування, оскільки діяльність системи служб, установ, суспільних ініціатив орієнтована на здійснення профілактики девіантної поведінки школярів, на комплексний супровід дитини, зокрема проблемної [266, с. 4].

На думку вченого, соціально-педагогічні засади профілактики девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища охоплюються розумінням понять „девіантна поведінка школярів”, „соціально-педагогічна профілактика”, „соціокультурне середовище”, „відповідальна поведінка”,

концепцією, концептуально-структурно-функціональною моделлю та соціально-педагогічними умовами [266, с. 4].

Проаналізувавши окреслені в трьох напрямках наукової літератури роботи, вважаємо за потрібне відзначити, що вони тією чи тією мірою торкаються проблеми профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій і певним чином вплинули на позиції автора щодо врахування їх у другому розділі монографії.

Висновки до першого розділу

Отже, здійснений аналіз наукової літератури з досліджуваної в монографії проблеми профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій дає змогу зробити низку узагальнювальних висновків:

1. Досліджувана тема має багатоаспектний характер, який ускладнюється тим, що вона поєднує низку відносно самостійних наукових напрямів, які в сукупності істотно збагачують відомі уявлення про проблему профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій.

2. На основі аналізу наукової літератури з досліджуваної проблеми доцільно виділити три основні напрями, які становлять цілісну картину наукових знань із теми дисертації. Перший напрям пов'язаний з аналізом досліджень, які визначають зміст поняття „делінквентна поведінка” та її структуру, а також визначають причини виникнення делінквентної поведінки підлітків; для другого напрямку властивим є вивчення джерел, які висвітлюють особливості соціально-педагогічної взаємодії соціальних інституцій, її форми та методи; третій напрям полягає в дослідженні наукових праць, присвячених з'ясуванню проблеми профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії сім'ї, загальноосвітнього навчального закладу та кримінальної міліції у справах дітей.

3. Аналіз наукової літератури першого напрямку свідчить, що делінквентну поведінку зумовлено певними причинами: прагненням отримати сильні враження; хворобами підлітків; підвищеною збудливістю, невмінням неповнолітніх контролювати власні емоційні стани; неблагонадійною ситуацією в сім'ї; прагненням підлітків до самостійності та незалежності; недостатніми знаннями батьків про те, як впоратися з важкими педагогічними ситуаціями. Визначено, що поняття „делінквентна поведінка” доволі містке, бо охоплює вивчення багатьох соціально-педагогічних дефініцій, серед яких: девіантна поведінка, превентивне виховання, педагогічна занедбаність, асоціальна занедбаність, важковиховуваність, дезадаптація тощо.

4. Ґрунтовний аналіз джерел другого напрямку доводить, що більшість авторів праць підтримує думку про те, що соціально-педагогічна взаємодія є чинником удосконалення нормативних систем, багатьох організацій, об'єднань і груп населення, тобто соціальних інституцій, які перебирають функції соціальних проблем на себе, коригуючи тим самим поведінку підлітків.

Отже, соціально-педагогічна взаємодія, здійснювана соціальними інституціями, є чинником згуртування підлітків та утворення стійкої, відповідної до ситуації правової структури, яка вирішувала б конфлікт між сторонами.

5. Ґрунтуючись на досягненнях зарубіжних і вітчизняних учених у галузі психології, соціології, медицини та соціальної педагогіки, означених у третьому напрямі досліджуваних праць, використовуючи власне розуміння соціально-педагогічної сутності цієї проблеми, ми зробили спробу дати визначення поняття „профілактика делінквентної поведінки підлітків”. Профілактика делінквентної поведінки підлітків – це напрям превентивного виховання підлітків, спрямований на виховання в них соціальної відповідальності, знань про проблему та їхні емоційно-вольові зусилля,

формування мотивації та орієнтований на організацію соціально-педагогічних умов попередження і подолання делінквентної поведінки.

Отже, об'єктом соціально-педагогічної роботи в контексті нашого дослідження є профілактика делінквентної поведінки підлітків. Засобами такої роботи вважаємо форми, методи та засоби профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій, які є соціально-педагогічними умовами, тобто предметом нашого дослідження і дають змогу реалізувати його мету.

РОЗДІЛ 2.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРОЦЕСУ ПРОФІЛАКТИКИ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

2.1. Соціально-педагогічна взаємодія соціальних інституцій як механізм профілактичної роботи

Задоволення найважливіших індивідуальних і суспільних потреб забезпечуються взаємодією, що відіграє особливу роль у соціальних зв'язках, діях. У повсякденному житті багато явищ: безпека людини або її освіти, здоров'я або господарська діяльність, науковий пошук або відпочинок, дозвілля, становлять реальний щоденний сенс життя, який набуває інституціоналізованого характеру, тобто гарантованого від випадковості. Саме хаосу, нестабільності, неорганізованості, випадковості в житті й протистоять інституціоналізовані соціальні явища, зв'язки, дії.

Основним у розвитку суспільства є формування чітко налагоджених, регламентованих, контрольованих і стійких соціальних взаємодій, соціальних зв'язків. Система соціальних інститутів визначає суспільний устрій суспільства і відповідно – економічний, політичний устрій, тип культури, освіти та ін. Багато в чому розвиток суспільства відбувається через формування і діяльність соціальних інститутів.

Чим ширше інституціоналізована сфера в системі соціальних зв'язків, тим більшими можливостями володіє суспільство. Зрілість суспільства саме і визначається багатоманітністю соціальних інститутів, їх розвинутістю, здатністю надійно, стійко, професійно задовольняти різноманітні потреби індивідів, соціальних спільностей людей [190, с. 34].

У суспільстві на розвиток соціальних процесів істотно впливають сформовані соціальні утворення – соціальні інститути. Інституціональні форми – соціальні утворення забезпечують в суспільстві розвиток та

переміщення соціальних спільностей, соціальних груп, надають стійкість і певність соціальним зв'язкам.

Соціальний інститут – це своєрідна форма людської діяльності, заснована на чітко розробленій системі правил і норм відповідно до соціального статусу і ролі, а також на розвинутому соціальному контролі за їх здійсненням. Соціальні інститути підтримують соціальні структури та порядок, стабільність у суспільстві.

Надаючи стійкості і певності діяльності соціальних спільностей, соціальні інститути інтегрують, надають їх взаємодії цілісного характеру. Соціальний інститут – різновид особливих соціальних зв'язків, тобто зв'язків, що забезпечують цілісність.

Соціальні інститути – велике соціальне досягнення людини, що не тільки забезпечує досягнення головних переваг соціального (передбачливість, надійність, регулярність та ін.), але і дають підстави надіятись на те, що та або інша потреба так або інакше задовольняється і мета досягається на якісному рівні. Якщо людина тисячами невидимих ниток пов'язана з іншими людьми, із суспільством, то в системі соціальних зв'язків соціальні інститути найміцніші, могутні мотузки, що визначають життєздатність системи соціальних зв'язків, системи соціальних дій. Саме вирішальним фактором, що визначає рівень життєдіяльності індивіда, соціальної спільності є стверджуючий, впорядкований і регулярний, тобто інституціональний аспект соціального життя [190, с. 48].

Соціальні інститути, що формуються в процесі складання соціальної структури суспільства, є важливим компонентом соціальних зв'язків і соціальних дій, ґрунтуючим фактором соціальної структури суспільства. На різних ступенях соціальних процесів у суспільстві відбувається конкретне становлення і розвиток інституційних форм. Соціальна структура – це не тільки сукупність, система соціальних спільностей, верств і прошарків, а й інші інституційні організаційні форми, що забезпечують розвиток соціальних спільностей, їх переміщення, надають стійкість і певність соціальним

зв'язкам і соціальним діям. Регулярний, стійкий характер, цілеспрямованість дій і взаємодій надають саме системи соціальних статусів і соціальних ролей, забезпечують повну організованість у суспільстві.

Важливим компонентом соціального інституту є соціальні норми і нормативність дій і взаємозв'язків різних ланок соціальної структури суспільства. Широко розповсюджене визначення соціального інституту як організованої системи зв'язків і соціальних норм, що об'єднують значущі суспільні цінності і процедури, які задовольняють основні потреби суспільства. Суспільні цінності – ідеї і мета, що їх ставлять люди для задоволення своїх потреб, обираючи різні процедури для їх реалізації, тобто вибираючи стандартизовані зразки поведінки в спільнісних процесах, а система соціальних зв'язків – сплетіння ролей і соціальних статусів, за допомогою яких поведінка людей реалізується і утримується в певних суспільних нормах і межах. Візьмемо дію в соціальній структурі суспільства соціального інституту сім'ї: по-перше, це сукупність суспільних цінностей (любов, ставлення до дітей, сімейні правила і обставини); по-друге, переплетіння різних соціальних статусів і ролей (статуси і ролі чоловіка і дружини, дитини, підлітка, тещі, свекрухи, братів, сестер та ін.), за допомогою яких здійснюється сімейне життя [63, с. 56].

Соціальний інститут – стійкий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, настанов, що регулюють різні сфери людської діяльності і організують їх в систему ролей і статусів, що утворюють соціальну систему.

Інституціоналізація – процес визначення і закріплення соціальних правил і норм, ролей і статусів, приведення їх до системи, здатної діяти в інтересах задоволення певних суспільних і соціальних потреб, передбачуваних, схвалюваних певним соціальним середовищем, поведінкою людей. У будь-якому інституціоналізованому середовищі особа здійснює певну соціальну роль. Соціальні інститути діють в системі соціальних структур суспільства

від імені суспільства і в інтересах людей з метою задоволення їхніх потреб.

Процес інституціоналізації включає в себе ряд моментів:

- однією з необхідних умов появи соціальних інститутів слугує відповідна соціальна потреба. Інститути покликані організовувати спільну діяльність людей з метою задоволення тих чи інших соціальних потреб. Виникнення визначених суспільних потреб, а також умови для їхнього задоволення є першими необхідними моментами інституціоналізації;

- соціальний інститут утворюється на основі соціальних зв'язків, взаємодії і відносин конкретних осіб, індивідів, соціальних груп і інших спільнот. Але він, як і інші соціальні системи, не може бути приведений до зведення цих осіб і їхніх взаємодій. Соціальні інститути носять надіндивідуальний характер, мають свою власну системну якість. Тобто, соціальний інститут являє собою самостійне суспільне утворення, що має свою логіку розвитку. З цього погляду соціальні інститути можуть бути розглянуті як організовані соціальні системи, що характеризуються стійкістю структури, інтегрованістю їх елементів і визначеною мінливістю функцій. Насамперед, це система цінностей, норм, ідеалів, а також зразків діяльності і поведіння людей і інших елементів соціокультурного процесу. Ця система гарантує подібну поведінку людей, погоджує і направляє в русло їхні визначені прагнення, встановлює способи задоволення їхніх потреб, вирішує конфлікти, що виникають у процесі повсякденного життя, забезпечує стан рівноваги і стабільності в рамках тієї чи іншої соціальної спільноти і суспільства в цілому. Сама по собі наявність цих соціокультурних елементів, ще не забезпечує функціонування соціального інституту. Для того, щоб він працював, необхідно, щоб вони стали надбанням внутрішнього світу особистості, були засвоєні ними в процесі соціалізації, втілилися у форму соціальних ролей і статусів. Засвоєння індивідами всіх соціокультурних елементів, формування на їхній основі системи потреб особистості, ціннісних орієнтацій і сподівань, є другим важливим елементом інституціоналізації;

- третім важливим елементом інституціоналізації є організаційне оформлення соціального інституту. Зовні соціальний інститут являє собою сукупність осіб, установ, які мають визначені матеріальні засоби і виконують визначену соціальну функцію. Отже, кожен соціальний інститут характеризується наявністю мети своєї діяльності, конкретними функціями, що забезпечують досягнення такої мети, набором соціальних позицій і ролей, типових для даного інституту [63, с. 67].

На основі всього вищевикладеного, можна дати наступне визначення соціального інституту. Соціальні інститути – це організовані об'єднання людей, виконуючих визначені соціально – значимі функції, що забезпечують спільне досягнення цілей на основі виконуваних їх членами своїх соціальних ролей, що задаються соціальними цінностями, нормами і зразками поведінки.

Соціальні інститути відрізняються за типом потреб та інтересів, вирішуваних ними проблем. В соціології виділяють п'ять основних: економічний, політичний, освітній, релігійний і сімейний.

Економічні інститути – найстійкіші, із суворою регламентацією соціальних зв'язків у сфері господарської діяльності (виробництво, розподіл благ і послуг, регулювання фінансів, організація і поділ праці, трудова діяльність, ринок, власність та ін.).

Політичні інститути – тобто соціальні інститути, пов'язані із завоюванням влади, її здійсненням та розподілом, забезпеченням функціонування суспільства як цілісності: держава, адміністративні органи (кримінальна міліція у справах неповнолітніх та ін.), політичні партії і рухи, об'єднання, армія та ін. Тут поширені певні форми діяльності: мітинги, демонстрації, вибори та ін. Кожний з політичних інститутів здійснює певний вид політичної діяльності і включає соціальні спільності, групи, що спеціалізуються на її реалізації, політичні норми, регулюючі відносини в середині політичних інститутів і між ними, а також між політичними і неполітичними інститутами, матеріальні ресурси, необхідні для досягнення поставленої мети.

У процесі інституціоналізації стихійні і нестійкі форми політичної діяльності набирають певності, а також здатності до саморегулювання. Політичні інститути виникають у процесі поділу політичної діяльності людей, втілюючись у різних політичних організаціях та установах. Політичні інститути – забезпечують відтворення, стабільність і регулювання політичної спільності незважаючи на зміну її складу, посилюють соціальні зв'язки і внутрішньо-групову згуртованість, здійснюють контроль за політичною поведінкою членів суспільства та ін.

Інститути культури і соціалізації – найстійкіші, чітко регламентовані форми взаємодії з приводу зміцнення, створення і поширення культури, соціалізації особи, оволодіння нею культурних цінностей суспільства (сім'я, освіта, наука, художні творчі об'єднання та ін). У сучасних розвинутих суспільствах домінуючими виступають інститути науки і масової вищої освіти, що забезпечують інтернаціоналізацію цінностей, компетентність, ерудицію, незалежність особистої відповідальності і раціональності, ефективності дії. У високорозвинутих суспільствах соціальними інститутами стають і багато видів діяльності в сфері науки, медицини та ін [46, с. 112].

Соціальні інститути здійснюють у суспільстві важливі функції: інтеграції і об'єднання суспільства, диференціації, поселення за певними соціальними статусами і ролями, вироблення чітких норм, правил, принципів життєдіяльності суспільних спільностей; регулювання відносин у соціальних спільностях, залучення людей до суспільної діяльності, здійснюють соціальний контроль.

Інституціоналізовані соціальні зв'язки є формальні і неформальні. Формальні соціальні інститути мають спільну ознаку: взаємодії між суб'єктами здійснюються на основі формально застережних правил, законів, регламентів, положень. Формальні соціальні інститути відіграють важливу роль у зміцненні суспільства. До формальних соціальних інститутів відносяться:

- економічні інститути – банки, виробничі установи;

- політичні інститути – парламент, міліція, уряд;
- виховні і культурні інститути – родина, інститут, навчальні заклади, школа, художні установи [46, с. 117].

Неформальні соціальні інститути хоча і регламентуються в соціальних діях, зв'язках, але не оформлені законом (інститут дружби, любові тощо).

Розвиток соціальних інститутів відбувається у двох основних варіантах. По-перше, виникають нові соціальні інститути. У сучасних умовах формування державності України створюються такі важливі соціальні інститути: фінанси, армія, дипломатія, соціальні інститути вищої освіти, науки та ін., що стають важливим фактором підвищення динамізму суспільства.

По-друге, розвиток, удосконалення уже сформованих соціальних інститутів. У сформованих соціальних інститутах є значно більша потенція різноманітності, спеціалізації зв'язків, функцій, установ.

Соціальні інститути відрізняються своїми функціональними якостями:

1) Економіко-соціальні інститути – власність, обмін, гроші, банки, господарські об'єднання різного типу – забезпечують усю сукупність виробництва і розподілу суспільного багатства, з'єднуючи разом з тим, економічне життя з іншими сферами соціального життя.

2) Політичні інститути – держава, партії, профспілки й іншого роду громадські організації, які переслідують політичні цілі, спрямовані на встановлення і підтримку визначеної форми політичної влади. Їхня сукупність складає політичну систему даного суспільства. Політичні інститути забезпечують відтворення і стійке збереження ідеологічних цінностей, стабілізують домінуючі в суспільстві соціально-класові структури.

3) Соціокультурні і виховні інститути ставлять за мету освоєння і наступне відтворення культурних і соціальних цінностей, включення індивідів у визначену субкультуру, а також соціалізацію індивідів через засвоєння стійких соціокультурних стандартів поведінки, і нарешті, захист визначених цінностей і норм.

4) Нормативно-орієнтовані інститути морально-етичної орієнтації і регуляції поведінки індивідів. Їхня ціль – додати поведінці і мотивації моральну аргументацію, етичну основу. Ці інститути затверджують у співтоваристві імперативні загальнолюдські цінності, спеціальні кодекси й етику поведінки.

Нормативно-регламентовані інститути визначають суспільно-соціальну регуляцію поведінки на основі норм, правил і розпоряджень, закріплених у юридичних і адміністративних актах. Обов'язковість норм забезпечується примусовою силою держави і системою відповідних санкцій.

5) Церемоніально-символічні і ситуаційно-конвенціональні інститути. Ці інститути засновані на більш-менш тривалому прийнятті конвенціональних (за договором) норм, їх офіційному і неофіційному закріпленні. Ці норми регулюють повсякденні контакти, різноманітні акти групового і міжгрупового поведінки. Вони визначають порядок і спосіб взаємного поведінки, регламентують методи передачі й обміну інформацією, вітання, звертання і т.д., регламент збір засідань, діяльність певних об'єднань [46, с. 226].

Отже, соціальний інститут – це своєрідна форма людської діяльності, заснованої на чітко розробленій ідеології, системі правил і норм, а також розвинутому соціальному контролю за їхнім виконанням. Інституціональна діяльність здійснюється людьми, організованими в групи чи асоціації, де проведений поділ на статуси і ролі, відповідно до потреб даної соціальної групи чи суспільства в цілому. Соціальні інститути, таким чином, покликані підтримувати соціальні структури і порядок у суспільстві.

Соціальний інститут – це організована система зв'язків і соціальних норм, яка об'єднує вагомі суспільні цінності та процедури, що задовольняють основні потреби суспільства. Будь-який функціональний інститут виникає й функціонує, виконуючи ту чи іншу необхідну життєву функцію. Соціальний інститут забезпечує нас основними навичками та установками, визначає конкретні норми, устанавлюючи свої суспільні рамки. Школа як соціальний

інститут виконує роль штучно сформованого природного життєвого середовища, який функціонує як маленький світ зі своїм умовним поділом на материки (класи), держави (початкова, середня, старша школа) з гілками правління (директор, завуч, учитель), народ (учні). Тут уперше відкриваються межі понять «добре та погано», «чисто та брудно», «вірно й невірно», «друг і ворог», «начальник і підлеглий», «бідний і заможний». Цей перелік можна продовжувати ще і ще, адже школа дає ґрунт, основу для життя, на якій, як на фундаменті, тримається все.

Школа утворена за замовленням соціуму й виконує його соціальне замовлення. Про школу як соціальний інститут американський педагог Дж. Дьюї казав, що «школа поступово може створити такий тип суспільства, який нам хотілося би бачити. Впливаючи на розум у цьому напрямку, ми поступово змінили б і доросле суспільство» [151, с. 89]. Крім цього, важливим є той фактор, що школа є такою, яким є вчитель, який не тільки виконує свій професійний обов'язок, а і стоїть на передових позиціях прогресу.

Виникнення школи передбачається певними соціальними потребами. Школа виникає в той момент, коли в суспільства виникають певні вимоги до молодого покоління. Розвиток та еволюція людини передбачають рух у всіх можливих напрямках. Ось цей інстинкт пізнання і став основним фактором виникнення школи. До того ж, не весь досвід можливо передати через сім'ю, громаду, самоосвіту. Виникає потреба «відірвати» дитину від біологічних батьків, адже відомо й сьогодні, що чим довше дитина знаходиться під «крилом» батьків, тим менше вона пристосована до життя через відсутність самостійності.

Школа виступає не тільки як соціальний інститут для передачі знань, а і як інститут загальної соціалізації дітей. Вона стала місцем, де за довгі роки навчання дитина виконує зобов'язання увібрати в себе великий досвід керованого та маленький досвід керуючого. Саме тому школа як соціальний

організм відображає той тип відносин влади та підкорення, який є найбільш прийнятним для суспільства в цілому.

Школа формує модель поведінки не тільки індивіда, а і його співіснування із суспільством. Якщо дім і дитячий садок дають установку на визначення «можна - не можна», то школа ставить акценти на термінах «необхідність», «обов'язок», «право», «правило». Тобто стає керманичем людських дій, а іноді й першовідкривачем талантів. Вона спрямовує на соціально вірну дорогу й коректує похибки в баченні світу, при цьому не надиктовуючи свої доктрини та ідеології.

Школа перша знайомить учня з тими особливостями життя, які ускладнюватимуть існування особистості. Тут учень уперше усвідомлює (здебільшого з настанов учителя) що життя складається не лише із забав і відпочинку, а швидше це є наслідком їх успішного засвоєння правил, яких необхідно дотримуватись у соціумі, та обов'язків, які принесуть людині визнання, ім'я, цінність.

Школа визначає такі основні суспільні обов'язки:

- першим і незаперечним обов'язком є **освіта**. Вона за законами держави обов'язкова, але не примусова. Це один із недосконалих факторів демократизму, проте відомості про такий обов'язок є у свідомості кожного громадянина держави. Згодом шкільна освіта дає дитині можливість закінчувати ВНЗ і працювати. Якщо ми пов'язані зі школою, то зобов'язані вчитись або вчити;
- учень володіє досвідом і знаннями тих, хто його навчає, але школа перед ним ставить ще одне завдання - **самоосвіту**. Домашні завдання, позакласна робота, самостійне опрацювання виховують у дітей терпимість, наполегливість, ретельність. Саме в самоосвіті вони пізнають самих себе, самостійно визначаючи своє покликання й роль у суспільстві. Тобто саме у школі учні остаточно визначають напрям (у переважній більшості) роду занять у житті;

- ще одним обов'язком є **виховання духовності**. Обов'язковою установкою у шкільному навчанні є проєкція на духовність особистості. Обов'язком, який визначає школа, є норми суспільної поведінки, яка вчить доброті, співчуттю, взаємодопомозі, повазі й вихованості. Але базувати такі норми необхідно тільки як настановчий, а не примусовий елемент, адже в іншому випадку можна наштовхнутись на спротив [151, с. 12].

Окрім обов'язків школа дає певні **права**, що узагальнюють картину коректного балансування із суспільством:

- школа дає право бути почутим. Тут дитина вперше може висловити свою думку, а що головне, навчитись її формулювати. У житті людина без власного «я» не вважається повноцінним індивідом;
- школа дає право самостійності, учить бути незалежним. Відбувається відрив дитини від батьків, які іноді своєю опікою притуплюють спостережливість і кмітливість дитини, розвиваючи в ній невпевненість і залежність у діях, де не приймають участь батьківські настанови та допомоги;
- школа дає право знати. Усе, що потрібно тут, - слухати та спостерігати, тоді зі школи можна винести величезний багаж умінь і навичок (а не тільки знань), які сприятимуть кращій адаптації в самостійному житті;
- Окремою темою для аналізу є, звичайно, відносини вчителя й учня. Ця тема є далеко не новою, але щоразу дає все більше й більше матеріалу для роздумів. В ідеальному суспільстві або при ідеальних умовах учитель навчає, виховує, наставляє, а учень слухає, учиться, намагається зрозуміти. Між ними існує взаємоповага. Та іноді можна натрапити на деякі відхилення. На жаль, не завжди учень готовий сприймати сказане, зрозуміти його й оцінювати як позитивне виховання, та й учитель, що ще більш прикро, не завжди вміє в межах педагогічного виховання донести до учня те, що він повинен засвоїти. Такі стосунки нагадують відносини між начальником і підлеглим у великому світі. Є різні типи начальників: диктатори, амбіціозні, безкомпромісні, людяні, рівноправні з підлеглими. Кожний з них створює свою ауру колективу, свою атмосферу, яка показує працівнику, як вірно вчиняти в тій

чи іншій ситуації, коли відстояти свою думку, коли погодитися з несправедливим рішенням, коли посміхнутись, коли проігнорувати сказане. Саме таку основу дає школа у сфері спілкування та професійних відносин. Стосунки вчителя й учня є маленьким макетом відносин колишнього учня з його начальником, а коли він начальник - з його підлеглим. Щоб не викривити таке бачення, учитель повинен діяти розумно, згідно з правилами держави, школи, духовності. Учитель повинен спочатку виховувати людину, а потім давати освіту;

- Найголовніше у школі те, що вона є школою життя, вона обережно й повільно готує учнів до великого світу, іноді різко вдаряючи несподіванкою, а іноді закладаючи сумніви у своїй меті. Проте тільки школа є тією ланкою життя, коли ми ще все можемо виправити та змінити, можемо довчити й удосконалити. Доросле життя, як правило, таких шансів не дає.

Школа як соціальний інститут – це не тільки наукове визначення чи метафора, це шлях, яким проходить кожна людина незалежно від її статусу, психології, матеріального становища. Це шлях перемог і поразок, вірних рішень і помилкових учинків, пізнання й визнання, здобутих знань і почутих настанов. Школа - це церква для духовності, це сумління для моралі, бібліотека для освіти й життя для життя [151, с. 54].

Якщо дитина стала на асоціальний шлях, потрібно не дати їй скоїти фатальну помилку, що може перекреслити її дитинство. Навіть якщо підліток зробив хибний крок, потрібно дати йому шанс повернутися до нормального життя у суспільстві.

В Управлінні кримінальної міліції у справах дітей МВС України та його структурних підрозділах у складі обласних ГУМВС-УМВС працює більше 3 тисячі співробітників. Середньостатистичне навантаження на одного працівника служби складає від 3 до 3,5 тис. дітей у містах, та близько 4 тисяч у сільській місцевості. В той же час в сільській місцевості за рахунок зменшення кількості дітей на одного працівника служби для проведення профілактичної роботи серед учнів приходиться більше 20 шкіл. Є райвідділи

міліції, де взагалі за штатним розкладом передбачено одну посаду працівника служби. Найбільш проблемними регіонами у плані навантаження на працівників КМСД є столиця, Київська область, деякі обласні центри (Донецьк, Луганськ).

Також кримінальною міліцією у справах дітей налагоджена тісна взаємодія з органами виконавчої влади щодо своєчасного виявлення неблагополучних сімей, у яких проживають діти, та профілактики правопорушень, скоюваних ними та по відношенню до них.

Таким чином, розгляд проблеми профілактики делінквентної поведінки неповнолітніх, особливостей її виникнення і формування в соціально-педагогічній сфері дозволив конкретизувати, що становлення і розвиток соціального інституту виступає своєрідною формою людської діяльності, яка заснована на чітко розробленій ідеології, системі правил і норм, а також розвинутому соціальному контролю за їхнім виконанням. Тому логічним є подальший розгляд **технологій педагогічної взаємодії сім'ї, школи та кримінальної міліції у справах дітей.**

Соціальні технології в психолого-педагогічній літературі розглядаються як сукупність методів, прийомів та впливів, що застосовуються для досягнення мети соціального розвитку. Типовим є погляд на соціальні технології як узагальнення набутих і систематизованих знань, досвіду, умінь і практики роботи суб'єктів соціальної діяльності. Соціальні технології також розглядаються як сукупність способів професійного впливу на соціальний об'єкт з метою його покращення, забезпечення оптимізації функціонування при можливому тиражуванні даної системи впливу.

Соціальні технології – це єдиний тип технологічного процесу, що значною мірою базується на «суб'єкт-суб'єктних» відносинах. Без співпраці сім'ї, школи та кримінальної міліції у справах неповнолітніх неможливо покращити ті обставини, які послужили причиною застосування соціальних технологій [254, с. 420].

Технології соціально-педагогічної роботи – це сукупність способів, дій, спрямованих на встановлення, збереження чи поліпшення соціального функціонування об'єкта, а також на попередження негативних соціальних процесів. Дані технології відображають найголовнішу складову соціально-педагогічної роботи – прикладний аспект. Врахування технологій, що мають місце в соціально-педагогічній роботі, допомагає помітно збільшити можливості вирішення соціально-педагогічних проблем підлітків-делінквентів. Соціально-педагогічний підхід до соціальної роботи ми розглядаємо як сприяння саморозвитку особистості, реалізації її творчого потенціалу, здібностей, задатків.

Під соціально-педагогічними технологіями окремі автори розуміють певну програму дій соціального педагога, його співробітництво з соціальними інституціями в прогнозованих чи спонтанних умовах з метою досягнення оптимального результату [254, с. 425].

Крім загального підходу до технологізації соціально-педагогічного процесу, не виключається можливість застосування прикладних технологій, а саме: технологій соціально-педагогічної практики, адаптації, корекції, терапії, розв'язання конфліктних ситуацій.

Основним завданням соціально-педагогічних технологій є, перш за все, розробка методів та методик результативного й раціонального цілеспрямованого соціального впливу, застосування технологізації як способу оптимізації соціально-педагогічного результату, спрямованого на виховання всебічно розвиненої й гармонійної особистості.

Виховання – найбільш відповідальна й водночас найбільш складна сфера діяльності людини. Кожна людина так чи інакше займається цією важкою працею, навіть не маючи належної професійної підготовки. А оскільки особистість підлітка є надто складною психо-фізіологічною системою, а її вихованням в багатьох випадках займаються непідготовлені люди, то не дивно, що на цьому складному шляху так багато помилок, соціального браку

і навіть трагедій. Результатом цього є поява «важких», педагогічно занедбаних, важковиховуваних дітей.

Підлітки-делінквенти – діти, які систематично порушують встановлені норми і правила поведінки, з відразою ставляться до навчання, виявляють негативізм до соціального оточення.

Для підлітків-делінквентів характерні такі особливості поведінки:

- неправильно сформовані потреби: матеріальні потреби переважають над моральними; більшість матеріальних потреб мають аморальний характер: для їх задоволення використовують засоби, які не завжди відповідають нормам моралі (паління, вживання алкоголю, наркотиків, крадіжки), що призводить до деградації особистості;
- у частини цих дітей не розвинені соціально-політичні потреби;
- підлітки-делінквенти прагнуть до спілкування з подібними до себе, перебувають поза зв'язками з постійними учнівськими колективами;
- недостатньо розвинута потреба у пізнанні навколишнього світу; погано вчаться, не володіють методами пізнавальної діяльності;
- перекручені естетичні потреби;
- не розвинута, засмічена вульгаризмами, жаргонною лексикою мова;
- спостерігається непослідовність, суперечливість у поглядах і переконаннях;
- відсутні чіткі уявлення про норми поведінки, обмежені почуття відповідальності за вчинки;
- вкрай обмежені інтелектуальні інтереси; перевага утилітарних інтересів над духовними позбавляє цих дітей перспективи розвитку, інтелектуального і морального вдосконалення;
- приховують свою діяльність від батьків, учителів та однокласників.

За ступенем педагогічної занедбаності «важких» підлітків можна поділити на чотири групи.

1. Важковиховувані діти, які байдуже ставляться до навчання, періодично порушують правила поведінки і дисципліну. Для них характерні негативні моральні якості: грубощі, брехливість, нечесність та ін.

2. Педагогічно занедбані підлітки, які негативно ставляться до навчання й суспільно корисної діяльності. Вони систематично порушують дисципліну й норми моральної поведінки, у них постійно проявляються негативні моральні риси особистості.
3. Підлітки-правопорушники, які перебувають на обліку в кримінальній міліції у справах неповнолітніх або направлених до спецшкіл і спеціальних професійно-технічних училищ.
4. Неповнолітні злочинці – педагогічно занедбані підлітки, які вчинили кримінальні злочини, порушили правові норми й направлені судом до виправно-трудова колоній [163, с. 89].

Проблеми появи і профілактики делінквентної поведінки підлітків турбували людей впродовж всієї історії суспільства. Адже завжди були діти з відхиленнями у поведінці, знедолені, сироти, діти-правопорушники.

Впродовж ХХ століття на терені колишнього Радянського Союзу спостерігалось кілька «спалахів» появи підлітків з делінквентною поведінкою, що було зумовлено соціально-історичними й економічними причинами:

- період Першої світової війни (1914-1918 рр.): військова розруха, сиріцтво дітей у зв'язку з загибеллю батьків на війні, окупація території чужоземними військами;
- Громадянська війна (1918-1922 рр.): руйнування народного господарства, великі переміщення певних прошарків населення в країні і за її межами, безробіття, хвороби, голод та ін.;
- тридцять роки: штучний голодомор, масові репресії до частини населення країни призвели до соціально-педагогічної занедбаності значної частини дітей;
- Друга світова війна (1939-1945 рр.): загибель батьків, окупація, голод, сиріцтво, значні економічні труднощі;
- останні десятиріччя ХХ століття характеризуються збільшенням підлітків з делінквентною поведінкою з причин зниження відповідальності певної

частини батьків за виховання своїх дітей, ослаблення національних коренів, що живили процес виховання, необмежений вплив масової культури, яка веде певним чином до «зомбування» частини молоді.

Таким чином, проблема делінквентної поведінки підлітків породжувалась і породжується передусім соціальними факторами. Ще англійський соціаліст-утопіст Р.Оуен (1771-1858 рр.) писав: «Помилково було б думати, що неможливо було б попередити шкідливі і злочинні дії або що не можна сформувати в широких розмірах розумні звички у підростаючого покоління. Провина за злочинний характер лежить не на індивіді, а на системі, серед якої він виховується. Знищіть обставини, які сприяють створенню злочинних характерів, - і злочинів більше не буде; замініть їх обставинами, які розраховані на створення звичок до порядку, регулярності, стриманості, праці, - і людина буде володіти цими якостями» [290, с.110].

Для підлітків-делінквентів характерні такі негативні риси, як жорстокість, моральне огрубіння, схильність до насильництва. На це явище мали вплив глибинні процеси соціальних діянь, що існували в житті країни впродовж довгих десятиліть знецінення особистості як найбільшої цінності в результаті двох страшних воєн ХХ століття, голодомори, численні репресії, насильства над людиною авторитарної державної машини [254, с. 362]. З одного боку, це призводило до руйнування гуманістичних начал в людині, а з другого – людина на насильство відповідала внутрішнім протестом, чинила нові насильства, виявляючи жорстокість.

Тому проблема роботи з підлітками-делінквентами є досить складною як в соціальному, так і в педагогічному плані. На появу підлітків з делінквентною поведінкою можуть впливати різні негативні фактори, породжених діяльністю сім'ї, дитячих виховних закладів.

Основні напрямки та етапи перевиховання підлітків- делінквентів відображені у рис. 2.1.

Рис.2.1. Напрямки та етапи перевиховання підлітків-делінквентів

Ми не можемо не звернути увагу й на те, що швидкі темпи криміналізації суспільства – небезпечна тенденція для України. Тому одним із основних напрямів протидії злочинності є її попередження, а отже, головним соціальним призначенням правоохоронних органів, пріоритетним напрямом їх багатofункціональної діяльності є профілактика правопорушень і злочинів взагалі.

Правопорушення неповнолітніх – це небезпечне соціальне явище, оскільки правопорушення в середовищі неповнолітніх заважає, по-перше, формуванню соціально-цінної особистості неповнолітнього; по-друге, змушує суспільство витратити значні трудові ресурси (лише третина неповнолітніх повертається до повноцінного суспільного життя); по-третє, злочинність неповнолітніх відіграє не останню роль у формуванні рецидивної злочинності (дві третини рецидивістів розпочинають свій злочинний шлях неповнолітніми). За даними МВС України, щорічно неповнолітні вчинюють близько 40 тис. злочинів, в яких беруть участь понад 25 тис. підлітків. У 2014 році за бродяжництво було затримано 25 тис. дітей та за жебракування – 10 тис. (це на 11,8 % більше, ніж у 2013 р.). Усього ж за різні види правопорушень минулого року органами внутрішніх справ було затримано 92,4 тис. неповнолітніх, а 24 тис. перебувають на профілактичному обліку в кримінальній міліції у справах неповнолітніх. А тому слід зосередити пильну увагу запобіганню злочинності неповнолітніх спеціальними органами та установами.

Соціологічні дослідження, проведені останніми роками в Україні, переконливо свідчать, що злочинність серед неповнолітніх невід’ємно пов’язана з хибами виховання і працевлаштування, поганою організацією дозвілля, особливо за місцем проживання, низьким культурним рівнем, обмеженістю потреб підлітків. Причини злочинності неповнолітніх здебільшого криються в негативному впливі оточення, в поганому прикладі батьків, друзів, дорослих та інших осіб, з якими підлітки спілкуються, у

втягненні неповнолітніх у злочинну діяльність антигромадськими елементами [63, с. 42–83].

Отже, на нинішньому етапі розвитку нашого суспільства досить чітко простежуються наведені негативні обставини в генезисі делінквентної поведінки.

До органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ відносять:

- Комітет у справах неповнолітніх Кабінету Міністрів України, виконавчих комітетів обласних, міських, районних у містах та районних Рад народних депутатів;
- загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти;
- центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх органів охорони здоров'я;
- притулки для неповнолітніх служб у справах неповнолітніх;
- суди;
- кримінальну міліцію у справах дітей органів внутрішніх справ;
- приймальники-розподільники для неповнолітніх органів внутрішніх справ;
- виховно-трудові колонії Державного департаменту України з питань виконання покарань.

Відповідно до зазначеного Закону було передбачено функціонування у системі МВС якісно нової самостійної служби – кримінальної міліції у справах дітей, якій надано право здійснювати на підставах і в порядку, встановлених законодавством, спеціальні заходи для запобігання та розкриття злочинів.

Кабінетом Міністрів України 8 липня 1995 року прийнято постанову "Про створення кримінальної міліції у справах неповнолітніх" у системі МВС України. Постановою затверджено Положення про кримінальну міліцію у справах неповнолітніх, яким передбачено структуру, правові засади

діяльності, права та обов'язки щодо запобігання та боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх.

На нашу думку, головними причинами, що спонукають підлітків до вчинення злочинів, є:

- загострення кризи в суспільстві, різкий спад виробництва, збільшення кількості безробітних та падіння матеріального добробуту населення. Найбільш уразливими у цьому є багатодітні сім'ї;
- збільшення кількості платних дошкільних, середніх та вищих навчальних закладів, що для більшості населення є недоступними;
- низький рівень правового виховання неповнолітніх у навчальних закладах, немає внутрішкільного обліку дітей, які не відвідують навчання, схильні до жебракування, вживають алкогольні напої та наркотики;
- незайнятість підлітків у вільний час, не створено за місцем проживання достатньої кількості безкоштовних клубів, спортивних секцій та інших гуртків;
- на державному рівні лишається нерозв'язане питання щодо працевлаштування випускників професійно-технічних училищ та шкіл.

Тому водночас профілактика делінквентної поведінки підлітків є загальносоціальною проблемою, до розв'язання якої мають бути залучені всі соціальні інститути та громадськість, оскільки і цей напрям соціальної діяльності взагалі, і зокрема правоохоронної, має одержати ґрунтовні правові засади.

Чималий внесок у профілактичну роботу з підлітками-делінквентами щоденно роблять органи внутрішніх справ. Профілактичні заходи здійснюються у тісній взаємодії зі службами у справах неповнолітніх місцевих державних адміністрацій, органів освіти, самоврядування та громадськості. Починаючи з 1998 року щорічно складаються плани спільних профілактичних заходів підрозділів кримінальної міліції у справах неповнолітніх, служб у справах неповнолітніх і органів освіти щодо боротьби з протиправними виявами у підлітковому середовищі. Представники двох

останніх відомств постійно беруть участь у проведенні органами внутрішніх справ відповідних рейдів та інших профілактичних заходів, а працівники підрозділів кримінальної міліції у справах неповнолітніх у свою чергу, надають всебічну допомогу працівникам цих відомств при проведенні ними ініціативної роботи у вказаному напрямі [5, с. 5].

Профілактика делінквентної поведінки підлітків має здійснюватись за оновленими програмами і навчально-методичними планами, розробленими з урахуванням набутого досвіду профілактичної роботи спеціальних органів та установ, за умови постійного багатостороннього обміну інформацією, результатами наукових розробок, навчальною і методичною літературою.

Вирішувати проблеми злочинності неповнолітніх варто комплексно, силами однієї тільки кримінальної міліції у справах неповнолітніх органів внутрішніх справ цю проблему подолати неможливо, необхідно в обов'язковому порядку створювати плідну взаємодію між сім'єю, школою та кримінальною міліцією у справах неповнолітніх.

Налагодження взаємодії між спеціальними органами та установами та їх взаємоучасть у спеціальних заходах сприятимуть забезпеченню цілісної системи профілактики та подолання делінквентної поведінки підлітків, покращенню їх правового і соціального захисту.

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх виконує роботу, пов'язану із запобіганням правопорушень неповнолітніх-делінквентів, і виявляє причини й умови, що сприяють вчиненню ними злочинів, вживає заходів щодо їх усунення, бере участь у правовому вихованні неповнолітніх-делінквентів; веде профілактичний облік неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі, засуджених, але стосовно яких виконання вироку про позбавлення волі відстрочено, а також засуджених умовно або до виправних робіт, обвинувачуваних у вчиненні злочину і не взятих під варту під час попереднього слідства; які вчинили злочин, але звільнені від кримінальної відповідальності у зв'язку із застосуванням заходів громадського впливу, акта про амністію; до яких застосовано примусові заходи виховного

характеру, а також тих, які вчинили суспільно небезпечні дії до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність, звільнених із спеціальних навчально-виховних закладів, та яким встановлено діагноз "наркоманія".

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх виявляє також дорослих, які втягують неповнолітніх у злочинну діяльність, проституцію, пияцтво і жебрацтво; надсилає до відповідних служб у справах неповнолітніх відомості про неповнолітніх, які повернулися зі шкіл і професійних училищ соціальної реабілітації, вчинили правопорушення, за яке застосовано заходи громадського впливу або адміністративні стягнення, вживають спиртні напої або допускають немедичне вживання наркотичних і одурманюючих засобів, у віці до 16 років систематично самовільно залишають сім'ю або спеціальні навчально-виховні заклади, для взяття їх на облік і проведення з ними профілактичної роботи, а також інформує відповідні служби про необхідність застосування до них заходів впливу або захисту; подає допомогу органам освіти і охорони здоров'я в підготовці відповідних документів щодо оформлення особових справ неповнолітніх, які направляються до шкіл і професійних училищ соціальної реабілітації.

Ця служба постійно контактує з усіма іншими службами органів внутрішніх справ, особливо з карним розшуком і службою дільничих інспекторів міліції. Крім того, КМСН здійснює свою діяльність у тісній взаємодії з іншими правоохоронними органами, а також із державним Комітетом України у справах сім'ї і молоді, Міністерством освіти і науки України, МОЗ України та їх органами на місцях, надсилає їм у разі потреби пропозиції щодо поліпшення соціального захисту неповнолітніх і профілактики правопорушень серед них.

В органах внутрішніх справ усі функціональні підрозділи, а не лише кримінальна міліція у справах неповнолітніх повинні активно займатися профілактикою правопорушень неповнолітніх. Конкретні завдання визначені відповідно до напрямів їх роботи. Керівники підрозділів органів внутрішніх справ повинні включати питання профілактики правопорушень серед

неповнолітніх окремим розділом у плани роботи на звітний період, забезпечувати контроль за діяльністю підлеглих у цьому напрямі, вживати заходів щодо підвищення їх професійної майстерності.

Слідчі підрозділи повинні виявляти причини й умови, які сприяють скоєнню злочинів неповнолітніми, вживати заходів щодо їх усунення, всебічно з'ясовувати відомості про особи правопорушників та інформувати про них кримінальну міліцію у справах неповнолітніх, спільно з нею готувати і направляти в зацікавлені відомства узагальнені подання з цих питань.

Важливе профілактичне значення мають зміни і доповнення, внесені у грудні 1993 р. у кримінальне і кримінально-процесуальне законодавство України. Так, згідно з КПК України, встановивши у кримінальній справі, що суспільно небезпечне діяння вчинене особою у віці від одинадцяти років і до виповнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, слідчий виносить мотивовану постанову про її закриття та застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру. Справа разом з постановою направляється прокурору (ст. 7-3 КПК України). Прокурор може прийняти рішення про направлення справи до суду для застосування примусових заходів виховного характеру (ст. 232-1 КПК України). Такі заходи можуть бути застосовані судом до осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння після досягнення 11 років (ч. 2 ст. 97, 105 КК України).

Важливість зазначених законодавчих положень полягає в наступному:
- вони зобов'язують правоохоронні органи ретельно досліджувати кожний факт вчинення неповнолітнім, який не досяг віку кримінальної відповідальності (від 11 до 14 років), суспільно небезпечного діяння (як правило, тяжкого: вбивство, зґвалтування, розбійний напад тощо), чого раніше не робилося. Водночас розслідування і розгляд справи зобов'язують слідчого, прокурора, суд згідно зі ст. 23 КПК України виявляти причини й умови вчиненого, насамперед вплив конкретних осіб, які досягли віку кримінальної відповідальності. Це дає підстави для внесення відповідних

подань, винесення постанов, про вжиття заходів усунення цих причин і умов, у тому числі про притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які втягнули неповнолітнього у вчинення суспільно небезпечного діяння;

- розслідування і розгляд справи в суді справляють істотний вплив на порушника (за певних умов він навіть може бути поміщений у приймальник-розподільник для неповнолітніх на строк до 30 діб);
- розслідування кримінальної справи дає можливість встановити повний облік зазначених випадків, узагальнювати їх з метою розробки дієвих методів профілактики, внесення обґрунтованих пропозицій у владні й інші інстанції;
- новий порядок зміцнює законність при вирішенні таких справ, надає їм авторитет судового рішення.

Співробітники кримінальної міліції у справах неповнолітніх вивчають криміногенну інформацію відносно неповнолітніх на території, яку обслуговують, аналізують злочинність і правопорушення в динаміці й територіальному розрізі. На основі проведених досліджень складають план заходів щодо загальної та індивідуальної профілактики правопорушень, надсилають відповідні повідомлення в державні структури, адміністрацію установ, навчальних закладів, батькам неповнолітніх. Такий план є розділом загального плану роботи кримінальної міліції у справах неповнолітніх [5, с. 54].

Проте, характеристика дій та зобов'язань даного органу внутрішніх справ дала нам можливість визначити не враховані аспекти:

- більшість функцій, покладених на кримінальну міліцію у справах неповнолітніх пов'язані із подоланням наслідків проявів делінквентної поведінки підлітків;
- серед завдань, які покладаються на кримінальну міліцію у справах неповнолітніх в доданому пункті йде мова про те, що даний орган повинен проводити роботу щодо запобігання правопорушенням серед дітей;

- жоден пункт чинного законодавства не зобов'язує працівників кримінальної міліції у справах неповнолітніх перебувати регулярно у навчальних закладах та проводити ті чи інші заходи.

Практика показує, що переважна більшість працівників кримінальної міліції у справах неповнолітніх залишаються на великій дистанції від проблем та життєвих ситуацій підлітків. У зв'язку з цим у неповнолітніх формується неправильні стереотипи щодо правоохоронців на кшталт недолугості та обмеженості цих працівників, а також особливий негатив викликає словосполучення «кримінальна міліція у справах неповнолітніх». Сьогодні засвідчує, що більшість навчальних закладів винаймають охоронців для шкіл у приватних підприємствах, які не займаються проблемами шкіл та учнів, а їхні функції зводяться лише до того, щоб не допускати до навчальних закладів сторонніх осіб [254, с. 78].

Отже, можемо з упевненістю стверджувати, що сьогодні ніщо практично не сприяє розвитку партнерських стосунків між кримінальною міліцією у справах неповнолітніх та підлітками, а тому і взаємодія школи та правоохоронних органів є майже нульовою. Можливо, якби кримінальна міліція у справах неповнолітніх працювала не лише з наслідками незаконних дій дітей, а з самими дітьми, спілкуючись з ними, тоді і не було б таких банальних лекцій із наголошенням на страшну статистику злочинів. Слід відзначити, що на таких зустрічах присутні переважно учні, які ніколи не скоять злочин, а тому такі дії зі сторони кримінальної міліції у справах неповнолітніх є дещо не логічними. І це ще раз підтверджує необхідність більш тісної взаємодії правоохоронних органів з педагогічним колективом, який би надавав допомогу у проведенні того чи іншого профілактичного заходу для різних учнів.

Органи кримінальної міліції у справах неповнолітніх повинні тісно взаємодіяти з багатьма суб'єктами, які мають відношення до підлітків-делінквентів: навчальними закладами, адміністраціями підприємств, військкоматами, засобами масової інформації, а також органами суду,

прокуратури, виховно-трудовами колоніями. Останнім часом поширився такий, запозичений у поліції США захід, як організація відвідування підлітками-делінквентами виховно-трудових колоній, де для них влаштовуються зустрічі із засудженими, які стали на шлях виправлення.

До заходів загальної профілактики можна віднести рейди з відвідуванням місць підвищеної криміногенності, правову пропаганду серед підлітків та їх батьків. Міністерство внутрішніх справ України спільно з громадськістю щорічно проводить профілактичні операції “Підліток”, “Канікули” та ін.

До заходів загальної профілактики необхідно ширше залучати представників громадськості (батьків, осіб, які можуть бути вихователями підлітків-делінквентів), актив позаштатних співробітників (членів ДНД, студентів технікумів і вищих навчальних закладів, особливо педагогічних, юридичних, органів внутрішніх справ). На жаль, останнім часом їх кількість значно зменшилась. Ось чому керівництво МВС України вимагає від усіх підрозділів відбудувати на нових засадах тісний зв’язок з широкими верствами населення. Без цього профілактична робота з підлітками не дасть бажаних результатів.

Серед профілактичних заходів у середніх навчальних закладах основними є такі:

- відпрацювання навчального закладу (протягом двох-трьох днів співробітники органів внутрішніх справ, представники громадськості вивчають контингент учнів, контактують з вчителями, виступають з лекціями, проводять уроки, індивідуальні бесіди, перевіряють відвідування уроків, спілкуються з батьками тощо);
- операція “Урок” (у денний час – з 9 до 14 години – ті ж особи відвідують місця підвищеної криміногенності – сквери, покинуті будівлі, звалища тощо), а також розважальні заклади з метою виявлення безнаглядних дітей, а також тих, хто не пішов до школи, займається дрібною спекуляцією, миттям автомашин на вулицях;

- доставляють підлітків до кримінальної міліції у справах неповнолітніх, проводять з ними виховну роботу, за наявності підстав беруть на облік;
- “батьківський патруль” (обхід батьків-чоловіків разом із співробітником КМСН у вечірній час мікрорайону для виявлення серед порушників громадського порядку підлітків і впливу на них);
- проведення тематичних вечорів “Суд над горілкою”, “Страхіття під назвою “наркотик”” із запрошенням батьків, перевихованих правопорушників, лікарів, а також демонстрація науково-популярних кінофільмів;
- введення (за прикладом США) посади заступника начальника навчального закладу з профілактики злочинів і охоронців (штатних або за гроші батьків) [277, с. 401].

Особливу увагу співробітники КМСН повинні приділяти особам, які втягують неповнолітніх у злочинну діяльність, привчають до вживання алкоголю, наркотиків, одурманюючих засобів, викривати їх і притягувати до кримінальної відповідальності.

З поставленим на облік контингентом підлітків співробітники КМСН ведуть індивідуально-профілактичну роботу виходячи зі своїх прав і обов'язків, зафіксованих у Положенні про КМСН. До цієї роботи залучаються соціальні педагоги, лікарі, психологи, батьки. Потрібно своєчасно вживати заходів до батьків, які негативно впливають на підлітків (аж до позбавлення їх батьківських прав).

Необхідно також виконувати профілактичну роботу з урахуванням злочинів, скоєних неповнолітніми, усуваючи причини й умови, що сприяли цьому. Тут вирішальну роль повинен відігравати слідчий. Важливою проблемою є профілактика рецидивної злочинності неповнолітніх. В індивідуальній роботі слід використовувати методи переконання, примусу, контролю, подання допомоги у вирішенні складних життєвих ситуацій.

Отже, розглянувши теоретико-методолгічні основи процесу профілактики делінквентної поведінки підлітків, ми дійшли висновку, що проблема профілактики делінквентної поведінки підлітків не перестає бути актуальною

в сучасному сьогодні. Важливість даної проблеми визначається в розробці інтегрованого комплексного підходу взаємодії соціальних інституцій до створення моделі профілактичного впливу дозволить цілеспрямовано використати освітньо-виховні можливості профілактичної роботи з підлітками-делінквентами. Тому проблема профілактики делінквентної поведінки підлітків не є локальною проблемою соціальної педагогіки, а може бути розглянутою у значно ширшому обсязі – як синтез проблеми етичної, педагогічної, психологічної, соціологічної, юридичної, моральної.

2.2. Взаємодія соціальних інституцій у профілактиці протиправної поведінки неповнолітніх як соціально-педагогічний феномен

Необхідність розкриття сутності, змісту, форм та методів профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій передбачає визначення та аналіз дефініцій „соціальна інституція” „взаємодія”, „профілактика злочинів” і низки інших понять, які мають безпосереднє відношення до нашого дослідження.

Взаємодія соціальних інституцій як соціально-педагогічний феномен сприяє забезпеченню та перерозподілу сфер діяльності правових та інших видів соціальних норм, а це, у свою чергу, підвищує відповідальність, особливо суспільну, активізує ставлення підлітків-делінквентів до суспільних норм поведінки.

У контексті нашого дослідження важливим є розуміння поняття „взаємодія”. У словнику з соціальної педагогіки визначено кілька видів поняття взаємодії:

– соціальна взаємодія – процес впливу індивідів, соціальних груп, інститутів чи спільнот одне на одного в ході реалізації інтересів [186, с. 45]. На наше переконання, соціальна взаємодія забезпечується взаємозумовленим впливом соціальних інституцій, що дає змогу досконало реалізовувати

механізм моральної нормативної регуляції підлітків-делінквентів, тобто здійснювати профілактичну роботу;

– виправно-виховна взаємодія – використання всеможливого спрямування виховного впливу на людину з метою її виправлення [186, с. 51]. Такий вид взаємодії передбачає діяльність педагогів і охоплює майже всі напрями профілактичного процесу: організацію індивідуальної роботи, роботу з дотримання підлітками режимних вимог, профілактику правопорушень, залучення підлітків до навчання, спеціальну організацію трудового виховання в умовах функціонування ринкової економіки, організацію безпеки та індивідуальної соціальної допомоги кожному підлітку.

На нашу думку, соціально-педагогічна взаємодія соціальних інституцій – взаємозумовлений скоординований комплекс форм, методів та засобів, здійснення профілактичних впливів на підлітків-делінквентів, які використовують з метою профілактики делінквентної поведінки.

Для більш повного означення взаємодії соціальних інституцій у процесі профілактики делінквентної поведінки підлітків як соціально-педагогічного феномену сформулюємо визначення поняття „соціальна інституція”. У суспільстві на розвиток соціальних процесів істотно впливають сформовані соціальні утворення – соціальні інституції, якими називають своєрідну форму людської діяльності, засновану на чітко розробленій системі правил і норм відповідно до соціального статусу і ролі, а також на розвинутому соціальному контролі за їх здійсненням. Соціальні інституції підтримують соціальні структури та порядок, стабільність у суспільстві. Надаючи стійкості і певності діяльності соціальних спільностей, соціальні інституції інтегрують, надають їхній взаємодії цілісного характеру. Соціальна інституція – різновид особливих соціальних зв'язків, тобто зв'язків, що забезпечують цілісність [69, с. 43].

Соціальні інституції – велике соціальне досягнення людини, що не тільки забезпечує досягнення основних переваг соціального

(передбачливість, надійність, регулярність та ін.), але і дає підстави вважати, що та або та потреба так або інакше задовольняється і мета досягається на якісному рівні. Вирішальним чинником, що визначає рівень життєдіяльності індивіда, соціальної спільності, є стверджувальний, упорядкований і регулярний, тобто інституційний аспект соціального життя. Соціальні інституції, що формуються в процесі складання соціальної структури суспільства є важливим компонентом соціальних зв'язків і соціальних дій, фундаментальним чинником соціальної структури суспільства. На різних ступенях соціальних процесів у суспільстві відбувається конкретне становлення і розвиток інституційних форм. Соціальна структура – це не тільки сукупність, система соціальних спільностей, верств і прошарків, а й інші інституційні організаційні форми, що забезпечують розвиток соціальних спільностей, їхнє переміщення, надають стійкість і певність соціальним зв'язкам і соціальним діям. Регулярний, стійкий характер, цілеспрямованість дій і взаємодій надають саме системи соціальних статусів і соціальних ролей, забезпечують повну організованість у суспільстві [69, с. 51].

Важливим компонентом соціальної інституції є соціальні норми і нормативність дій і взаємозв'язків різних ланок соціальної структури суспільства. Широко поширеним є визначення соціальної інституції як організованої системи зв'язків і соціальних норм, що об'єднують значущі суспільні цінності і процедури, які задовольняють основні потреби суспільства. Суспільні цінності – ідеї і мета, що їх ставлять люди для задоволення своїх потреб, обираючи різні процедури для їхньої реалізації, тобто обираючи стандартизовані зразки поведінки в суспільних процесах, а система соціальних зв'язків – сплетіння ролей і соціальних статусів, за допомогою яких поведінка людей реалізується й утримується в певних суспільних нормах і межах. Соціальні інституції – стійкий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, настанов, що регулюють різні сфери людської діяльності і організують їх у систему ролей і статусів, які утворюють соціальну систему. Інституціоналізація – процес

визначення й закріплення соціальних правил і норм, ролей та статусів, приведення їх до системи, здатної діяти в інтересах задоволення певних суспільних і соціальних потреб, передбачуваних, схвалюваних певним соціальним середовищем, поведінкою людей [211, с. 116]. У будь-якому інституційному середовищі особа виконує певну соціальну роль. Соціальні інституції діють у системі соціальних структур суспільства від імені суспільства і в інтересах людей з метою задоволення їхніх потреб. Процес інституційності передбачає низку моментів:

– однією з необхідних умов появи соціальних інституцій слугує відповідна соціальна потреба. Інституції покликані організовувати спільну діяльність людей для задоволення тих чи тих соціальних потреб. Виникнення визначених суспільних потреб, а також умови для їхнього задоволення є першими необхідними моментами інституційності;

– соціальні інституції утворюються на основі соціальних зв'язків, взаємодії і відносин конкретних осіб, індивідів, соціальних груп і інших спільнот. Але вони, як і інші соціальні системи, не можуть бути приведені до зведення цих осіб і їхніх взаємодій [285, с. 167].

Соціальні інституції носять надіндивідуальний характер, мають свою власну системну якість. Тобто, соціальні інституції являють собою самостійне суспільне утворення, що має свою логіку розвитку. З цього погляду соціальні інституції тлумачимо як організовані соціальні системи, яким властива стійкість структури, інтегрованість їхніх елементів і визначена мінливість функцій. Насамперед, це система цінностей, норм, ідеалів, а також зразків діяльності і поведінки людей і інших елементів соціокультурного процесу. Ця система гарантує подібну поведінку людей, погоджує і спрямовує їхні визначені прагнення, установлює способи задоволення їхніх потреб, вирішує конфлікти, що виникають у процесі повсякденного життя, забезпечує стан рівноваги і стабільності в межах тієї чи тієї соціальної спільноти і суспільства в цілому. Сама по собі наявність цих соціокультурних елементів не забезпечує функціонування соціальних

інституцій. Для того щоб вона працювала, необхідно, щоб соціокультурні елементи стали надбанням внутрішнього світу особистості, були засвоєні нею в процесі соціалізації, втілилися у форму соціальних ролей і статусів. Засвоєння індивідами всіх соціокультурних елементів, формування на їхній основі системи потреб особистості, ціннісних орієнтацій і сподівань, є наступним важливим елементом інституційності; третім важливим елементом інституційності є організаційне оформлення соціальних інституцій. Зовні соціальні інституції являють собою сукупність осіб, установ, які мають визначені матеріальні засоби і виконують визначену соціальну функцію. Отже, кожна соціальна інституція характеризується наявністю мети своєї діяльності, конкретними функціями, що забезпечують досягнення такої мети, набором соціальних позицій і ролей, типових для відповідної інституції [285, с. 176].

У соціології виділяють п'ять основних видів соціальних інституцій: економічні, політичні, освітні, релігійні та сімейні. Інституції культури і соціалізації – найстійкіші, чітко регламентовані форми взаємодії щодо зміцнення, створення і поширення культури, соціалізації особи, оволодіння нею культурними цінностями суспільства – сім'я, освіта, наука, художні творчі об'єднання та ін. У сучасних розвинутих суспільствах домінують інституції науки і масової вищої освіти, що забезпечують інтернаціоналізацію цінностей, компетентність, ерудицію, незалежність особистої відповідальності і раціональності, ефективності дії [257, с. 138].

Соціальні інституції здійснюють у суспільстві важливі функції: інтеграції та об'єднання суспільства, диференціації, поселення за певними соціальними статусами і ролями, вироблення чітких норм, правил, принципів життєдіяльності суспільних спільностей; регулювання відносин у соціальних спільностях, залучення людей до суспільної діяльності, здійснюють соціальний контроль. Інституційні соціальні зв'язки є формальні і неформальні. Формальні соціальні інституції мають спільну ознаку: взаємодії між суб'єктами здійснюються на основі формально застережних правил,

законів, регламентів, положень. Формальні соціальні інституції відіграють важливу роль у зміцненні суспільства. Формальними соціальними інституціями прийнято вважати: економічні інституції – банки, виробничі установи; політичні інституції – парламент, міліція, уряд; виховні і культурні інституції – родина, інститут, навчальні заклади, школа, художні установи [285, с. 188].

Отже, соціальні інституції – це своєрідна форма людської діяльності, заснована на чітко розробленій ідеології, системі правил і норм, а також розвинутому соціальному контролі за їхнім виконанням. Інституційна діяльність здійснюється людьми, організованими в групи чи асоціації, де проведений поділ на статуси і ролі, відповідно до потреб певної соціальної групи чи суспільства в цілому. Соціальні інституції, таким чином, покликані підтримувати соціальні структури і порядок у суспільстві [285, с. 46].

На основі зазначеного вище, можемо сформулювати таке визначення поняття „соціальні інституції”. Соціальні інституції – це організовані об'єднання людей, які виконують визначені соціально-значущі функції, що забезпечують спільне досягнення цілей на основі виконуваних їхніми членами своїх соціальних ролей, заданими соціальними цінностями, нормами та зразками поведінки. Соціальні інституції відрізняються за типом потреб та інтересів вирішуваних ними проблем.

У контексті нашого дослідження соціальні інституції є надзвичайно важливими. Для здійснення профілактики делінквентної поведінки підлітків виділяємо три найважливіші соціальні інституції – сім'ю, загальноосвітні навчальні заклади і кримінальну міліцію у справах дітей. Визначимо основні характерні особливості кожної з них.

Викликаною до життя актуальними потребами соціуму соціальною інституцією є сім'я. Це історично перша соціальна інституція будь-якого суспільства. Сім'я – динамічна мала група людей, котрі разом проживають, зв'язані родинними відносинами – шлюбом, кровною спорідненістю, усиновленням, опікою, спільністю формування і задоволення соціально-

економічних та інших потреб, взаємною моральною відповідальністю [16, с. 11]. Сім'я також є соціально-педагогічним інститутом та особливою соціальною системою, яка є підсистемою суспільства. Це дає підстави говорити про такі її ознаки, як шлюбні, міжпоколінні, кровні, встановлені зв'язки між членами сім'ї; родинні почуття, почуття безпеки, захищеності, любові, поваги; спільний побут і проживання членів сім'ї; наявність певних функцій, прав сім'ї в суспільстві й прав членів сім'ї в родині, їхніх обов'язків один одного та відповідальність перед суспільством за своїх членів [57, с. 61]. Як виховний інститут нуклеарна сім'я складається з трьох основних підсистем: чоловік-жінка; батьки-діти; дитина-дитина. Ці системи відносно автономні, проте взаємозалежні в повсякденному житті.

Протягом усього життєвого шляху особистості сім'я є тим найближчим мікросоціальним оточенням, яке опосередковує і визначає своєрідність її життєдіяльності, тому сім'я є провідним мікрочинником соціалізації особистості. Основні соціалізуючі функції сім'ї передусім полягають у забезпеченні фізичного та емоційного розвитку індивіда; формуванні статевої ідентифікації дитини; її розумовому розвитку та розвитку здібностей і потенційних можливостей; забезпеченні дитині почуття захищеності; формуванні ціннісних орієнтацій особистості; оволодінні основними соціальними нормами [66, с. 45]. Сім'я є першоосною духовного, економічного та соціального розвитку суспільства. У процесі свого розвитку сім'я набула функцій, які тільки в сукупності забезпечують повноцінність її існування, саморозвиток та широку життєдіяльність як соціальної інституції. Як соціальна інституція сім'я виконує в суспільстві такі функції: господарсько-економічну, репродуктивну, виховну, психологічну [72, с. 33]. Кожна сім'я відрізняється одна від одної за такими основними параметрами: соціально-культурний – освітній рівень подружжя, їхня участь у житті суспільства; соціально-економічний – майнові характеристики сім'ї, зайнятість подружжя у сфері суспільного виробництва; технічно-гігієнічний

– умови проживання, обладнання житла, особливості способу життя; демографічний – кількість членів сім'ї [72, с. 35].

Кожен етап розвитку суспільства позначається на „обличчі” сім'ї. В останні роки в житті сучасної сім'ї спостерігаємо низку негативних тенденцій. До них насамперед належать збільшення кількості сімей з низькими доходами, погіршення матеріального забезпечення дітей, посилення нервової напруженості людей, зростання кількості стресів та екстремальних ситуацій, які негативно позначаються на психологічному мікрокліматі сім'ї, формалізація стосунків дорослих членів родини з дитиною внаслідок зайнятості батьків, переважання малодітних сімей, збільшення числа дітей, народжених поза шлюбом, домінування в багатьох сучасних сім'ях матеріальних цінностей над духовними, що сприяє виникненню в підростаючого покоління тенденції до прагматизму, скнарості, зневажливого ставлення до толерантних взаємин, збільшення кількості асоціальних сімей [85, с. 21].

Для діяльності неблагополучної сім'ї (неповна сім'я, батьки-п'яниці, наркомани, аморальний спосіб життя) властиві прояви таких негативних чинників, як соціальна безвідповідальність за виховання дітей, психолого-педагогічна неграмотність, негативні приклади моральної поведінки для соціального успадкування, відсутність доброти, сімейного затишку, любові до дітей, прояви насильства, жорстокості, відсутність системи вимог, брак істинного батьківського авторитету, матеріальні нестатки [118, с. 44].

Діяльність „благополучної” сім'ї (є батько й мати, які працюють, освічені, інтелектуально розвинені, належний матеріальний достаток) також певною мірою може негативно впливати на особистість дитини, сприяти виникненню значних помилок у її життєдіяльності. І в такій сім'ї можна спостерігати негативні чинники: низька психолого-педагогічна культура; створення для дітей „парникових” умов для розвитку, що веде до ослаблення особистості; матеріальне перенасичення; уседозволеність, відсутність

системи вимог і контролю; прояви елементів фальшивого авторитету [118, с. 56].

Що ж стосується ставлення підлітків-делінквентів до своїх батьків, то в багатьох випадках – це байдужість, рідше – негативне ставлення до одного з них, а іноді й до обох. Якщо в молодшому шкільному віці подібне явище досить рідкісне, то в підлітковому віці натрапляємо на нього досить часто. Переоцінка підлітком-делінквентом свого ставлення до батьків теж дається не просто. Очевидно, є причини, які змушують його по-новому подивитися на батьків. Класному керівникові необхідно обережно, уважно, тактовно розібратися в цьому, допомогти підліткові в розв'язанні конфлікту з батьками, порадившись з соціальним педагогом та працівником кримінальної міліції у справах дітей [137, с. 26].

На становлення делінквентної поведінки підлітків впливають різноманітні сімейні чинники, наприклад, низький рівень згуртованості родини, конфліктність, недостатня близькість між батьками і дитиною, неадекватний стиль сімейного виховання. Наприклад, батьки, які застосовують у край суворі покарання, надмірний контроль (гіперопіку) чи, навпаки, не контролюють зайнятість своїх дітей (гіпоопіка), частіше стикаються з агресією і непослухом своїх дітей. На нашу думку, виражений негативний вплив на підлітка справляє агресія батька до матері (фізичне насилля або наявне моральне приниження).

Делінквентна поведінка підлітків викликана насамперед нестачею ніжної турботи і прив'язаності одного чи обох батьків. Фрустрація прив'язаності веде до виникнення в підлітка постійного почуття ворожості, оскільки вона розвивається через наслідування вчинків важливих для нього дорослих. Настанови та поведінка, які сформувались у підлітка у взаємовідносинах з батьками, у подальшому переносяться на інших людей – однолітків, учителів. Якщо сім'я погано виконує свої функції, у підлітків починають розвиватися поведінкові девіації. Виходячи з цього, сім'ї поділяють на гармонійні і дисфункціональні. Дисфункціональна сім'я – та,

яка перешкоджає нормальному соціальному, психічному, фізичному функціонуванню і розвитку її членів. Це відбувається через порушення однієї чи кількох природних функцій – задач, котрі виконує сім'я [107, с. 215].

Отже, сім'я – найголовніше середовище для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного та соціального розвитку особистості. Основними особливостями життєдіяльності сім'ї є добре налагоджений побут, стійкі міжособистісні стосунки та сприятлива морально-психологічна атмосфера, що, у свою чергу, слугуватиме зменшенню числа підлітків з делінквентною поведінкою.

Схарактеризуємо наступну виділену нами соціальну інституцію – загальноосвітній навчальний заклад. Загальноосвітні навчальні заклади як соціальні інституції виконують роль штучно сформованого природного життєвого середовища, яке функціонує як маленький світ зі своїм умовним поділом на материки – групи, держави – перший, другий, третій курси навчання, з гілками правління – директор, завуч, викладач, народ – учні. Тут розширюються межі понять „добре і погано”, „чисто і брудно”, „правильно і неправильно”, „друг і ворог”, „начальник і підлеглий”, „бідний і заможний”. Цей перелік можна продовжувати, адже загальноосвітній навчальний заклад дає ґрунт, основу для життя, на якій, як на фундаменті, тримається все. Загальноосвітні навчальні заклади функціонують за замовленням соціуму й виконують його соціальне замовлення. Про загальноосвітній навчальний заклад як соціальну інституцію американський педагог Дж. Дьюї писав, що „він поступово може створити такий тип суспільства, який нам хотілося би бачити. Впливаючи на розум у цьому напрямі, ми поступово змінили б і доросле суспільство” [300, с. 113]. Крім цього, важливим є той чинник, що загальноосвітній навчальний заклад є таким, яким є педагог, який не тільки виконує свій професійний обов'язок, а й стоїть на передових позиціях прогресу. Виникнення загальноосвітніх навчальних закладів передбачено певними соціальними потребами. Вони виникають тоді, коли в суспільства з'являються певні вимоги до молодого покоління. Розвиток та еволюція

людини передбачають рух у всіх можливих напрямках. Ось цей інстинкт пізнання і став основним чинником виникнення загальноосвітнього навчального закладу. До того ж не весь досвід можливо передати через сім'ю, громаду, самоосвіту. Виникає потреба „відірвати” дитину від біологічних батьків, адже відомо й сьогодні, що чим довше дитина знаходиться під „крилом” батьків, тим менше вона пристосована до життя через відсутність самостійності. Загальноосвітній навчальний заклад є не тільки соціальною інституцією для трансляції знань, а й інститутом загальної соціалізації підлітків. Він є місцем, де за роки навчання підліток виконує зобов'язання ввібрати в себе великий досвід керованого та маленький досвід керуючого. Саме тому загальноосвітній навчальний заклад як соціальний організм відображає той тип відносин влади та підкорення, який є найбільш прийнятним для суспільства в цілому [27].

Загальноосвітній навчальний заклад формує модель поведінки не тільки індивіда, а і його співіснування із суспільством. Якщо дім і школа дають настанову на визначення „можна – не можна”, то загальноосвітній навчальний заклад ставить акценти на термінах „необхідність”, „обов'язок”, „право”, „правило”. Тобто стає керівником людських дій, а іноді й першовідкривачем талантів. Він спрямовує на соціально правильну дорогу й коректує похибки в баченні світу, при цьому не надиктовуючи свої доктрини та ідеології. У загальноосвітньому навчальному закладі підлітки вперше знайомляться з тими особливостями життя, які ускладнюватимуть існування особистості. Тут підліток уперше усвідомлює, здебільшого з настанов педагога, що життя складається не лише із забав і відпочинку, а швидше це є наслідком успішного засвоєння правил, яких необхідно дотримуватись у соціумі, та обов'язків, які принесуть людині визнання, ім'я, цінність [77, с. 10].

Діяльність загальноосвітніх навчальних закладів не завжди створює оптимальні умови для розвитку особистості. І тут можуть бути негативні чинники впливу на вихованців, які ускладнюють взаємини підлітка-

делінквента з батьками, товаришами, інколи разом з іншими чинниками (негативний вплив сім'ї, засобів масової інформації, стихійної вулиці) руйнують особистість. Це перевантаженість змістом навчального матеріалу, яким підліток-делінквент у зв'язку з обмеженими розумовими можливостями не може оволодіти, що породжує негативізм, опір, „втечу” від навчальної діяльності, почуття власної неповноцінності, меншовартості порівняно з іншими; відсутність належних умов для задоволення своїх інтересів; прояви негативізму до підлітків з моральними вадами з боку вчителів, вихователів; недостатній рівень педагогічної культури вихователів (нетактовність, грубощі, авторитаризм); ізоляція, усунення підлітків з певними вадами в морально-інтелектуальному розвитку від цікавих колективних справ тощо [77, с. 12].

Значну увагу звертаємо на спостереження за навчальною діяльністю підлітків-делінквентів, оскільки навчальна діяльність є домінуючим видом діяльності особистості в підлітковому віці. Від того, як підліток встигає в загальноосвітньому навчальному закладі, багато в чому залежить його емоційне благополуччя і задоволеність своїм положенням учня. Саме в процесі навчальної діяльності формується характер взаємовідносин підлітка-делінквента з однокласниками, учителями, батьками, виникають найбільш значущі емоційні переживання, з'являються найдієвіші мотиви поведінки [136, с. 112].

Якщо в молодших школярів спостерігається в цілому позитивне ставлення до навчальної діяльності, то в середньому і підлітковому віці воно може зникнути. Саме це і властиве підліткам-делінквентам.

Несприятливими є взаємовідносини підлітка-делінквента з однокласниками, його становище в системі міжособистісних відносин. Дуже рідко підлітки з делінквентною поведінкою користуються повагою і симпатіями однокласників. Найчастіше вони ізолювані в класному колективі, до них ставляться байдуже, їх ігнорують, або ж ставлення до них однокласників є негативним. Таке становище аж ніяк не може задовольняти

підлітків-делінквентів, бо потреба у спілкуванні, утвердженні себе в колективі є дуже важливою для кожного, особливо це відчутно в підлітковому віці. Якщо ця потреба не знаходить свого задоволення в класному колективі, підліток шукає собі референтну групу, що веде до скоєння ним правопорушень і злочинів під впливом цієї асоціальної групи [136, с. 114].

У тому разі, коли процес виховання підлітків у загальноосвітніх навчальних закладах не відбувся належним чином, доводиться застосовувати процес перевиховання.

„Перевиховання, – як наголошує М. Фіцула, – це спеціальний вид педагогічної діяльності педагогів і учнів, спрямований на подолання недоліків їх особистості, розвиток наявних у них позитивних якостей і формування на цій основі нових, суспільно значимих корисних рис і властивостей” [275, с. 19]. Педагогам доводиться мати справу з підлітками-делінквентами, у яких проявляються лише окремі риси, що суперечать нормам моралі. У таких випадках може йтися не про перевиховання, а про виправлення.

Перевиховання ґрунтується на загальних принципах виховання. Але в роботі з підлітками-делінквентами варто наголосити на тих, які впливають із соціально-психологічних особливостей цих дітей. У контексті нашого дослідження можемо виділити такі принципи: зв'язок перевиховання з цікавою продуктивною працею; організація дитячого колективу, який здійснював би позитивний вплив на підлітків-делінквентів; органічне поєднання поваги до підлітків-делінквентів з прийнятою системою вимог; єдність і систематичність педагогічних впливів на підлітків-делінквентів; індивідуальний підхід; гуманне ставлення до підлітків-делінквентів у процесі перевиховання, виходячи з педагогічного постулату: ці діти „важкі”, бо їм важко подолати ті чи ті соціальні труднощі; з іншого боку, значні відхилення підлітків-делінквентів від моральних норм поведінки – своєрідне моральне захворювання, а тому й ставлення до таких дітей має бути адекватним;

об'єктивне ставлення до підлітків-делінквентів; педагогічний вплив на підлітків-делінквентів здійснюється в неафективному стані педагога; випереджальне виховання позитивних якостей у підлітків-делінквентів. У деяких випадках виникає необхідність „примусового” перевиховання, яке здійснюється у спеціальних закладах закритого типу, де поряд із загальними способами, методами та засобами виховання використовують спеціальні засоби соціально-педагогічного впливу і створюють особливий педагогічний режим [275, с. 46].

Отже, особливістю загальноосвітнього навчального закладу як соціальної інституції у профілактиці делінквентної поведінки підлітків є те, що профілактичну роботу здійснюють шляхом добору комплексних форм та методів, спрямованих на різнобічний контингент учнів – підлітків як із благополучних, так і з матеріально незабезпечених, педагогічно занедбаних, асоціальних сімей. Необхідно зазначити, що не завжди соціальний педагог загальноосвітнього навчального закладу в змозі професійно висвітлити правові питання. Проте повною мірою цей спеціаліст може здійснювати постійний соціальний контроль підлітків, схильних до девіантної та делінквентної поведінки, осіб, які скоїли правопорушення, неблагополучних сімей та одночасно проводити відповідну роботу з ними. У цьому разі соціальний педагог є для працівника кримінальної міліції у справах дітей своєрідним джерелом інформації [273, с. 87].

Для найповнішої характеристики третьої обраної нами соціальної інституції – кримінальної міліції у справах дітей – звернемося до чинної законодавчої бази.

У контексті теми нашого дослідження вважаємо доцільним проаналізувати науково-методичні джерела та нормативні документи щодо діяльності кримінальної міліції у справах дітей, спрямованої на здійснення профілактики делінквентної поведінки підлітків.

Особливе місце належить органам внутрішніх справ, діяльність яких чітко регламентовано законодавством України, Конституцією України та іншими нормативними актами [144; 203; 204; 235].

8 липня 1995 року Кабінетом Міністрів України прийнято Постанову № 502 „Про створення кримінальної міліції у справах неповнолітніх”, якою передбачено створення на базі колишніх Інспекцій у справах неповнолітніх (ІСН) Кримінальної міліції у справах неповнолітніх (КМСН), зокрема в апараті МВС України передбачалося утворення Управління кримінальної міліції у справах неповнолітніх як самостійного підрозділу у структурі кримінального блоку міліції, в обласних, міських управліннях внутрішніх справ створювалися відділи КМСН, а на транспортних магістралях – відділення та групи КМСН. Зі зміною статусу підрозділу він набув нових функцій: можливість проведення оперативно-розшукових заходів з метою розкриття та попередження злочинів, скоєних неповнолітніми, а також дорослими по відношенню до дітей. У зв'язку зі структурними змінами в МВС України 20 липня 2002 року в Міністерстві було утворено Департамент кримінальної міліції у справах неповнолітніх, а 14 серпня 2002 року керівництвом МВС України затверджено Положення про Департамент кримінальної міліції у справах неповнолітніх. Згідно з цим Положенням Департамент кримінальної міліції у справах неповнолітніх МВС України є самостійним структурним підрозділом на правах управління апарату Міністерства внутрішніх справ України і входить до блоку кримінальної міліції. Наприкінці 2003 року керівництво МВС України визначило нові напрями діяльності кримінальної міліції у справах неповнолітніх, а саме надання пріоритету проведенню профілактичних заходів, спрямованих на попередження правопорушень серед неповнолітніх, виявлення дорослих осіб, які втягують неповнолітніх у протиправну діяльність [235, с. 23].

Відповідно до змін, унесених Постановою Кабінету Міністрів України від 08.08.2007 року № 1015 до Постанови КМУ № 502 від 08.07.1995 року, та з метою узгодження чинного законодавства України з відповідними

міжнародними нормами Департамент кримінальної міліції у справах неповнолітніх перейменовано в Департамент кримінальної міліції у справах дітей. На виконання Указу Президента України від 9 грудня 2010 року № 1085 „Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади” з метою оптимізації системи центральних органів виконавчої влади наказом МВС від 09.04.2011 Департамент кримінальної міліції у справах дітей МВС України реорганізовано в Управління кримінальної міліції у справах дітей МВС України [259, с. 57].

У МВС України приділяють увагу організації і проведенню заходів, спрямованих на попередження правопорушень і злочинів, профілактичній роботі серед неповнолітніх. З урахуванням соціально-економічної ситуації, що склалася в державі, удосконалюється система запобігання злочинності. Спираючись на соціальні пріоритети та демократичні цінності суспільства, визначаються умови, в яких ця діяльність буде здійснюватись і надалі.

Управління кримінальної міліції у справах дітей МВС України складається з трьох відділів: відділ організаційно-аналітичної роботи та нормативного забезпечення; відділ протидії дитячій злочинності та розшуку дітей; відділ профілактики правопорушень серед дітей [259, с. 32].

Основними напрямками діяльності кримінальної міліції у справах дітей є: організація та проведення профілактичної роботи щодо попередження негативних явищ серед дітей; виявлення та притягнення до відповідальності дорослих осіб, які вчиняють до неповнолітніх протиправні дії; розкриття злочинів, вчинених неповнолітніми та відносно них; розшук дітей, що зникли безвісти, самовільно залишили сім'ю чи загальноосвітні навчальні заклади [246, с. 13].

Кримінальна міліція у справах дітей постійно проводить роботу з розроблення новітніх форм та методів профілактичної роботи з попередження скоєння підлітками правопорушень. Департамент кримінальної міліції у справах дітей МВС України у проведенні профілактичної роботи серед неповнолітніх тісно взаємодіє з міністерствами,

центральними органами виконавчої влади, громадськими організаціями, насамперед: Міністерством освіти і науки України; Міністерством охорони здоров'я України; Міністерством соціальної політики України; з громадськими організаціями: міжнародною дитячою організацією ЮНІСЕФ; міжнародною організацією з питань запобігання торгівлі людьми „Ла-Страда Україна”; благодійною організацією „Вчителі за демократію та партнерство”; релігійною організацією „Отчий дім” – допомога дитячим будинкам; недержавною благодійною організацією „Український Центр Порозуміння” [259, с. 85]. Також кримінальною міліцією у справах дітей налагоджено тісну взаємодію з органами виконавчої влади щодо своєчасного виявлення неблагополучних сімей, у яких проживають діти, та профілактики правопорушень, скоюваних ними та по відношенню до них.

Зокрема, 24 січня 1995 року Верховною Радою України прийнято Закон „Про органи і служби у справах неповнолітніх і спеціальні установи для неповнолітніх” [80, с. 101].

Цей Закон визначив правові засади діяльності органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ, на які покладено здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень серед осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку.

Закон України „Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей” від 07.02.2007 року, Постанова Кабінету Міністрів України „Про створення кримінальної міліції у справах дітей” від 08.07.1995 року та Закон України „Про міліцію” від 20.12.1990 року формулюють основні завдання кримінальної міліції у справах дітей [82].

Профілактикою правопорушень серед підлітків, згідно з цими документами, передбачено розуміти діяльність органів і служб у справах дітей, спеціальних установ для дітей, спрямовану на виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню дітьми правопорушень, а також позитивно впливають на поведінку окремих дітей на території України, в її окремому регіоні, у сім'ї, за місцем проживання (ст. 3, Розділ I Закону

України „Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей” від 07.02.2007 року) [82].

Спеціально-кримінологічне запобігання делінквентній поведінці підлітків охоплює широкий комплекс різних за характером заходів і безпосередньо спрямоване на запобігання злочинам і правопорушенням, зокрема на виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів неповнолітніми-делінквентами. Саме працівники кримінальної міліції у справах дітей займаються винятково міліцейською роботою [84, с. 351]: виявляють, припиняють та розкривають злочини; розглядають заяви та повідомлення про правопорушення, скоєнні неповнолітніми, здійснюють досудову підготовку матеріалів про правопорушення, проводять дізнання в межах, визначених кримінально-процесуальним законодавством; розшукують неповнолітніх, які залишили сім'ю, загальноосвітні навчальні заклади та спеціальні установи для неповнолітніх; перевіряють їх за місцем проживання та навчання; ведуть профілактичний облік неповнолітніх правопорушників, а також направляють їх до спеціальних установ та закладів; складають протоколи про адміністративні правопорушення неповнолітніх, а також їхніх батьків, що не виконують обов'язків щодо виховання і навчання дітей, які втягують їх у злочинну діяльність, пияцтво та наркоманію.

Отже, особливістю діяльності кримінальної міліції у справах дітей як соціальної інституції є спрямування основної уваги на кримінальні вияви неповнолітніх, застосування комплексу різних за характером заходів, спрямованих на профілактику делінквентної поведінки підлітків та захист їх від негативного впливу дорослих.

Визначивши найважливіші поняття „соціальна інституція”, „соціально-педагогічна взаємодія” і схарактеризувавши основні характерні особливості кожної з обраних нами для здійснення профілактики делінквентної поведінки підлітків соціальних інституцій, переходимо до з'ясування особливостей їхніх основних етапів, напрямів, форм і особливостей взаємодії.

Практика переконує, що профілактика делінквентної поведінки підлітків у загальноосвітніх навчальних закладах справді вимагає спільних скоординованих дій, з одного боку, кримінальної міліції у справах дітей, а з іншого – сім'ї та загальноосвітніх навчальних закладів.

Запобігання злочинам серед неповнолітніх повинно проводитись у разі, коли: є факти, що вказують на реальну можливість вчинення неповнолітнім злочину (для попередження останнього); неповнолітнім було вчинено злочин (для попередження вчинення злочину іншим неповнолітнім з тих самих причин та умов); необхідно забезпечити належну поведінку неповнолітніх, які відбули покарання (достроково звільнені) або засуджені до міри покарання, не пов'язані із позбавленням волі, або яких повернули батькам після перебування у виправно-виховній колонії [195, с. 22].

У роботі з підлітками-делінквентами нерідко трапляються досить складні випадки своєрідного „морального захворювання”. У такому разі доводиться вдаватися до педагогічного консилиуму, який передбачає всебічний аналіз причин, що призвели до труднощів у життєдіяльності підлітків-делінквентів, аналіз особливостей поведінки і визначення шляхів та засобів профілактики делінквентної поведінки.

Незважаючи на складність і довготривалість перевиховання, соціальні інституції мають застосовувати силу виховного впливу на особистість, намагатися за будь-яки умов допомогти підліткові-делінквенту стати повноцінною людиною. Як справедливо зазначає М. Фіцула, школа і сім'я можуть впоратися з таким важким завданням за умови, що результативність процесу перевиховання залежатиме від вразливості, пластичності і сили педагогічних задатків, від тривалості негативного досвіду особистості і її готовності до виправлення [275, с.139].

Процес перевиховання не однаково впливає на підлітків-делінквентів – найбільший вплив має на податливих. Слабка дія виховного впливу має місце за умови протидії або нездатності позитивно сприймати його. Наслідки впливу виховного середовища залежать від уміння класного керівника,

соціального педагога, батьків, працівника кримінальної міліції у справах дітей спиратися на наявні позитивні якості особистості підлітка-делінквента, уміння залучати її до активної співпраці у своєму виправленні. Успіх профілактичного впливу на підлітків-делінквентів залежить від залучення їх до корисної діяльності, забезпечення високого темпу їхнього життя. Зміст профілактичної роботи з підлітками-делінквентами має відповідати їхнім індивідуальним і віковим особливостям, мати високу емоційну насиченість. Процес профілактики делінквентної поведінки підлітків вимагає налагодження доброзичливих стосунків підлітків-делінквентів з батьками, учителями і ровесниками, озброєння соціальних педагогів, класних керівників, учителів, батьків, працівників кримінальної міліції у справах дітей методами і прийомами перевиховання, уміння користуватися ними в конкретній життєвій ситуації [259, с. 97].

Профілактика делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій є сформованою системою дій щодо антисуспільних явищ та їхнього наслідкового комплексу для зміцнення тенденції і зниження рівня та масштабів підліткової злочинності і знешкодження її витоків.

Отже, профілактику делінквентної поведінки підлітків розуміємо як процес, що знижує, обмежує, ліквідує явища, породжені злочинністю. Найбільш узагальнено: профілактика злочинності забезпечується всією сукупністю заходів, що здійснюють державні органи і громадські формування, спрямовані на вдосконалення суспільних відносин. З огляду на це в аспекті нашого дослідження послуговуємося кримінологічним визначенням профілактики злочинів, яким називаємо особливий вид соціального управління, покликаний забезпечити безпеку правоохоронних цінностей, що полягає у розробленні і реалізації цілеспрямованих заходів щодо виявлення й усунення причин та умов злочинності, а також здійснення профілактичного впливу на осіб, схильних до делінквентної поведінки.

У систему профілактики делінквентної поведінки підлітків входять різноманітні види профілактичної діяльності. Вона не має на увазі

конкретний злочин, а забезпечується через запобігання криміногенним ситуаціям, усунення їх, ослаблення дії криміногенних чинників, захист об'єктів від посягань тощо. Водночас вона спрямована на запобігання злочинам, на перешкоджання здійсненню злочинного наміру конкретної особи до початку посягання на стадіях виявлення наміру або готування до злочину [187, с. 69].

Процес ствердження соціального в індивідуальному має універсальний характер, що пов'язано з сутністю самої моралі. Відхилення в поведінці не мають чітко обмеженої позиції в людській діяльності і регуляції відношень підлітків у всіх сферах. Через систему орієнтацій, норм, оцінок, ідеалів мораль регулює поведінку підлітків. Вона дає змогу встановити зв'язок вчинку і всієї їхньої поведінки суспільно прийнятою системою цінностей. У процесі профілактики делінквентної поведінки підлітків детермінуючим є поєднання індивідуального і соціального в сутності особистості, виховання відповідальності, дисциплінованості. Зрозуміло, що правові норми формуються в суспільстві і використовуються ним як норми соціальні, але не всі соціальні норми подібні до правових – вони вирізняються від них за кількома параметрами у сфері діяльності, освіти, санкціонування, застосування [99, с. 236].

У процесі профілактики делінквентної поведінки підлітків важливого значення набувають попереджувальні заходи, які запобігали б масовій появі підлітків з делінквентною поведінкою. Варто наголосити на соціально-педагогічних умовах попередження появи підлітків-делінквентів. Ці умови носять глобальний характер:

- організація здорового суспільства в соціальному і психічному аспектах;
- забезпечення достатньої психолого-педагогічної культури батьків;
- створення соціально-педагогічних умов для реалізації й задоволення кожною особистістю своїх інтересів та потреб;
- подолання в суспільстві рецидивів насильства, жорстокості, обмеження поширення „масової культури”;

- забезпечення високого соціального статусу вчителя в суспільстві [6, с. 7].

У процесі подолання моральної хвороби делінквентності підлітків з погляду її складності, багатоаспектності, виокремлюють кілька етапів:

- перший етап – діагностичний: вивчення й аналіз позитивних та негативних властивостей виховання, умов, що сприяли формуванню негативних властивостей; визначення шляхів і засобів нейтралізації негативних проявів і актуалізація позитивних. Соціальний педагог разом з працівником кримінальної міліції у справах дітей складає детальну характеристику на підлітка-делінквента;
- другий етап – планування та визначення напрямів роботи. Класний керівник спільно з соціальним педагогом та з учителями загальноосвітніх навчальних закладів, які спілкуються з підлітком-делінквентом, розробляє детальний план перевиховання, визначає місце і роль кожного учасника процесу перевиховання;
- третій етап – цілеспрямована соціально-педагогічна діяльність: реалізуються визначені плани перевиховання конкретної особистості із залученням всіх, хто може позитивно впливати на підлітка-делінквента – батьків, родичів, однокласників, працівників кримінальної міліції у справах дітей. Координує цю роботу передусім соціальний педагог. Здійснюється аналіз соціально-психологічних змін у поведінці підлітка-делінквента, визначаються нові перспективні лінії [6, с. 8].

Профілактику правопорушень і злочинності в учнівському середовищі здійснює спеціаліст – соціальний педагог у кількох напрямках. Кожний спеціаліст обирає найоптимальніші та характерні для свого навчального закладу форми проведення профілактичної роботи. Серед них можемо виокремити правове виховання і освіту серед учнів, батьків, учителів, консультативну допомогу із залученням кваліфікованих спеціалістів з конкретного питання. Правове виховання сприяє формуванню в підлітків свідомого ставлення до своїх прав, обов'язків, відповідальності, законслухняності, поваги до законів України, підвищення рівня правової

культури, уміння долати хибні уявлення щодо правопорушень і злочинності [18, с. 7].

Соціальний педагог повинен уміти організовувати взаємодію педагогічного колективу, батьків, працівників кримінальної міліції у справах дітей, громадських об'єднань та організацій, служб соціального захисту, медичних установ, профспілок щодо виховання, оздоровлення, здійснення соціального патронажу, профілактичної роботи та соціальної реабілітації підлітків-делінквентів [199, с. 89].

Попри те, що загальноосвітні навчальні заклади співпрацюють з державними органами охорони, практика доводить необхідність організації більш тісної та ефективної взаємодії між ними в профілактичній роботі [167]. Справді, робота з учнями, схильними до правопорушень, протиправних вчинків, та тими, хто вже скоїв той чи той злочин, становить один з пріоритетних напрямів діяльності соціального педагога. За такими учнями одразу встановлюють постійний шкільний контроль, з ними проводять систематичну роботу з боку педагогічного колективу. Ефективне розв'язання цього питання потребує безпосередньої допомоги кваліфікованого спеціаліста, у нашому випадку – представника кримінальної міліції у справах дітей.

Найхарактернішими функціями кримінальної міліції у справах дітей щодо прийняття заходів з профілактики злочинів серед підлітків-делінквентів є :

- повідомлення, які вказують на можливість вчинення злочину неповнолітніми, повинні збиратись усіма працівниками кримінальної міліції у справах дітей у межах їхньої компетенції;
- попереджувальні заходи до неповнолітніх, щодо яких надійшла інформація про можливість вчинення ними злочинів, повинні вживатись усіма органами внутрішніх справ негайно і беззаперечно;
- запобіжні заходи, необхідність яких виникла під час розслідування кримінальної справи, здійснюються слідчими (в окремих випадках

залучаються працівники кримінальної міліції у справах дітей, інспектори карного розшуку та представники громадськості);

- нагляд за поведінкою неповнолітніх, засуджених до умовної міри покарання, або міри, не пов'язаної з позбавленням волі, повинен здійснювати суд за місцем проживання, а також працівники кримінальної міліції у справах дітей, дільничні інспектори, інспектори карного розшуку та громадськість;
- забезпечення належної поведінки неповнолітніх, які відбули покарання, повинно здійснюватись органами внутрішніх справ за допомогою громадськості [195, с. 24].

Отже, профілактику делінквентної поведінки підлітків необхідно здійснювати шляхом соціально-педагогічної взаємодії кримінальної міліції у справах дітей із сім'єю та загальноосвітніми навчальними закладами. В останні роки з'явилося чимало сімей, що потребують постійної соціально-педагогічної допомоги і підтримки. Це сім'ї, що не витримали перевірку ринковою економікою, схильні до стресових станів. Завдяки участі співробітників кримінальної міліції у справах дітей в соціально-педагогічній діяльності посиляться педагогічний вплив на соціальне життя суспільства, сформується мікросоціум, найсприятливіший для виховання неповнолітніх. Під впливом соціально-педагогічної взаємодії в сучасних сім'ях можуть зникнути ті проблеми, що існували до цього [200, с. 71].

Взаємодія соціальних інституцій як соціально-педагогічний феномен передбачає рівнозначний взаємовплив об'єктів один на одного й різноманітний їхній розвиток [151, с. 13]. Її констатувальним принципом є не система перемежованих впливів кожного з учасників, які розвиваються паралельно, а саме взаємна дія суб'єктів, котрі вступають у неї як партнери.

Основними ознаками взаємодії соціальних інституцій є: предметність (наявність спільної конкретної мети, що зумовлює спільність дій у ході її досягнення); регламентованість конкретними обставинами (тривалість, інтенсивність, норми та правила взаємодії); рефлексивність (можливість бути

виявом як суб'єктивних намірів, так і наслідком спільної участі суб'єктів у колективній діяльності); експлікованість (можливість спостереження, реєстрації конкретних дій суб'єктів взаємодії) [151, с. 13].

Отже, соціально-педагогічна взаємодія сім'ї, загальноосвітніх навчальних закладів, кримінальної міліції у справах дітей є складним процесом взаємовпливу цих соціальних інституцій одна на одну, результатом якого є профілактика делінквентної поведінки підлітків.

Загалом залежно від об'єкта індивідуальної профілактики (ступеня педагогічної занедбаності підлітка) виокремлюємо чотири види профілактичної роботи:

- рання профілактика – заходи переконання, надання допомоги неповнолітньому, який опинився в несприятливих життєвих умовах і вчиняє правопорушення некримінального характеру;
- безпосередня профілактика – комплекс заходів на передкримінальному етапі виявлення наміру на злочин;
- запобігання злочинам на стадії їхньої підготовки;
- запобігання рецидивним проявам з боку неповнолітніх, які були раніше засуджені.

У контексті нашого дослідження з'ясуємо форми й методи соціально-педагогічної взаємодії соціальних інституцій з профілактики делінквентної поведінки підлітків: 1) організаційні (індивідуальні зустрічі суб'єктів взаємодії, офіційні наради, семінари-тренінги); 2) форми й методи взаємодії у здійсненні профілактичного впливу на підлітків-делінквентів (індивідуальні консультації, бесіди, групові ігри, тренінгові заняття, залучення до активної громадської діяльності, профілактичні заходи); 3) форми й методи взаємодії у спільній роботі соціальних інституцій з підлітками-делінквентами та їхнім найближчим соціальним оточенням (консультації, профілактичні бесіди, соціальний патронаж, батьківські збори).

Отже, соціальний педагог має працювати із працівником кримінальної міліції у справах дітей спільно задля покращення якості правового виховання

серед підлітків, а також сприяти створенню змістовного культурного дозвілля для них. Метою соціально-педагогічної діяльності є створення умов для соціально-позитивної соціалізації підлітків-делінквентів, їхнього всебічного розвитку. Створення і запровадження таких умов у роботі кримінальної міліції у справах дітей та соціального педагога є одним із шляхів покращення ситуації не лише в загальноосвітніх навчальних закладах, а й у правоохоронних органах, оскільки всі зусилля будуть спрямовуватися на профілактику делінквентної поведінки в учнівському середовищі.

Таким чином, розвиток та поглиблення знань щодо процесу соціально-педагогічної взаємодії кримінальної міліції у справах дітей з сім'єю та загальноосвітнім навчальним закладом, моделювання процесу стратегії і тактики цієї взаємодії, здійснення якісного аналізу її змісту також значно впливатиме на якісні показники цієї роботи. Таку взаємодію можна використати в практиці роботи з підвищення правового рівня батьків, збагачення профілактичного потенціалу основних соціальних інституцій, пошуків шляхів соціалізації підлітків-делінквентів [152, с. 71].

Це сприяє внутрішньому узгодженню взаємодії особистості, інтеріоризує набутий досвід. Основним у такій ситуації є те, що визначає самосвідомість, що підлітки-делінквенти можуть розуміти себе як цілісність, індивідуальність, здатну до ідентифікації. Розвиток самосвідомості підлітків-делінквентів зумовлений постійним набуттям ними соціального досвіду під час нормативної регуляції, повернення до соціальних норм, узаконених суспільством [150, с. 57].

Найповнішу, на наш погляд, характеристику видів профілактики делінквентної поведінки підлітків пропонує вітчизняна дослідниця Г. Золотова. Первинну профілактику вчена розділяє на превентивну освіту та роботу, спрямовану на непрямий профілактичний вплив. Змістом превентивної освіти є інформація про наслідки скоєння правопорушень у вигляді різноманітних виховних програм, знання про всі чинники, що впливають на підлітків, спонукаючи їх до скоєння правопорушень, розуміння

реальних переваг, які несе в собі відмова від проявів делінквентної поведінки [109,с. 168]. Профілактична робота, спрямована на непрямий профілактичний вплив – це робота, яка передбачає виховання соціально-відповідальної особистості підлітка шляхом формування її морально-психологічної стійкості, що відіграє вирішальну роль у критичних ситуаціях вибору, пропозицій щодо вчинення злочинів [109, с. 169]. Вторинна профілактика – це власне виховна профілактична робота з підлітками-делінквентами. Змістом вторинної профілактики є знання про моральні та юридичні норми, що регламентують ситуації, пов'язані зі вчиненням протиправних дій підлітками, навички протистояння наполегливому пропонуванню до вчинення протиправних дій. Третинна профілактика – це корекційна робота з підлітками-делінквентами, спрямована на попередження та подолання делінквентної поведінки. Змістом третинної профілактики є вміння і соціально-педагогічні навички протистояти повторному здійсненню підлітками-делінквентами злочинів [109, с. 170].

Відповідно до завдань дисертаційної роботи детальніше проаналізуємо форми профілактичного впливу взаємодії соціальних інституцій на підлітків-делінквентів. Переходимо до характеристики їх.

Перша форма – організація соціального середовища. У її основі лежать уявлення про детермінувальний вплив навколишнього середовища на формування делінквенції. Впливаючи на соціальні чинники, можна попередити негативну поведінку підлітків. Взаємодія соціальних інституцій може бути спрямована на суспільство в цілому, наприклад, через створення негативної суспільної думки відповідно до делінквентної поведінки. Об'єктом роботи може бути сім'я, соціальна група – навчальна група, клас або конкретна особистість. У межах цієї взаємодії особливе значення має політика засобів масової інформації. Спеціальні програми, виступи молодіжних кумирів, спеціально дібрані кінофільми – усе це повинно мати якісно новий рівень, ніж той, що є сьогодні. Робота з підлітками-делінквентами може бути організована у формі руху „Молодь за правову

культуру відносин” чи однойменної акції з виступом популярних рок-груп. Надзвичайно важлива робота в місцях, де молодь проводить своє дозвілля і спілкується [198, с. 128].

Друга форма профілактичної роботи – інформування. Теоретичні дослідження доводять, що ця форма є досить важливою, оскільки на сьогодні це найтипівіший для нас напрям педагогічної роботи у формі лекцій, бесід, поширення спеціальної літератури чи відео і телефільмів [198, с.132]. Сутність підходу полягає в здійсненні впливу загальноосвітніх навчальних закладів та кримінальної міліції у справах дітей на когнітивні процеси особистості з метою підвищення її здатності до прийняття конструктивних рішень. Метод справді збільшує знання, проте погано впливає на зміну поведінки. Саме по собі інформування не знижує рівень делінквенцій. У деяких випадках, навпаки, раннє знайомство з делінквенціями стимулює підсилення інтересу до них. Залякування також може викликати когнітивно-емоційний дисонанс, що мотивуватиме до цього виду поведінки.

Третя форма профілактичної роботи – активне соціальне навчання соціально важливим навичкам. Її переважно реалізують у формі групових тренінгів. Означену форму використовують у взаємодії загальноосвітнього навчального закладу з сім'єю та безпосередньо з підлітками-делінквентами. На сьогодні поширеним є тренінг стійкості до негативного соціального впливу. Під час тренінгу змінюються настанови на делінквентну поведінку, формуються навички розпізнавання рекламних стратегій, розвивається здатність казати „ні” у разі тиску з боку однолітків, надається інформація про можливий негативний вплив батьків та інших дорослих, що ведуть протиправний спосіб життя. Тренінг афективно-ціннісного навчання, побудований на уявленні, що делінквентна поведінка опосередковано пов'язана з емоційними порушеннями. Для попередження означеної проблеми підлітків навчають розпізнавати емоції, виражати їх прийнятним способом і продуктивно впоратися зі стресом. У ході групової психологічної роботи також формуються навички прийняття рішень, підвищується

самооцінка, стимулюються процеси самовизначення і розвитку позитивних цінностей [47, с. 45]. Досить дієвим є застосування тренінгу формування життєвих навичок. Життєвими навичками називають найважливіші соціальні вміння особистості. Насамперед це вміння спілкуватися, підтримувати дружні зв'язки і конструктивно вирішувати конфлікти в міжособистісних відносинах. Також це здатність приймати на себе відповідальність, ставити цілі, відстоювати свою позицію та інтереси. Нарешті, життєво важливими є навички самоконтролю, упевненої поведінки, зміни себе і оточуючої ситуації. У роботі з підлітками-делінквентами ця форма є однією з найперспективніших.

Четверта форма – організація діяльності, альтернативної делінквентній поведінці. Ця форма роботи пов'язана з уявленнями про заміщуючий ефект делінквентної поведінки. Альтернативними формами активності визнано: пізнання – подорожі, випробовування себе – походи в гори, спорт з ризиком, значиме спілкування, кохання, творчість, діяльність – професійна, релігійно-духовна, добродійна [198, с. 133]. Цю форму реалізують практично в усіх програмах надання допомоги у разі вже сформованої делінквентної поведінки. У сімейному вихованні провідними профілактичними завданнями є раннє виховання стійких інтересів, розвиток здатності любити і бути коханим, формування вміння себе задіяти і працювати. Батьки повинні розуміти, що вони формують потреби особистості шляхом залучення дитини до різноманітних видів активності – спорту, мистецтва, пізнання. Якщо до підліткового віку позитивні потреби не сформовані, особистість виявляється уразливою до негативних потреб і занять.

П'ята форма – організація здорового способу життя. Вона походить з уявлень про особисту відповідальність за здоров'я, гармонію з навколишнім світом і своїм організмом. Уміння людини досягати оптимального стану і успішно протистояти несприятливим чинникам середовища є особливо цінним. Такий стиль заснований на екологічному мисленні та істотно залежить від рівня розвитку суспільства [198, с. 135]. Форму організації

здорового способу життя забезпечують шляхом взаємодії сім'ї та загальноосвітніх навчальних закладів – створюють різноманітні спортивні гуртки, проводять спортивно-оздоровчі змагання із залученням батьків підлітків та членів сімей, організовують спільні туристичні походи та екскурсії, що допомагає формувати навички суспільно активної та відповідальної поведінки підлітків.

Шоста форма – активізація особистісних ресурсів. Активні заняття підлітків спортом, їхнє творче самовираження, участь у групах спілкування і особистісного росту, арттерапія – усе це активізує особистісні ресурси, які, у свою чергу, забезпечують активність особистості, її здоров'я і стійкість до негативного зовнішнього впливу. Означену форму використовують у соціально-педагогічній взаємодії сім'ї та загальноосвітнього навчального закладу.

Сьому форму – мінімізація негативних наслідків делінквентної поведінки – використовують у взаємодії кримінальної міліції у справах дітей з сім'єю та загальноосвітніми навчальними закладами. Цю форму роботи застосовують у разі вже сформованої делінквентної поведінки. Вона спрямована на профілактику рецидивів чи їхніх негативних наслідків шляхом використання різноманітних профілактичних впливів на підлітків-делінквентів (профілактичний вплив на сім'ю, індивідуальна робота з підлітками-делінквентами) [198, с. 140-142].

За способом організації профілактичної роботи виокремлюють такі форми профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій: індивідуальна, сімейна, групова робота.

Слід визнати, що для делінквентної поведінки найбільш адекватними способами соціального впливу є суспільне покарання і поведінкова терапія в різноманітних її модифікаціях.

Оскільки в підлітків-делінквентів виявляються численні порушення значимих відносин, вважаємо, що робота з сім'єю має бути пріоритетним напрямом надання психолого-педагогічної допомоги цим людям. Крім того,

при явних формах делінквентної поведінки стає вираженим феноменом анозогнозії – стійке заперечення особистістю проблеми й небажання звертатися за допомогою. У разі, коли підліток-делінквент страждає, проте настирливо відмовляється „лікуватися”, адекватна допомога сім’ї може виявитися єдиним реальним кроком для розв’язання проблеми. Робота з сім’єю стає пріоритетним напрямом у випадках виявлення поведінкових делінквенцій в підлітковому віці [43, с. 226]. Якщо сім’я не може виконувати виховні функції або ж співпраця з нею через певні причини ускладнена, підлітка-делінквента необхідно вводити в іншу соціальну групу – тренінгову, психотерапевтичну чи реабілітаційну. Робота з делінквентною поведінкою – це робота з порушеною соціальною поведінкою, тому її зміна можлива лише через залучення підлітка-делінквента до підтримувальних конструктивних соціальних систем. Одне з провідних завдань соціального педагога полягає в проектуванні соціотерапевтичного середовища, а також нових конструктивних відносин особистості підлітка-делінквента [43, с. 228].

Отже, напрямами соціально-педагогічної профілактики делінквентної поведінки підлітків ми розуміємо: первинну профілактику – інформування про проблему делінквентної поведінки, правову відповідальність, наслідки скоєння правопорушень, вивчення і аналіз умов, що сприяли появі і формуванню негативних ознак делінквентної поведінки, визначення шляхів і засобів нейтралізації негативних проявів поведінки і актуалізація позитивних, складання детальної характеристики на підлітків-делінквентів; вторинну профілактику – формування усвідомлення правильної поведінки, прийнятої в суспільстві, засвоєння моральних, правових, соціальних норм поведінки, зміну ставлення до проблеми делінквентної поведінки, планування та визначення напрямів роботи. Представники соціальних інституцій (сім’ї, загальноосвітніх навчальних закладів та кримінальної міліції у справах дітей) розробляють детальний план перевиховання, визначаючи місце і роль кожного учасника в процесі профілактики делінквентної поведінки; третинну профілактику – визначення шляхів

самовдосконалення, самореалізації, ресоціалізацію підлітків-делінквентів, здійснення аналізу соціально-педагогічних змін у поведінці підлітків-делінквентів, визначення нових перспективних ліній взаємозумовленого соціально-педагогічного впливу.

Висновки до другого розділу

Здійснений у другому розділі монографії аналіз теоретико-методологічних засад процесу профілактики протиправної поведінки неповнолітніх у взаємодії соціальних інституцій дає підстави зробити такі висновки:

Отже, теоретичний аналіз дефініцій соціальних інституцій, взаємодії, сім'ї, загальноосвітніх навчальних закладів, кримінальної міліції у справах дітей, змісту, форм, видів соціально-педагогічної роботи з підлітками-делінквентами дає змогу зробити низку узагальнювальних висновків:

1. Соціальні інституції – це організовані об'єднання людей, що виконують визначені соціально значущі функції, які забезпечують спільне досягнення цілей на основі виконуваних їх членами своїх соціальних ролей, що задаються соціальними цінностями, нормами та зразками поведінки. Аналіз сутності й основних характеристик видів соціальних інституцій згідно з темою нашого дослідження дав змогу виокремити основні з них, за допомогою взаємодії яких здійснюється профілактичний вплив на підлітків-делінквентів – сім'ю, загальноосвітні навчальні заклади, кримінальну міліцію у справах дітей.

2. Соціальна педагогіка визначає взаємодію як процес впливу індивідів, соціальних груп, інститутів чи спільнот одне на одного під час реалізації інтересів. У нашому розумінні соціально-педагогічна взаємодія забезпечується взаємозумовленим впливом соціальних інституцій, що сприяє ефективно реалізовувати механізм моральної нормативної регуляції підлітків-делінквентів, тобто здійснювати профілактичну роботу.

3. Сутність профілактичної роботи з підлітками-делінквентами ми розуміємо як взаємозумовлену взаємодію суб'єктів такої роботи (соціальних інституцій), спрямовану на формування соціально відповідальної, активної особистості підлітків шляхом застосування означених форм та засобів профілактики делінквентної поведінки.

4. Особливістю сім'ї та загальноосвітнього навчального закладу як суб'єктів соціально-педагогічної взаємодії є зв'язок, який ґрунтується на їхній активній взаємозумовленій діяльності, дієвому профілактичному впливові на підлітків-делінквентів шляхом добору комплексних форм та методів, спрямованих на різнобічний контингент учнів – підлітків як з благополучних, так і з матеріально незабезпечених, педагогічно занедбаних, асоціальних сімей.

5. Основним у діяльності кримінальної міліції у справах дітей є запобігання правопорушенням та злочинам, тобто своєчасне виявлення та усунення причин, що породжують конкретні правопорушення, умов, що сприяють їхньому вчиненню, визначення підлітків з делінквентною поведінкою, перевиховання їх, а також створення атмосфери, найсприятливішої для формування моральних рис особистості підлітка-делінквента, що унеможливилюватиме його делінквентну поведінку.

6. Теоретичний аналіз дефініцій соціальних інституцій, взаємодії, сім'ї, загальноосвітнього навчального закладу, кримінальної міліції у справах дітей, змісту, форм, видів соціально-педагогічної роботи з підлітками-делінквентами засвідчує:

6.1. Аналіз сутності й основних характеристик видів соціальних інституцій в аспекті нашого дослідження дав змогу виокремити пріоритетні з них, за допомогою взаємодії яких потрібно здійснювати профілактичний вплив на підлітків-делінквентів – сім'ю, загальноосвітні навчальні заклади, кримінальну міліцію у справах дітей.

6.2. Особливістю сім'ї та загальноосвітнього навчального закладу як суб'єктів соціально-педагогічної взаємодії є зв'язок, який ґрунтується на

їхній активній взаємозумовленій діяльності, дієвому профілактичному впливові на підлітків-делінквентів шляхом добору комплексних форм та методів, спрямованих на різнобічний контингент учнів – підлітків як з благополучних, так і з матеріально незабезпечених, педагогічно занедбаних, асоціальних сімей.

6.3. Основним у діяльності кримінальної міліції у справах дітей є запобігання правопорушенням та злочинам, тобто своєчасне виявлення та усунення причин, що породжують конкретні правопорушення, умов, що сприяють вчиненню їх, визначення підлітків з делінквентною поведінкою, перевиховання їх, а також створення атмосфери, найсприятливішої для формування в підлітка-делінквента моральних рис особистості, що унеможливлуватиме його делінквентну поведінку.

Виходячи із зазначеного вище, результатом профілактики делінквентної поведінки неповнолітніх є формування соціально-адаптованої, відповідальної особистості підлітка.

На підставі викладених вище положень у третьому розділі монографії теоретично обґрунтуємо соціально-педагогічні умови профілактики протиправної поведінки неповнолітніх та їхню ефективність в умовах діяльності загальноосвітніх навчальних закладів.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПРОФІЛАКТИКИ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ У ВЗАЄМОДІЇ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУЦІЙ

3.1. Змістовна розробка соціально-педагогічних умов профілактики протиправної поведінки неповнолітніх у взаємодії соціальних інституцій

Здійснений у другому розділі монографії аналіз наукових джерел сутності профілактики делінквентної поведінки підлітків, виділені компоненти та показники досліджуваного рівня делінквентності дають нам підстави виокремити та обґрунтувати соціально-педагогічні умови профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій.

Перед тим як перейти до детального розгляду розроблених нами соціально-педагогічних умов профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій, схарактеризуємо поняття „умова”. У нашому дослідженні ця категорія є домінуючою, а в предметній галузі вона лежить в основі основного поняття – „соціально-педагогічні умови”. За визначенням філософського енциклопедичного словника, умова – те, від чого залежить щось інше, істотний компонент комплексу об’єктів, їх стану, взаємодій, з наявності якого за необхідністю випливає існування певного явища [272, с. 634].

Поняття „умова” широко висвітлено в дослідженнях В. Андрєєва, А. Найна, Н. Яковлевої, Н. Іполітової, М. Зверєвої, Б. Купріянова, С. Диніної та ін. Визначаючи це поняття, учені дотримуються кількох позицій. Першої – дотримуються вчені, для яких педагогічні умови є сукупністю визначених засобів педагогічного впливу і можливостей матеріально-просторового середовища : комплекс засобів, зміст, методи, прийоми і організаційні форми навчання та виховання [8, с.56]; сукупність об’єктивних можливостей змісту,

форм, методів, засобів, спрямованих на розв'язання визначених завдань [202,с.45]; сукупність засобів (об'єктивних можливостей) педагогічного процесу [202, с. 49].

Другої позиції дотримуються дослідники, які пов'язують педагогічні умови з побудовою педагогічної системи, у якій вони (умови) є одним із компонентів, а саме компонентом педагогічної системи, що відображає сукупність внутрішніх і зовнішніх елементів, які забезпечують її ефективне функціонування та подальший розвиток [8,с.67]; змістовною характеристикою одного з компонентів педагогічної системи, у ролі якого виступають зміст, організаційні форми, засоби навчання і характер взаємодії між соціальними інституціями та учнями [98, с. 31].

Для вчених, які є прибічниками третьої позиції, педагогічні умови – планомірна робота з уточнення закономірностей як стійких зв'язків виховного процесу, яка забезпечує можливість перевірки результатів науково-педагогічного дослідження. Учені цієї групи вказують на необхідність ретельності педагогічних умов, які перевіряються в межах гіпотези одного дослідження [162, с. 103].

Ураховуючи здійснений аналіз наукових джерел з цієї проблеми, у дослідженні *соціально-педагогічними умовами* називаємо сукупність змісту, форм, методів, які зумовлюють результативність процесу профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій.

Ми визначили такі соціально-педагогічні умови профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій:

- змістовне інформаційно-аналітичне забезпечення соціально-педагогічної діяльності соціальних інституцій з підлітками-делінквентами;
- забезпечення позитивної соціальної мотивації підлітків-делінквентів, спрямоване на формування в них поведінки, прийнятої в суспільстві;
- використання в процесі профілактики делінквентної поведінки підлітків форм і методів, спрямованих на розвиток взаємодії

соціальних інституцій – сім'ї, загальноосвітнього навчального закладу та кримінальної міліції у справах дітей.

Делінквентна поведінка підлітків регулюється соціально-педагогічними умовами перебігу процесу профілактики. Суспільний вплив може мати ознаки правових санкцій, медичного втручання, батьківського і шкільного впливу, соціальної підтримки та психологічної допомоги. Складний характер поведінкових порушень, їхнє попередження та подолання потребує ефективно організованих соціально-педагогічних впливів.

Обґрунтовуючи *першу соціально-педагогічну умову*, визначимо перелік керівних положень – основних принципів та функцій змістовного інформаційно-аналітичного забезпечення соціально-педагогічної діяльності соціальних інституцій з підлітками-делінквентами.

Для визначення стратегічних позицій змістовного соціально-педагогічного забезпечення соціально-педагогічної діяльності соціальних інституцій ми окреслили низку принципів, що були підґрунтям такої організації діяльності і формування рівнів сформованості соціальної адаптації підлітків-делінквентів до умов соціуму: педагогічні, соціально-педагогічні, соціально-психологічні. Отже, категорія педагогічних принципів охоплює:

- принцип гуманізму, який означає створення умов для формування кращих якостей і здібностей дитини, джерел її життєвих сил; виховання як основний складник профілактики делінквентної поведінки підлітків передбачає гуманізацію взаємин між вихователями і вихованцями, батьками і дітьми, повагу до особистості, розуміння її запитів, інтересів, гідності, довіру до неї, сприяє вихованню гуманної, доброзичливої особистості;

- принцип природовідповідності, що передбачає перебіг соціального становлення особистості підлітків-делінквентів, що відповідає їхній природі, віковим особливостям, їхню усвідомлену взаємодію з середовищем; принцип природовідповідності враховує багатогранну і цілісну природу дитини: анатомо-фізіологічні, психологічні, вікові,

генетичні, національні, регіональні особливості. Нехтування або лише часткове врахування природи дитини не дає змоги ефективно використати виховні можливості, натомість породжує нерозвиненість задатків, нахилів, талантів учнів, невикористання засобів пізнання, загальмованість психічних процесів тощо [221, с. 249];

- принцип єдності дії полягає в цілеспрямованій соціально-педагогічній взаємодії як між соціальними інституціями в широкому розумінні, так і в середині них, тобто в злагодженій цілеспрямованій роботі всіх працівників загальноосвітніх навчальних закладів, підрозділу кримінальної міліції у справах дітей, від керівника до підлеглого, спрямованій на чітке злагоджене попередження та подолання делінквентної поведінки підлітків – у вузькому.

До групи соціально-педагогічних принципів у контексті нашого дослідження зараховуємо:

- принцип відповідальності означає, що соціальне буття багатогранне і вся система заохочень та покарань, яку застосовують до підлітків-делінквентів, має відповідати основним вимогам суспільного і морального характеру; покарання, яке застосовує суд до особи, що скоїла злочин, повинно бути в межах закону, конкретним та індивідуальним, ураховуючи тяжкість учиненого злочину. Важливою підставою для вирішення питання про міру покарання підлітка-делінквента є його індивідуальні особливості: фізичний стан, характер, виховання, спосіб життя, а також середовище, у якому він перебував, характер злочинного діяння і ступінь тяжкості такого діяння, форма провини. Крім цього, зазначений принцип виявляється в тому, що суд, з одного боку, застосовує суворі міри покарання до осіб, які вчинили тяжкі й особливо тяжкі злочини, а з іншого – широко застосовує міри покарання, не пов'язані з позбавленням волі, до підлітків, що вчинили нетяжкі злочини [221, с. 261];

- принцип терпимості (толерантності) – проголошуючи ідеї толерантності, людина має насамперед висувати відповідні вимоги до самої себе. Іншими словами, бути толерантним означає стримувати власні прояви

стосовно чогось або когось відмінного завдяки проявам вольового акту. У цьому випадку толерантність перестає бути результатом байдужості, імітацією терпимості. Виховання толерантності, тобто навчання соціальних навичок, які є основою цього принципу, має здійснюватися на раціональному, емоційному та орієнтованому на завдання рівнях. Основними компонентами тут виступають глибокі знання про толерантність, загальна налаштованість на толерантну поведінку, а також певні навички розв'язання конфліктів. Знання про толерантність допомагає переконати кожного в доцільності його рішень і містить усвідомлення наслідків учинків, розуміння меж толерантності, а також інформацію про можливі й необхідні альтернативні дії. Однак самі лише знання не є достатньо потужним стимулом до вияву толерантної поведінки в конфліктних ситуаціях. Із цією метою необхідно розвивати певні здібності, які посилюють схильність індивіда до толерантного ставлення та здійснення відповідних дій. До таких здібностей належать: уміння вести діалог, спілкуватися, з розумінням вислуховувати іншого й висловлювати свої погляди, права та потреби так, щоб інший міг їх зрозуміти; уміння дивитися на проблему реально й визнавати позицію іншого; уміння користуватися моделями конструктивного й демократичного розв'язання конфліктів; розуміння принципової обмеженості й суб'єктності будь-якої інтерпретаційної моделі, відчуття мовчазного вдавання чогось, яке іноді є передумовою конфліктів [221, с. 263];

-принцип співпраці полягає в чіткій злагодженій взаємодії соціальних інституцій – сім'ї, загальноосвітніх навчальних закладів та кримінальної міліції у справах дітей між собою задля досягнення спільної мети – профілактики делінквентної поведінки підлітків.

Група соціально-психологічних принципів охоплює:

- принцип послідовності, який передбачає неперервний перехід від нижчого до найвищого ступеня реалізації профілактичного впливу на

підлітків-делінквентів, спрямованого на попередження та подолання делінквентної поведінки;

- принцип системності – принцип, що передбачає взаємне узгодження всіх напрямів визначення об'єкта, а також усунення протиріч між ними. В результаті такого підходу створюється система організації виробництва, у межах якого всі його компоненти взаємоузгоджені і діють в інтересах ефективного функціонування всієї системи. Цей принцип передбачає аналізувати об'єкт планування як систему, що складається зі структурних елементів з певними взаємозв'язками і єдиним напрямом розвитку. Таким чином, принцип системності взаємопов'язує всі елементи процесу профілактики делінквентної поведінки підлітків в єдине ціле, і як наслідок утворюється один надійний та ефективний механізм.
- принцип індивідуальної зумовленості (індивідуального підходу). В основі принципу лежить прийняття людини з усіма її особливостями, можливостями, перевагами та вадами. Сутність принципу в тому, що соціально-педагогічна діяльність орієнтується, будується та реалізується з урахуванням індивідуальності об'єкта, його соціальної зумовленості та інтересів [227, с. 63].

Серед функцій соціально-педагогічної діяльності з профілактики делінквентної поведінки підлітків виокремлюємо інформаційну, діагностичну, прогностичну, організаційну та консультативну.

Інформаційна функція передбачає надання інформації щодо проблеми профілактики делінквентної поведінки, шляхів її попередження та подолання.

Діагностична функція спрямована на діагностику індивідуальних особливостей особистості підлітків-делінквентів – мотиваційної, когнітивної та емоційно-вольової сфер, специфіки поведінки, особливостей соціально-педагогічної взаємодії соціальних інституцій.

Прогностична функція пов'язана з виявленням рівня знань, умінь та навичок підлітків-делінквентів щодо профілактики делінквентної поведінки, необхідних для прогнозування подальшого позитивного чи негативного результату.

Організаційна функція передбачає планування соціально-педагогічної роботи з профілактики делінквентної поведінки підлітків і визначення оптимальних шляхів її реалізації, залучення до такої роботи батьків, педагогів та соціальних педагогів загальноосвітніх навчальних закладів, працівників кримінальної міліції у справах дітей.

Консультативна функція передбачає приведення до дії механізму профілактики делінквентної поведінки з метою попередження та подолання спричинених її проявами негативних явищ, організація соціально-педагогічної допомоги підліткам, батькам.

Визначені функції, на нашу думку, сприяють здійсненню соціально-педагогічної діяльності соціальних інституцій з підлітками-делінквентами, спрямованої на профілактику делінквентної поведінки.

Отже, можемо констатувати, що змістовне інформаційно-аналітичне забезпечення соціально-педагогічної діяльності соціальних інституцій неможливе без дотримання основного змістового підґрунтя – низки дібраних нами принципів та функцій соціально-педагогічної діяльності з профілактики делінквентної поведінки підлітків. Успішність взаємодії соціальних інституцій з підлітками-делінквентами значною мірою залежить від змістовного інформаційно-аналітичного забезпечення соціальних педагогів, працівників кримінальної міліції у справах дітей, яке, у свою чергу, є базисом для визначення форм та методів надання соціально-педагогічних послуг з профілактики делінквентної поведінки підлітків.

Здійснений нами аналіз засвідчив, що інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності соціальних інституцій з підлітками-делінквентами спрямоване на вирішення низки завдань:

- визначення основних пріоритетів, спрямованих на забезпечення соціально-педагогічної діяльності соціальних інституцій;
- з'ясування чинників, що впливають на це становлення;
- вивчення властивостей інформаційно-аналітичного забезпечення;
- пошук шляхів виявлення інформаційно-аналітичних концепцій задля забезпечення соціально-педагогічної взаємодії соціальних інституцій з підлітками-делінквентами.

Першопричиною важливості інформаційно-аналітичного забезпечення є відсутність у працівників соціальних інституцій ґрунтовних знань щодо здійснення процесу профілактики делінквентної поведінки підлітків.

Уважаємо, що інформаційно-аналітичне забезпечення соціально-педагогічної діяльності соціальних інституцій з підлітками-делінквентами знаходиться в єдності із професійною профілактичною діяльністю представників соціальних інституцій – батьків, соціальних педагогів, працівників кримінальної міліції у справах дітей. Успішність профілактичної діяльності взаємодії соціальних інституцій значною мірою залежить від вивчення інформаційно-аналітичних закономірностей профілактичної діяльності представників соціальних інституцій, а також є підґрунтям для визначення форм та методів надання інформаційних послуг щодо профілактики делінквентної поведінки.

Аналіз інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності соціальних інституцій з підлітками-делінквентами постає як передумова надання комплексної та якісної профілактичної допомоги. Міру необхідності інформаційно-аналітичного забезпечення можна визначити як рівень розуміння батьками, соціальними педагогами, працівниками кримінальної міліції у справах дітей доцільності використання конкретної інформації для розв'язання окремих проблем у профілактичній діяльності.

Потреба в інформаційно-аналітичному забезпеченні соціально-педагогічної діяльності відображає особливості професійної підготовки соціальних інституцій та необхідність прийняття професійних рішень.

Визначення необхідності соціальних інституцій в отриманні інформації, на нашу думку, має базуватися на вивченні процесу здійснення профілактичної діяльності представниками соціальних інституцій.

Змістовне інформаційно-аналітичне забезпечення соціально-педагогічної діяльності соціальних інституцій з підлітками-делінквентами певною мірою залежить від особливостей професійної діяльності. Для успішного вивчення особливостей професійної діяльності соціальних інституцій щодо профілактики делінквентної поведінки підлітків необхідна відповідна інформація. За логікою нашого дослідження ці особливості можна об'єднати в три групи:

- змістовне інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності сім'ї з підлітками-делінквентами;
- змістовне інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності загальноосвітніх навчальних закладів з підлітками-делінквентами;
- змістовне інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності кримінальної міліції у справах дітей з підлітками-делінквентами.

Перша група відображає застосування інформаційно-аналітичного забезпечення в діяльності сім'ї шляхом надання соціальним педагогом, психологом, працівником кримінальної міліції у справах дітей відповідної інформації та, відповідно, використання батьками означеної інформації щодо профілактичної діяльності, спрямованої на запобігання делінквентної поведінки підлітків. Ця інформація має консультативний характер і надається сім'ям з метою психолого-педагогічної, правової, соціально-медичної підтримки. Завдання інформаційно-аналітичного забезпечення сімей полягає в тому, щоб допомогти родині в цілому і кожному з її членів подолати життєві труднощі та проблемами шляхом самостійного їх діагностування і вирішення. Це насамперед формування правосвідомості батьків, відповідального ставлення до власних батьківських обов'язків шляхом надання різного роду інформативних консультацій. Виділяємо такі види надання інформаційної допомоги сім'ям: виховання та догляд за дітьми,

адаптація до зміни зовнішніх умов, організація вільного часу родини, налагодження сімейного побуту й господарства, покращення стосунків у сім'ї, інформування про діяльність дитячих навчальних закладів, гуртків, спортивних шкіл та занять, культурні заходи; надання довідкової інформації, необхідної для вирішення складної життєвої ситуації; надання інформації про послуги, які можна отримати в кримінальній міліції у справах дітей та психолого-педагогічній службі загальноосвітніх навчальних закладів, графіки роботи закладів соціального спрямування, освіти, охорони здоров'я тощо.

Формами організації роботи з надання інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності сімей з профілактики делінквентної поведінки підлітків є: навчально-консультативні пункти, кабінети довіри, лекторії, дискусійні клуби, спеціальні батьківські збори, телефон довіри, пошта довіри тощо.

Змістовне *інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності загальноосвітніх навчальних закладів* з профілактики делінквентної поведінки підлітків здійснюють за допомогою просвітницької роботи соціального педагога та психолога загальноосвітніх навчальних закладів з класними керівниками (кураторами), викладачами загальноосвітніх навчальних закладів та батьками підлітків. Воно полягає в наданні якісної, актуальної і достовірної інформації про методи, способи профілактичного впливу на підлітків, про вікові особливості підлітків, про можливість і необхідність побудови такого простору всередині загальноосвітнього навчального закладу, за якого підлітки могли б повною мірою реалізувати свій особистісний потенціал. Одним з найдієвіших способів організації соціально-педагогічної взаємодії загальноосвітнього навчального закладу з сім'єю та працівниками кримінальної міліції у справах дітей є організація тренінгових центрів. Тренінги зручні тим, що вплив на учасників групи може бути не тільки просвітницький, але й діагностичний та корекційний. У групі батьки можуть відпрацьовувати раніше не застосовувані методи і форми

виховання дітей і обирати найдоречніші для себе, а також одержати додаткові знання і досвід зі здійснення профілактики делінквентної поведінки підлітків [236, с. 49].

Крім створення тренінгових центрів на базі загальноосвітніх навчальних закладів, доцільно планувати такі форми роботи як: бесіди, рольові ігри, соціологічні дослідження, дискусії, обмін досвідом профілактичної діяльності. Основна просвітницька робота здійснюється під час проведення тематичних батьківських зборів, психолого-педагогічних всеобучів тощо.

Особливістю третьої групи є здійснення інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності кримінальної міліції у справах дітей щодо профілактики делінквентної поведінки підлітків шляхом створення спеціальних інформаційних рад УМВС.

На планових засіданнях інформаційної ради УМВС працівники кримінальної міліції у справах дітей, викладачі, соціальні педагоги, психологи загальноосвітніх навчальних закладів обговорювали стратегію співпраці у сфері профілактики делінквентної поведінки підлітків шляхом вичерпного інформування громадськості про юридичні наслідки делінквентної поведінки [259, с. 119].

Основними формами профілактичної роботи є запровадження „круглих столів” за участю представників засобів масової інформації, суду, прокуратури, загальноосвітніх навчальних закладів і кримінальної міліції у справах дітей. Подібна практика дасть змогу не лише уникнути викривлення інформації, але й сприятиме підвищенню рівня правової обізнаності населення.

Здійснюючи інформаційно-аналітичне забезпечення громадськості з питань профілактики делінквентної поведінки підлітків, кримінальна міліція у справах дітей надає перевагу масовим формам роботи. Кожен організований захід був присвячений профілактиці делінквентної поведінки серед неповнолітніх загальноосвітніх навчальних закладів, а саме: лекторії, розроблення та розповсюдження інформаційно-рекламних буклетів

профілактичного спрямування з метою пропаганди правових знань серед підлітків та батьків, організація виступів на радіо, у телепередачах з формування і збереження знань та навичок поведінки, прийнятої в суспільстві.

Кримінальною міліцією у справах дітей створено банки даних на всі категорії дітей, яким властива протиправна поведінка, та ведеться постійна робота щодо виявлення їх. До того ж особливу увагу приділяють дітям, які ухиляються від навчання в школі, схильні до правопорушень, злочинних проявів та інших негативних явищ у поведінці, бурлакування та жебракування, безпритульним дітям та дітям, яких виховують у кризових, неблагополучних сім'ях [259, с. 122].

До роботи з підлітками-делінквентами та їхніми батьками кримінальна міліція у справах дітей залучає службу у справах дітей та правоохоронні органи. Ведеться систематичний контроль за відвідуванням підлітками навчальних занять – у разі відсутності учнів на заняттях у кожному конкретному випадку з'ясовують причини та повідомляють батьків або осіб, які їх замінюють.

Отже, у контексті нашого дослідження визначаємо змістовне *інформаційно-аналітичне забезпечення соціально-педагогічної діяльності соціальних інституцій з підлітками-делінквентами як необхідність отримання соціальними інституціями змістовної інформації щодо здійснення профілактичної діяльності, що зменшує міру невизначеності об'єкта соціально-педагогічної діяльності, даючи змогу так обирати необхідні форми, методи, шляхи та засоби профілактики делінквентної поведінки підлітків.*

Другою соціально-педагогічною умовою профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій є забезпечення позитивної соціальної мотивації підлітків-делінквентів, спрямоване на формування в них поведінки, прийнятої в суспільстві.

У психології мотивом розуміють привід, внутрішнє психологічне джерело, або ж істинну причину поведінки людини, стан внутрішнього збудження, що слугує реальним джерелом поведінки людини і спонукає її до дій [208, с. 219]. Мотивом поведінки називають те, що в конкретний проміжок часу керує поведінкою людини, спонукає її діяти певним чином, робить її активність цілеспрямованою і надає її діяльності визначений сенс, тобто мотив є внутрішнім регулятором поведінки людини.

У контексті нашого дослідження мотивом вважаємо раціональне пояснення, виправдання, котре підлітки-делінквенти надають своїй поведінці або ж скоєним протиправним вчинкам. Забезпечення позитивної соціальної мотивації підлітків-делінквентів здійснюватиметься за умови набуття ними мотиву поведінки, прийнятої в суспільстві.

У людині, - підкреслює Л. Буєва, - більш-менш усвідомлено формується визначена ієрархія мотивів відповідно до ціннісної орієнтації, виробляється система соціальних цінностей і настанов [102, с. 105].

Зміст мотиву розкривається через виявлення тієї цінності, на яку орієнтується особистість. Вона й визначає вибір поведінки, спрямованої на конкретну мету. Суспільні цінності і соціальні настанови, таким чином, розкривають глибинні аспекти індивідуальної свідомості і виявляються в їхній схильності до визначених сфер людської діяльності, різних видів суспільної діяльності, характеризуючи значущість останніх для сучасної молоді.

Отже, зв'язок потреб і мотивів опосередкований не тільки суспільними цінностями, але й інтересами особистості. Відзначаючи це, А. Здравомислов стверджує: „...потреби є основним чинником інтересів, їхнім підґрунтям, а суспільні цінності – їхнім основним змістом, мотивами діяльності як модусів інтересу” [102, с. 21]. „Зміна провідних мотивів, - на думку Б. Зейгарник, - означає і зміну позицій, інтересів, цінностей особистості” [102, с. 41].

Розробляючи другу соціально-педагогічну умову, ми натрапили на байдуже, пасивне ставлення підлітків-делінквентів загальноосвітніх

навчальних закладів до самого процесу профілактики. Наявність слабких мотивів до перевиховання є звичним явищем серед молоді, якій властиві ці мотиви. У підлітків-делінквентів превалюють особливі процеси, які в результаті однобічності мотиваційної сфери, бідності спрямованих на сприйняття позитивних мотивів не викликають відповідного ставлення до неї. У таких випадках у підлітків спостерігаємо відсутнє розуміння змісту суспільно корисної діяльності, їхньої емоційно-пізнавальної мотивації, переважає мотиваційна система змушеної участі в освітній та виховній діяльності загальноосвітнього навчального закладу, небажання брати участь як у суспільних заходах, так і в житті своєї родини. З огляду на це в роботі з підлітками з низьким рівнем сформованості мотиваційної сфери повинна переважати цілеспрямована і систематична профілактична робота в поєднанні з повсякденним залученням їх до соціальної діяльності.

Змістовний аспект процесу профілактики делінквентної поведінки підлітків починається зі змісту мотиваційної сфери молодої людини і тих змін, які можливі за безпосереднього залучення їх до різних видів суспільної діяльності, що має постійно коригуватися у зв'язку основними завданнями – вихованням потреби в навчанні, формування суспільно значущої мотивації участі соціальних інституцій у взаємодії, відтворенням елементів формування нормативної суспільно прийнятої поведінки підлітків.

За висловом Л. Виготського, „у структурі особистості підлітка немає нічого стійкого, остаточного, нерухомого” [53, с. 301]. Суперечливі бажання і вчинки породжує саме особистісна нестабільність. Вона виявляється насамперед у частих змінах настрою, афективної „вибуховості”, тобто емоційної лабільності, пов'язаної з процесом статевого дозрівання, фізіологічними перебудовами в організмі. Але особистісна нестабільність – це більше, ніж коливання емоційного тла. Для підлітків-делінквентів властива моральна нестійкість. Орієнтація на виправдання очікувань, схвалення або на авторитет і визначає нестійкість поведінки підлітків, їхню залежність від зовнішніх впливів. Оскільки підлітки-делінквенти шукають

для себе референтні групи серед однолітків і потребують близьких друзів, часто думка останніх стає визначальною. Під впливом приятеля або групи („за компанію”) підлітки здійснюють протиправні вчинки, на які самотійно не зважилися б і про які пізніше можуть шкодувати. Підліткам-делінквентам притаманна й нестійка самооцінка. Особистісну нестабільність підлітків-делінквентів визначають за реальним виявом у них абсолютно різних якостей, часто протилежних за суперечливістю їхнього характеру і прагнень. Підлітки-делінквенти ведуть боротьбу із загальноприйнятими правилами і обожнюють випадкових кумирів. Найважливіший момент у характері підлітків-делінквентів – їхні нові соціальні позиції – усвідомлення власного „Я”. Це усвідомлення здійснюється в самооцінці і у відносинах з однолітками й дорослими, у підвищеному інтересі до власної особистості, потребі в усвідомленні й оцінюванні своїх особистісних якостей, що було однобічно витлумачено зарубіжними психологами [301; 302; 303; 304], які стверджували, що такий відхід від дійсності неминуче супроводжується у підлітків яскраво вираженим егоїзмом та егоцентризмом.

Підлітковий вік – вік інтенсивного формування моральних понять, уявлень, переконань, моральних принципів, якими підлітки починають керуватися у своїй поведінці і які формуються під впливом навколишньої дійсності в процесі навчально-виховної роботи загальноосвітніх навчальних закладів за ідейного керівництва з боку педагогів і колективу в цілому. Проте підліткам-делінквентам, по-перше, не вистачає довіри, поваги дорослих, а по-друге, не завжди створюють можливості для реалізації їхньої вольової потреби в самореалізації.

Недостатність волі підлітків-делінквентів позначається, зокрема, у тому, що, виявляючи наполегливість в одному виді діяльності, вони можуть не виявляти її в інших видах. Водночас підлітковий вік безпосередньо характеризується імпульсивністю, підвищеною збудливістю, легко переходить у запальність, неврівноваженість, що породжує схильність до коливань настрою і навіть афектних спалахів. Негативні емоційні пориви

часто не компенсуються належною мірою відповідними центрами гальмування. Часом підліток спочатку щось зробить, а потім подумає, часто усвідомлюючи, що слід було б чинити навпаки [294, с. 203].

Особистість підлітка формується не без труднощів, які пов'язані не тільки з розвитком самої дитини, але і зі ставленням до неї дорослих. Відповідно до рівня психічного та соматичного розвитку підлітки очікують, що ставлення до них дорослих певним чином зміниться. Однак очікування переважно не виправдовуються через неадекватні уявлення дорослих про вікові норми. Тут нерідко має місце конфлікт підлітків-делінквентів з педагогами загальноосвітніх навчальних закладів та батьками, що є здебільшого результатом неправильних або невміло поставлених вимог останніх до підлітків-делінквентів. Зокрема, нерозуміння або недооцінювання дорослими істинних мотивів поведінки підлітка, реагування лише на зовнішній результат або приписування йому невідповідних дійсності мотивів, веде до внутрішнього опору підлітка виховним впливам, до негативної реакції на них і, як результат, веде до виникнення делінквентної поведінки. Це явище окремі дослідники [18; 27; 32; 57; 77] називають смисловим бар'єром, який з'являється тоді, коли підліток-делінквент не приймає вимог дорослих, тому що ці вимоги, навіть абсолютно правильні, не мають для нього справжнього сенсу, а, можливо, мають інший протилежний зміст.

Розробляючи другу соціально-педагогічну умову, зазначимо, що поняття мотивації в підлітків-делінквентів, за загальним визнанням, охоплює всі види спонукань: мотиви, потреби, інтереси, прагнення, цілі, потяги, мотиваційні настанови або диспозиції, ідеали та ін. У найбільш широкому розумінні мотивацію іноді визначають як детермінацію поведінки взагалі. Мотивація тісно пов'язана з емоціями. Мотивація поведінки принципово неможлива поза межами емоційної, мотиваційно-ціннісної сфери. Одна з функцій емоцій полягає в тому, що вони орієнтують підлітків, указуючи на значущість

навколишніх явищ, на ступінь їхніх можливостей, позитивну чи негативну модальність.

У цьому контексті мотиваційну структуру визначаємо як співвідношення мотивів, що реалізують такі види діяльності, як праця, навчання, організаційно-громадська робота та ін. Кожен вид діяльності реалізується як складна система, що спонукає і скеровує ієрархією мотивів. Ця ієрархія містить три категорії мотивів: 1) мотиви, пов'язані з інтересами самого індивіда (індивідуальні мотиви); 2) мотиви, пов'язані з найближчим оточенням підлітків (групові мотиви); 3) мотиви, пов'язані з іншими людьми (громадські мотиви) [87, с. 20].

Регуляція дій може відбуватися в двох принципово різних формах: у формі безпосередньої реакції та у формі цілеспрямованої активності. Найелементарніші форми поведінки людини – реактивні – є емоційними процесами, більш складні – цілеспрямовані – здійснюються завдяки мотивації. Отже, мотиваційний процес розглядаємо як особливу форму емоційного процесу.

Наслідком такої специфічної внутрішньої діяльності з упорядкування мотиваційної сфери і є новий рівень власне особистісних мотиваційних відносин. Однак особистість підлітків стикається не тільки з відкритими протиріччями в мотиваційній сфері. Інший тип суперечностей утворюється тим, що, володіючи переважно великою кількістю різних захоплень і інтересів, підліток як суб'єкт діяльності залишається обмеженим у часовому, енергетичному та інших ресурсах. У цьому разі перед особистістю стоїть специфічне завдання вибору серед кількох мотивів.

Період підліткового віку пов'язаний з інтенсивним розвитком усієї особистісної структури і мотиваційно-потребової сфери зокрема. Отже, характеристика мотивів діяльності та поведінки підлітків відіграє важливу роль у розкритті їхніх психологічних особливостей, виявленні механізмів управління процесом їхнього виховання і навчання. Саме в системі суспільно корисної діяльності формується найважливіші для особистісного

самовизначення соціальні та моральні мотиви. Великий вплив на формування мотивації надає адаптація. Високу адаптивність підлітків характеризуємо високою включеністю їх у навчальну діяльність, що, у свою чергу, є умовою зміни особистості та її мотиваційної сфери. Так, підлітки з низьким рівнем адаптивності відрізняються від інших тим, що засвоюють переважно такі знання, зміст яких спрямований на збереження наявного рівня розвитку особистості. І, навпаки, підлітки з високою адаптивністю до навчальної діяльності більше засвоюють ті знання, які сприяють їхньому подальшому вдосконаленню і формуванню [133, с. 159].

Соціальна опосередкованість навчальної діяльності передбачає спрямування потреби підлітків на досягнення соціально схвалюваного результату – мотив обов'язку і відповідальності перед суспільством; спрямування на ідеали й соціальні цінності, на способи взаємодії з оточенням; мотиви афіліації та соціальної ідентифікації – схвалення однолітків, учителів і батьків. Оскільки під час навчання відбувається зміна самого підлітка, його особистості та творчих можливостей, то навчальна діяльність може мотивуватися також потребою в самовдосконаленні, саморозвитку і самореалізації. Мотивація зумовлює цілеспрямованість діяльності, її організованість і стійкість. Інтереси, бажання, наміри, завдання і цілі відіграють велику роль в системі мотиваційних чинників. Ще більш насичені зовнішніми чинниками такі мотиви, як навчання заради лідерства, престижу, матеріальної винагороди або уникнення невдач. Тому одним з основних завдань загальноосвітніх навчальних закладів у сфері профілактики делінквентної поведінки підлітків має бути підвищення у структурі мотивації підлітків-делінквентів „питомої ваги” внутрішньої мотивації до навчання. Розвиток внутрішньої мотивації навчання відбувається як зсув мотиву на мету навчання. Кожен крок цього процесу характеризується накладенням одного, більш близького до мети вчення мотиву на інший, більш віддалений від неї. Тому в мотиваційному розвитку підлітків необхідно враховувати зону найближчого розвитку. Для того щоб підліток по-справжньому

включився в роботу, потрібно, щоб завдання, які ставлять перед ним під час навчальної діяльності, були не лише зрозумілими, а й внутрішньо прийнятими ним, тобто, щоб вони стали значущими для підлітка. Але в реальній соціально-педагогічній практиці роботи з батьками і педагогами загальноосвітні навчальні заклади часто використовують такі „педагогічні підкріплення”, які ведуть до регресу мотивації навчання в підлітків-делінквентів. Ними можуть бути: надмірна увага і нещирі похвали, не виправдано завищені оцінки, матеріальне заохочення та використання престижних цінностей, а також жорсткі покарання, принижена критика й ігнорування, не виправдано занижені оцінки і позбавлення матеріальних та інших цінностей. Ці дії зумовлюють орієнтацію підлітка на мотиви самозбереження, матеріального благополуччя і комфорту. Реалізація умов, оптимальних для організації навчальної діяльності підлітків, передбачає спеціальний, психологічно обґрунтований облік педагогом емоцій підлітків, структурно і функціонально включених в їхню діяльність, беруть участь у мотивації навчання [157, с. 8].

Позитивні емоції є необхідною умовою внутрішньої мотивації навчальної діяльності та її формування. Емоції, пов'язані з ініціативністю, самостійністю підлітків, пошуком і подоланням труднощів у навчанні, визначають досить високий рівень мотивації навчальної діяльності. Згідно із загальноприйнятими уявленнями, підлітки по-різному сприймають і пояснюють причини своїх дій і вчинків [103, с. 65]. Найтипівішими поясненнями підлітками-делінквентами причин неуспішності своїх дій є такі: брак здібностей, недостатність зусиль, труднощі контрольного завдання, відсутність везіння. Психологічна причиновість являє собою постійно діючий чинник, який відіграє велику роль у навчальній діяльності. Підвищення рівня внутрішньої мотивації навчальної діяльності підлітків-делінквентів відбувається на підставі приписування ними причин своїх неуспіхів внутрішньому, нестабільному, але контрольованому чиннику – власним зусиллям [104, с. 56].

Уважаємо, що здійснювати профілактику делінквентної поведінки без цілеспрямованого впливу на мотиваційну сферу підлітків-делінквентів неможливо. Мотиви егоїстичного спрямування, мотиви протиправної поведінки, та, на відміну від останніх, мотиви потреби в соціалізації є каталізаторами формування доцільних суспільних потреб, інтересів та переконань підлітків-делінквентів.

Отже, забезпечення позитивної соціальної мотивації підлітків-делінквентів, спрямоване на формування в них мотивів до поведінки, прийнятої в суспільстві, визначаємо другою соціально-педагогічною умовою дослідження. За її забезпечення спостерігатиметься зменшення спротиву підлітків-делінквентів до профілактичного впливу соціальних інституцій.

Характеризуючи третю умову, гіпотетично припускаємо, що використання в процесі профілактики делінквентної поведінки підлітків форм і методів, спрямованих на взаємодію соціальних інституцій – сім'ї, загальноосвітнього навчального закладу та кримінальної міліції у справах дітей, є найважливішим чинником здійснення ефективної профілактики делінквентної поведінки.

Соціальну взаємодію в психолого-педагогічній літературі тлумачать як сукупність методів, прийомів та впливів, які застосовують для досягнення мети соціального розвитку. Типовим є погляд на взаємодію як цілеспрямоване використання її учасниками – суб'єктами соціальної діяльності, набутих і систематизованих знань, досвіду, умінь та практики роботи. Соціальною взаємодією також вважають сукупність способів професійного впливу на соціальний об'єкт з метою його покращення, забезпечення оптимізації функціонування.

Взаємодією сім'ї, загальноосвітнього навчального закладу та кримінальної міліції у справах дітей називають певну програму дій соціального педагога, працівника кримінальної міліції у справах дітей, їхнє співробітництво з представниками інших соціальних інституцій в

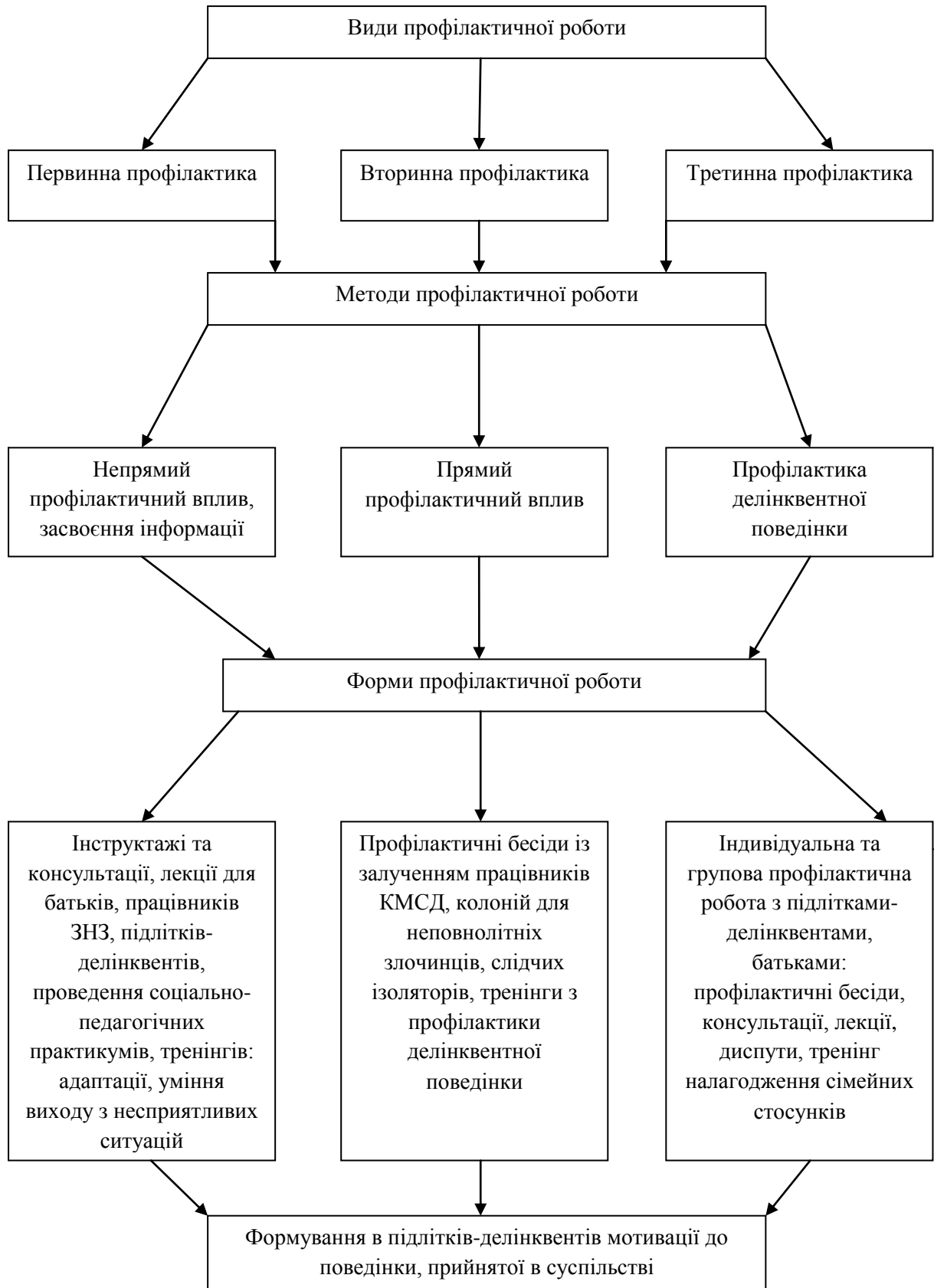
прогнозованих чи непрогнозованих умовах з метою досягнення оптимального результату [254, с 425].

У контексті нашого дослідження взаємодія соціальних інституцій – це єдиний тип здійснення процесу профілактики делінквентної поведінки підлітків, що переважно базується на „суб’єкт-суб’єктних” відносинах. Без співпраці сім’ї, загальноосвітніх навчальних закладів та кримінальної міліції у справах дітей неможливо покращити ті обставини, які слугували причиною застосування двосторонньої взаємодії соціальних інституцій у профілактиці делінквентної поведінки підлітків [254, с.420].

Основним завданням у процесі розроблення третьої визначеної нами умови є розроблення форм і методів результативного та раціонального цілеспрямованого профілактичного впливу взаємодії соціальних інституцій з підлітками-делінквентами, застосування комплексу профілактичних вправ як засобу оптимізації соціально-педагогічного результату, спрямованого на виховання всебічно й гармонійно розвиненої особистості.

Для того щоб найдокладніше обґрунтувати форми і методи профілактики делінквентної поведінки підлітків, проаналізуємо їх за видами профілактичної роботи. Схематично форми й методи профілактики делінквентної поведінки підлітків зображено на рис. 3.1.

Форми й методи первинної профілактики спрямовано на засвоєння багатопланової інформації про власне скоєння правопорушень. Вони передбачають проведення під час навчального процесу занять із питань, що стосуються сутності делінквентної поведінки. Це лекції для батьків щодо видів делінквентної поведінки, їхнього визначення та причин виникнення, повідомлення про особливості вікової психології підлітків-делінквентів [109, с.171].

Рис. 3.1. Форми й методи профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій

На початковому етапі інструктують викладачів загальноосвітніх навчальних закладів та батьків щодо сутності та змісту профілактичної роботи. Особливою ланкою в процесі профілактики делінквентної поведінки підлітків є форми і методи роботи з батьками. У перебіг планових батьківських зборів доцільно ввести повідомлення щодо особливостей підліткової психології, короткі нариси про неправильні типи виховання з метою надання соціально-педагогічної допомоги батькам і покращення сімейного мікроклімату в родині [109, с. 172]. Робота з батьками щодо профілактики делінквентної поведінки підлітків передбачає визначення ролі батьків у профілактичній роботі, надання їм інформаційної допомоги та забезпечення зворотного зв'язку.

Під час розроблення третьої соціально-педагогічної умови в роботі з батьками на етапі первинної профілактики ми використовували колективні бесіди, на яких обговорювалися реальні ситуації виявів у підлітків делінквентної поведінки та намагалися знайти можливі шляхи здійснення профілактичного впливу.

Форми і методи непрямого профілактичного впливу передбачають виховання в підлітків-делінквентів поведінки, прийнятої в суспільстві шляхом формування їхньої морально-психічної стійкості, що відіграватиме вирішальну роль у ситуаціях вибору здійснення протиправних вчинків.

Серед форм і методів прямого профілактичного впливу виокремлюємо: профілактичні бесіди із залученням працівників кримінальної міліції у справах дітей, колоній для неповнолітніх злочинців, слідчих ізоляторів, тренінгові методики з профілактики делінквентної поведінки (сукупність методик, спрямованих на коригування міжособистісних зв'язків, створення сприятливого психологічного клімату в колективі, формування настанов на поведінку, прийняту в суспільстві; зміст роботи тренінгових методик з профілактики делінквентної поведінки полягає в передаванні підліткам методів контролю та відповідальності за власне життя).

Ми намагалися побороти стереотипи, які склалися на сьогодні щодо непродуктивної діяльності працівників кримінальної міліції у справах дітей із профілактики підліткових правопорушень. Існує думка, що, проводячи зустрічі з підлітками, переважно у формі лекцій, співробітники кримінальної міліції у справах дітей здебільшого озвучують цифри із сумною статистикою скоєних неповнолітніми правопорушень і „заливають” їх негативними наслідками. Після проведеної такої лекції для учнів співробітник кримінальної міліції у справах дітей з`являється в навчальному закладі, на жаль, лише у разі розслідування якогось факту правопорушення чи скоєного учнями злочину. Також реальне співробітництво зводиться до проведення щоквартального звірювання списків учнів, які перебувають на обліку в кримінальній міліції у справах дітей за скоєні злочини або правопорушення та у службі у справах дітей. Цим взаємодія загальноосвітнього навчального закладу і кримінальної міліції у справах дітей обмежується. Підлітки, які перебувають на шкільному обліку, обліку у кримінальній міліції у справах дітей за делінквентну поведінку, залишаються навчатися в загальноосвітніх навчальних закладах зі своїми проблемами, які лягають на плечі класних керівників, соціальних педагогів та батьків [141, с. 27]. Тому лише скоординовані систематичні спільні дії соціального педагога та працівника кримінальної міліції у справах дітей сприятимуть зменшенню рівня негативних явищ в учнівському середовищі і водночас створенню позитивного іміджу кримінальної міліції у справах дітей.

Основним нашим завданням під час здійснення прямого профілактичного впливу на підлітків-делінквентів у межах третьої розробленої умови було показати весь негативний бік наслідків скоєння злочинів і переходу на хибний шлях злочинності, руйнівний вплив якого призводить до моральної деградації особистості, втрати всіх можливих життєвих цінностей, морального занепаду шляхом залучення до профілактичної роботи представників кримінальної міліції у справах дітей.

Форми і методи третинної профілактики делінквентної поведінки – це форми і методи корекційної роботи з підлітками, що виявляють ознаки делінквентної поведінки, а також робота з профілактики рецидивів – повернення до скоєння протиправних вчинків. Виділяємо одну з важливих форм профілактичної роботи з підлітками-делінквентами в межах третинної профілактики – індивідуальну роботу з підлітками та батьками. Повністю погоджуємося з думкою вітчизняної дослідниці Г. Золотової про те, що сьогодні індивідуальна робота стала рівноправною самостійною формою процесу профілактики. Вона розширює простір для вибору методів профілактики, допомагає встановленню продуктивної взаємодії між соціальним педагогом, підлітком-делінквентом та батьками, сприяє встановленню довіри між ними, активізує прагнення до формування позитивної суспільної діяльності [109, с. 176]. Основний метод, який застосовують у процесі індивідуальної роботи – це вільний діалог підлітка і представника соціальної інституції.

Одним із наступних завдань під час розроблення третьої соціально-педагогічної умови було досягнення усвідомлення підлітками-делінквентами цінності та унікальності своєї особистості, виникнення потреби в реалізації власних здібностей, формування мотивації на суспільно прийнятну поведінку з усвідомленням усіх можливих наслідків від скоєння правопорушень і чітким уявленням перспектив життя, де немає місця протиправній поведінці. Такі форми роботи, як індивідуальні бесіди, консультації батьків та безпосередньо самих підлітків-делінквентів сприяють забезпеченню зворотного зв'язку, тобто забезпеченню двосторонньої взаємодії.

Узагальнення названих вище форм дало нам змогу визначити три основні напрями здійснення профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій.

Процес профілактики делінквентної поведінки не однаково впливає на підлітків-делінквентів – найбільший вплив він має на податливих. Слабка дія профілактичного впливу має місце за умови протидії йому або нездатності

позитивно сприймати його. Наслідки впливу виховного середовища залежать від уміння класного керівника, соціального педагога, батьків, працівника кримінальної міліції у справах дітей спиратися на наявний позитивний фонд особистості, уміння залучати її до активної співпраці у своєму виправленні. Успіх профілактичного впливу на підлітків-делінквентів залежить від залучення їх до корисної діяльності, забезпечення високого темпу їхнього життя. Зміст профілактичної роботи з підлітками-делінквентами має відповідати їхнім індивідуальним і віковим особливостям, мати високу емоційну насиченість.

Здійснення профілактики делінквентної поведінки підлітків потребує налагодження доброзичливих стосунків підлітків-делінквентів з батьками, учителями і ровесниками, володіння соціальних педагогів, класних керівників, учителів, батьків, працівників кримінальної міліції у справах дітей методами і прийомами перевиховання, уміння користуватися ними в конкретній життєвій ситуації.

Отже, підсумовуючи викладене, зробимо такі висновки.

1. Організацію профілактики делінквентної поведінки підлітків убачаємо в розробленні й упровадженні в навчальний процес загальноосвітніх навчальних закладів трьох соціально-педагогічних умов.

2. Першу соціально-педагогічну умову тлумачимо як змістовне інформаційно-аналітичне забезпечення соціально-педагогічної діяльності соціальних інституцій з підлітками-делінквентами, визначаючи її як необхідність отримання соціальними інституціями змістовної інформації щодо здійснення профілактичної діяльності, що зменшує міру невизначеності об'єкта соціально-педагогічної діяльності, даючи змогу так обирати необхідні форми, методи, шляхи та засоби профілактики делінквентної поведінки підлітків.

3. Другу соціально-педагогічну умову профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій визначаємо як забезпечення позитивної соціальної мотивації підлітків-делінквентів,

спрямоване на формування в них мотивів до поведінки, прийнятої в суспільстві. За її забезпечення спостерігатиметься зменшення спротиву підлітків-делінквентів до профілактичного впливу соціальних інституцій.

4. Третьою соціально-педагогічною умовою вважаємо використання в процесі профілактики делінквентної поведінки підлітків форм і методів, спрямованих на взаємодію соціальних інституцій, що є найважливішим чинником здійснення ефективної профілактики делінквентної поведінки. Форми і методи первинної профілактики (інструктажі та консультації, лекції для батьків, працівників загальноосвітніх навчальних закладів, підлітків-делінквентів, проведення соціально-педагогічних практикумів, тренінгів: адаптації, уміння виходу із несприятливих ситуацій) спрямовані на засвоєння багатопланової інформації про власне скоєння правопорушень. Серед форм і методів вторинної профілактики виокремлюємо: профілактичні бесіди із залученням працівників кримінальної міліції у справах дітей, колоній для неповнолітніх злочинців, слідчих ізоляторів, тренінги з профілактики делінквентної поведінки (сукупність методик, спрямованих на коригування міжособистісних зв'язків, створення сприятливого психологічного клімату в колективі, формування настанов на поведінку, прийняту в суспільстві; зміст роботи тренінгів з профілактики делінквентної поведінки полягає в передаванні підліткам методів контролю та відповідальності за власне життя). Форми і методи третинної профілактики делінквентної поведінки (індивідуальна та групова профілактична робота з підлітками-делінквентами, батьками: профілактичні бесіди, консультації, лекції, диспути, тренінг налагодження сімейних стосунків) – це форми і методи корекційної роботи з підлітками, що виявляють ознаки делінквентної поведінки, а також робота з профілактики рецидивів – повернення до скоєння протиправних вчинків.

Отже, визначені нами соціально-педагогічні умови профілактики делінквентної поведінки підлітків взаємопов'язані й взаємодоповнюються складниками організації взаємодії соціальних інституцій.

Практична реалізація означених умов можлива за комплексного врахування сутнісних характеристик кожної з них і може бути успішною, якщо представники соціальних інституцій забезпечать ці умови у своїй практичній діяльності.

Визначення цих соціально-педагогічних умов дало змогу нам розробити зміст програми проведення формувального етапу експерименту з профілактики делінквентної поведінки підлітків та здійснити її впровадження.

Наступний параграф монографії присвячено впровадженню соціально-педагогічних умов профілактики протиправної поведінки неповнолітніх у навчальний процес загальноосвітніх навчальних закладів.

3.2. Упровадження соціально-педагогічних умов профілактики протиправної поведінки неповнолітніх у навчальний процес загальноосвітніх навчальних закладів

Для перевірки дієвості визначених у попередньому підрозділі соціально-педагогічних умов профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій ми розробили програму проведення формувального етапу експерименту та визначили форми і методи її впровадження в діяльність загальноосвітніх навчальних закладів Херсонщини.

Домінуючим на формувальному етапі експерименту було розроблення та впровадження програми, яка, на відміну від існуючих форм та засобів профілактичного впливу, була спрямована на попередження виникнення нових та подолання вже існуючих форм делінквентної поведінки підлітків. Тому в процесі профілактичної роботи звертали увагу на формування в підлітків-делінквентів адекватної самооцінки, уміння

приймати виважені рішення, знання власних прав та обов'язків, на мотивацію до соціалізації, уміння контролювати власні емоційні стани.

З огляду на це можемо визначити процес профілактики делінквентної поведінки підлітків як взаємозалежні послідовні дії виховних впливів, що розвиваються, ситуацій, прийнятих особистістю. До того ж кожна з них будується з урахуванням результативності попередньої. У нашому випадку – це система умов, що розвивається, одиниця якої – рівень делінквентності, яка залежить від якості профілактичного впливу. Процес профілактики делінквентної поведінки підлітків має переборювати різнобічність існуючих підходів до розуміння умов його перебігу, на наше переконання, – соціально-педагогічного. Виникає необхідність якісної інтерпретації такого розуміння теоретичної сутності процесу профілактики делінквентної поведінки підлітків, що залежатиме від цілей і завдань нашого дослідження і тільки в цьому випадку дасть змогу максимально його конкретизувати.

Основним завданням програми проведення формувального етапу експерименту ми означили впровадження методів та методик результативного й раціонального цілеспрямованого соціально-педагогічного впливу на підлітків-делінквентів, застосування комплексу профілактичних вправ як засобу результативності соціально-педагогічного процесу, спрямованого на виховання нормативно-правової поведінки.

Досліджуючи ефективність профілактики делінквентної поведінки підлітків в експериментальних загальноосвітніх навчальних закладах (Херсонському професійному суднобудівному ліцеї м. Херсона, Чаплинському професійному аграрному ліцеї смт Чаплинка Чаплинського району Херсонської області, Скадовської ЗОШ I-III ступенів с. Скадовка Чаплинського району Херсонської області), основну роботу ми спрямували на використання засобів і методів ефективності профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій.

Для досягнення цієї мети ми розробили програму проведення формувального етапу експерименту з профілактики делінквентної поведінки

підлітків у взаємодії соціальних інституцій. Програму умовно поділено на три взаємопов'язані між собою етапи, на яких застосовувалися різноманітні форми роботи. Кожен з етапів охоплював комплекс профілактичних вправ – рольові ігри, тренінги, дискусії з проблеми делінквентної поведінки, спрямовані на попередження та подолання негативних форм виявів поведінки, що відхиляється від норми. Кінцевим результатом програми формувального етапу експерименту з профілактики делінквентної поведінки було подолання вже існуючих форм делінквентної поведінки підлітків, попередження виникнення нових форм виявів делінквентної поведінки, формування соціально-адаптованої особистості підлітка.

За допомогою дібраних форм соціально-педагогічного впливу спостерігалось поступове руйнування неправильних стереотипів щодо виявів делінквентної поведінки, сформувалось адекватне уявлення щодо профілактики делінквентної поведінки, що спонукало підлітків до власного самостійного пошуку вирішення складних життєвих проблем.

У контексті нашого дослідження *формою* розуміємо взаємозумовлену діяльність соціальних інституцій щодо профілактики делінквентної поведінки підлітків. У процесі реалізації завдань дослідження використовували такі форми: семінар, консультація, індивідуальна та колективна бесіда, виховна година, лекція, тренінг.

Методом ми розуміємо сукупність засобів та прийомів реалізації процесу профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій. Серед найефективніших методів, які, на нашу думку, впливають на процес профілактики делінквентної поведінки підлітків, виокремлюємо анкетування, переконання, гру, приклад, навіювання, формування свідомості, вплив колективу, роботу в групах, привчання, заохочення, аналіз вчинків підлітків, доручення, дискусію.

Організовуючи експериментальне дослідження в загальноосвітніх навчальних закладах м. Херсона та смт Чаплинки, значну увагу звертали на здійснення профілактичного впливу щодо зменшення показників високого

рівня делінквентності та збільшення показників низького та середнього рівнів делінквентності, які було виявлено під час проведення констатувального етапу дослідження з метою зміни вже існуючих форм делінквентної поведінки та набуття навичок поведінки, прийнятої в суспільстві.

Зазначимо, що впровадження розроблених соціально-педагогічних умов здійснювалося одночасно на кожному з трьох етапів програми проведення формувального етапу експерименту з профілактики делінквентної поведінки підлітків.

На *першому етапі* відбувалося сприяння змістовно-аналітичному забезпеченню представників соціальних інституцій щодо здійснення профілактичної роботи, спрямованої на запобігання делінквентній поведінці підлітків.

На *другому етапі* спільно із підготованими на першому етапі формувального експерименту батьками, соціальними педагогами, психологами загальноосвітніх навчальних закладів, працівниками кримінальної міліції у справах дітей обґрунтовані в попередньому підрозділі соціально-педагогічні умови впроваджували шляхом застосування комплексу вправ з профілактики делінквентної поведінки засобами цілеспрямованого впливу на дитину кожної окремої соціальної інституції.

На *третьому етапі* використовували групові форми роботи з підлітками-делінквентами, у яких було задіяно одночасно всі соціальні інституції (сім'я, соціальні педагоги, психологи, куратори, викладачі загальноосвітніх навчальних закладів, працівники кримінальної міліції у справах дітей) і тим самим забезпечувалася їхня соціально-педагогічна взаємодія у здійсненні профілактики делінквентної поведінки підлітків.

Проаналізуємо детально зміст нашої діяльності на кожному з трьох етапів.

На першому етапі було створено координаційну раду з питань профілактики делінквентної поведінки підлітків, організовано та проведено

семінар „Проблеми профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій” для працівників загальноосвітніх навчальних закладів – баз експериментального дослідження (соціальних педагогів, психологів, кураторів груп експериментальних ліцеїв), батьків учнів та працівників кримінальної міліції у справах дітей Суворовського району м. Херсона та Чаплинського РВУМВС смт Чаплинки.

До складу координаційної ради обрано представників соціальних інституцій, які поділяли думку щодо необхідності використання у своїй діяльності соціально-педагогічної взаємодії зі здійснення профілактики делінквентної поведінки підлітків. Вони активно допомагали в коригуванні змісту профілактичних методик, доборі та розробленні відповідних завдань. Представники соціальних інституцій, які взяли участь в експерименті, у своїй роботі намагалися постійно підвищувати рівень знань у сфері профілактики делінквентної поведінки підлітків, опановувати сучасні соціально-педагогічні здобутки з означеної проблеми. Засідання координаційної ради проводилися один раз на місяць згідно з розробленим у межах експериментального дослідження планом.

Метою семінару було підвищення рівня обізнаності батьків підлітків, соціальних педагогів, психологів, викладачів загальноосвітніх навчальних закладів, працівників кримінальної міліції у справах дітей, які організують та скеровують профілактичну роботу, спрямовану на подолання делінквентних проявів у поведінці підлітків. Упроваджуючи першу соціально-педагогічну умову – інформаційно-аналітичне забезпечення представників соціальних інституцій у формі семінару, ми намагалися привернути їхню увагу до важливості набуття знань, умінь та навичок здійснювати профілактику делінквентної поведінки підлітків.

В основу семінару „Проблеми профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій” покладено розуміння й усвідомлення представниками соціальних інституцій важливості та

необхідності здійснення профілактики делінквентної поведінки підлітків саме за допомогою процесу двосторонньої соціально-педагогічної взаємодії.

Процес профілактики делінквентної поведінки підлітків розуміється нами як комплекс соціально-педагогічного впливу соціальних інституцій на підлітка-делінквента за допомогою двосторонньої взаємодії, передбачаючи так наявність зворотних зв'язків.

Розробляючи програму семінару „Проблеми профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій”, ми виходили з того, що ця програма повинна мати комплексний, характер та містити блоки про основи профілактичного впливу, технології вивчення інформаційно-аналітичних потреб соціальних інституцій у здійсненні профілактики делінквентної поведінки підлітків.

Семінар „Проблеми профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій” (20 год) містив три тематичні блоки, а саме:

1. Значення соціальних інституцій у профілактиці делінквентної поведінки підлітків (4 год).

2. Організація соціально-педагогічної взаємодії соціальних інституцій у здійсненні профілактики делінквентної поведінки підлітків (10 год).

3. Особливості впровадження комплексу профілактичних вправ соціально-педагогічної взаємодії соціальних інституцій з профілактики делінквентної поведінки підлітків у навчальний процес загальноосвітніх навчальних закладів (6 год).

Перший тематичний блок „Значення соціальних інституцій у профілактиці делінквентної поведінки підлітків” передбачав розв'язання таких питань: діяльність суб'єктів – закладів, структур, які сприяють професійному становленню соціальних інституцій (загальноосвітнього навчального закладу, кримінальної міліції у справах дітей); діяльність соціальних інституцій як суб'єктів процесу профілактики делінквентної поведінки підлітків; основні завдання та напрями роботи соціальних інституцій щодо профілактики делінквентної поведінки підлітків.

Другий тематичний блок „Організація соціально-педагогічної взаємодії соціальних інституцій у здійсненні профілактики делінквентної поведінки підлітків” містив такі питання: поняття соціально-педагогічної взаємодії; здійснення соціально-педагогічної взаємодії за допомогою консультування, навчання, переадресування, інформування; створення й систематизація інформаційно-методичної бази: тематичного каталогу книжкового фонду; каталогу відеоматеріалів; картотеки періодичних видань; каталогу інтернет-ресурсів; аналіз окремих методів та форм взаємодії соціальних інституцій з профілактики делінквентної поведінки підлітків.

Третій тематичний блок „Особливості впровадження комплексу профілактичних вправ соціально-педагогічної взаємодії соціальних інституцій з профілактики делінквентної поведінки підлітків у навчальний процес загальноосвітніх навчальних закладів” присвячено ознайомленню представників соціальних інституцій з особливостями впровадження комплексу профілактичних вправ соціально-педагогічної взаємодії соціальних інституцій з профілактики делінквентної поведінки підлітків у навчальний процес загальноосвітніх навчальних закладів.

Організація проведення семінару „Проблеми профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій” передбачала насамперед наше звернення до представників соціальних інституцій щодо можливої участі в ньому, що сприяло б спільному здійсненню процесу профілактики делінквентної поведінки підлітків. Для нас було важливо зосередитися на інформаційно-аналітичному забезпеченні представників соціальних інституцій та з’ясувати, які саме форми та методи соціально-педагогічної взаємодії є для них найбільш дієвими у розв’язанні проблеми профілактики делінквентної поведінки підлітків.

Одним із методів першого етапу впровадження програми формульованого етапу експерименту був *аналіз ситуації* сучасного стану динаміки розвитку делінквентної поведінки підлітків. Спільно з представниками соціальних інституцій ми визначили спільні вектори взаємодії, уточнили загальні

обов'язки кожної соціальної інституції з питань профілактики делінквентної поведінки підлітків (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

**Обов'язки соціальних інституцій з профілактики
делінквентної поведінки підлітків**

№ з/п	Назва соціальної інституції	Відповідальні представники	Загальні обов'язки з профілактики делінквентної поведінки підлітків
1.	Кримінальна міліція у справах дітей	Працівники кримінальної міліції у справах дітей	<ul style="list-style-type: none"> - виявляє причини та умови, що сприяють учиненню правопорушень неповнолітніми, уживає заходи щодо усунення їх; - бере участь у правовому вихованні неповнолітніх; - виявляє дорослих осіб, які втягують неповнолітніх у злочинну діяльність; - веде облік неповнолітніх правопорушників для проведення профілактичної роботи; - відвідує неповнолітніх правопорушників за місцем їхнього проживання, навчання, роботи, проводить бесіди з ними, їхніми батьками (опікунами); - складає протоколи про адміністративні правопорушення неповнолітніх; - повідомляє органи опіки та піклування за місцем перебування неповнолітнього про відомий факт залишення його без опіки (піклування) батьків; - розшукує неповнолітніх, що зникли безвісті, повертає їх до місця проживання
2.	Загальноосвітні навчальні заклади	Соціальний педагог навчального закладу	<ul style="list-style-type: none"> - здійснює посередництво між освітніми установами, сім'єю, громадськістю, організовує їхню взаємодію з метою створення умов для всебічного розвитку підлітків; - сприяє участі підлітків у суспільно корисній діяльності, дбає про професійне самовизначення та соціальну адаптацію; - залучає до профілактично-виховної роботи різні установи, громадські організації; - впливає на подолання особистісних, міжособистісних, внутрішньо сімейних конфліктів, надає потрібну консультативну психолого-педагогічну допомогу підліткам, які її потребують

		Психолог навчального закладу	<ul style="list-style-type: none"> - розробляє та впроваджує розвивальні, корекційні програми навчально-виховної діяльності з урахуванням індивідуальних, статевих, вікових особливостей різних категорій дітей; - здійснює превентивне виховання, профілактику злочинності серед підлітків; - проводить психологічну експертизу і психолого-педагогічну корекцію делінквентної поведінки підлітків
3.	Сім'я	Батьки, опікуни (піклувальники)	<ul style="list-style-type: none"> - визнання батьками важливості взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами та кримінальною міліцією у справах дітей щодо профілактики делінквентної поведінки підлітків; - ставлення до підлітка як до рівного; - повага до підлітка – визнання його особистості; - справедливість і міра в заохоченнях та покараннях; - створення відповідного умов для розвитку дитини; - допомога в задоволенні потреб підлітків у пізнанні, самовираженні; - забезпечення позитивного мікроклімату в родині

Під час семінару визначалися можливості співпраці в умовах соціально-педагогічної взаємодії, аналізувалися та виявлялися прогалини у знаннях представників соціальних інституцій та з'ясовувалися їхні подальші кроки шляхом участі в заходах запропонованої нами програми формувального етапу експерименту з профілактики делінквентної поведінки підлітків. Це допомагало скоординувати дії соціальних інституцій у процесі їхньої соціально-педагогічної взаємодії.

Отже, *суть першої соціально-педагогічної умови* полягала в отриманні інформації зі здійснення профілактичних впливів на підлітків-делінквентів представниками кожної соціальної інституції – сім'ї, загальноосвітніх навчальних закладів, кримінальної міліції у справах дітей.

У результаті першого етапу впровадження програми формувального етапу експерименту з профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій було створено координаційну раду, до

складу якої ввійшли працівники кримінальної міліції у справах дітей Суворовського РВУМВС м. Херсона – 2 особи та працівники кримінальної міліції у справах дітей Чаплинського РВУМВС смт Чаплинки – 3 особи; соціальні педагоги та психологи експериментальних баз дослідження – 4 особи; батьки підлітків експериментальної та контрольної груп – 31 особа; розроблено й узгоджено план здійснення профілактичного впливу на підлітків-делінквентів, у якому відображено соціально-педагогічні проблеми профілактики делінквентної поведінки підлітків, на розв'язання яких і було спрямовано запропоновану програму профілактики делінквентної поведінки підлітків, другий етап якої передбачав проведення комплексу профілактичних вправ.

Створення на базі експериментальних загальноосвітніх навчальних закладів координаційної ради з питань профілактики делінквентної поведінки підлітків, підготовка представників соціальних інституцій (сім'ї, загальноосвітніх навчальних закладів та кримінальної міліції у справах дітей) дала нам змогу перейти до впровадження другого етапу розробленої програми формувального етапу експерименту з профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій.

На другому етапі реалізації програми формувального експерименту одночасне впровадження обґрунтованих нами в попередньому підрозділі соціально-педагогічних умов відбувалося шляхом застосування комплексу профілактичних вправ з профілактики делінквентної поведінки на основі впливу на формування мотиваційної сфери підлітків. Ще однією особливістю другого етапу було здійснення профілактичного впливу на підлітків-делінквентів окремо кожної із соціальних інституцій відповідно до зазначених у першому етапі обов'язками соціальних інституцій щодо здійснення профілактики делінквентної поведінки підлітків.

Дієвість і цілісність упровадженого комплексу профілактичних вправ забезпечувалися взаємозумовленістю означених у дослідженні компонентів: *мотиваційного*, який визначає мету профілактики делінквентної поведінки як

формування соціально адаптованої, відповідальної особистості підлітка зі сформованою мотивацією до суспільно прийнятої поведінки; *когнітивного*, який визначає зміст профілактичної діяльності; *емоційно-вольового*, який передбачає формування усвідомленого прагнення до суспільної діяльності; ініціативність і самостійність; реалізацію миттєвих виявів емоційної поведінки, агресивність, імпульсивність та вольові можливості достатньої саморегуляції, самоконтролю.

Однією з форм реалізації другого етапу була колективна бесіда з підлітками-делінквентами та проведення анонімного опитування щодо усвідомлення підлітками наявності проблеми та виявлення їхніх уявлень про те, як її розв'язувати (Додаток А).

Проведена нами колективна бесіда мала ознайомлювальний характер. Психологічна атмосфера бесіди, її тон відображали загальну лінію профілактичної роботи – поєднання доброзичливості та зацікавленості в долі підлітків-делінквентів разом із вимогливістю до них та їхньої поведінки. Задля забезпечення ефективності колективної бесіди ми максимально зібрали інформації про особи підлітків, їхнє оточення, сім'ю, поведінку за місцем навчання та проживання. Цю інформацію отримано шляхом співпраці з кураторами експериментальних груп загальноосвітніх навчальних закладів, соціальних педагогів, психологів, працівників кримінальної міліції у справах дітей, яка дала змогу краще визначити відповідні шляхи проведення профілактики делінквентної поведінки.

Особливістю другого етапу було здійснення соціально-педагогічного впливу на підлітків-делінквентів для формування в них мотивації до поведінки, прийнятої в суспільстві.

Наше завдання полягало в забезпеченні профілактичного впливу кожною окремою соціальною інституцією. Соціальні педагоги, психологи загальноосвітніх навчальних закладів, працівники кримінальної міліції у справах дітей здійснювали консультування, інформування та просвітницьку роботу з батьками підлітків контрольної та експериментальної груп та

викладачами загальноосвітніх навчальних закладів – експериментальних баз дослідження (Додаток Б).

Основними в реалізації другого етапу впровадження програми формувального етапу експерименту з профілактики делінквентної поведінки підлітків стали такі форми роботи, як профілактичні вправи та тренінги.

Профілактичні вправи ми тлумачимо як форму групових занять за активної участі досліджуваних підлітків з метою формування в них мотивів суспільно прийнятої поведінки.

Було використано такі форми тренінгу:

- тренінг стійкості до негативного соціального впливу. Під час тренінгу в підлітків змінювалися настанови на делінквентну поведінку, формувалися навички розпізнавання рекламних стратегій, розвивалася здатність говорити „ні” у разі тиску з боку однолітків; надавалася інформація про можливий негативний вплив батьків та інших дорослих, що ведуть протиправний спосіб життя;
- тренінг афективно-ціннісного навчання. Організований на уявленні, що делінквентна поведінка безпосередньо пов’язана з емоційними порушеннями. Для попередження цієї проблеми підлітків навчали розпізнавати емоції, виражати їх відповідним чином і ефективно долати стрес. Під час групової роботи також формувалися навички прийняття рішень, підвищувалася самооцінка, стимулювалися процеси самовизначення й розвитку позитивних цінностей;
- тренінг формування життєвих навичок. Життєвими навичками розуміємо найважливіші соціальні вміння особистості. Насамперед це вміння спілкуватися, підтримувати дружні зв’язки і конструктивно розв’язувати конфлікти в міжособистісних відносинах. Також це здатність брати на себе відповідальність, ставити цілі, відстоювати свою позицію та інтереси. Нарешті, життєво важливими є навички самоконтролю, упевненої поведінки, зміни себе та навколишньої ситуації [96, с. 44].

Для формування в підлітків-делінквентів мотивації до поведінки, прийнятої в суспільстві, ми використали комплекс профілактичних вправ „Основні аспекти сімейних стосунків” (за участі соціального педагога та психолога загальноосвітнього навчального закладу) та тренінг „Розвиток правової свідомості підлітків-делінквентів” (за участі працівників кримінальної міліції у справах дітей). У роботі з підлітками-делінквентами зазначені форми роботи, на нашу думку, є одними з найперспективніших.

Метою використання комплексу профілактичних вправ „Основні аспекти сімейних стосунків” (Додаток В) було визначення сімейних цінностей у житті підлітків-делінквентів, усвідомлення особливостей взаємин у родині як економічній структурі, підвищення цінності родини у свідомості підлітків-делінквентів, формування позитивного ставлення до членів сім'ї і до родини взагалі.

Комплекс складався із чотирьох основних та обов'язкових структурних вправ, що розрахований на 10 годин.

Проаналізуємо детальніше змістове наповнення та тематику цього комплексу.

Вправа 1. „Сімейні стосунки і соціум” (2 год).

Мета цієї вправи – знайомство підлітків-делінквентів зі своїми правами та обов'язками в аспекті сімейних стосунків. Важливим було допомогти підліткам осмислити категорії „любов” і „право”, „любов” і „закон”. Ми запропонували досліджуваним низку реальних ситуацій, за допомогою яких вони змогли б переконатися в необхідності правового самозахисту.

Вправа 2. „Сучасний аспект сімейних стосунків” (2 год).

Визначаємо сутність можливих конфліктних ситуацій, причина яких – сімейна економічна криза, неспроможність підлітків поповнювати сімейний бюджет і відповідно реакція батьків – обмеження підлітків усілякими соціальними видатками. Допомагаємо усвідомити особливості взаємин у родині як економічній структурі. Формуємо усвідомлення підлітками

необхідності економічної участі в житті родини, пропонуємо можливі варіанти такої участі – побутові обов'язки, навчання, роботу.

Вправа 3. „Етичний аспект сімейних стосунків”.(4 год).

Мета: формування в підлітків-делінквентів настанови на родину, на близькі та глибокі родинні стосунки.

Основне завдання – підвищення цінності родини в свідомості підлітків-делінквентів.

Підсумком заняття була загальна структура сімейних цінностей, яка має стати досконалим завершенням ціннісної характеристики родини. Важливо, щоб усі „цінності”, перебуваючи в одній системі, змогли знайти своє відображення в особистісних специфічних характеристиках підлітків-делінквентів.

Вправа 4. „Емоційний аспект сімейних стосунків” (2 год).

Мета – усвідомити своє ставлення до членів родини і до родини взагалі. Важливо допомогти підліткам зрозуміти, що саме в родині вони можуть набути того необхідного досвіду зі встановлення емоційних зв'язків, навіть і не завжди позитивного, що забезпечить ефективність їхніх міжособистісних стосунків поза кримінальним світом, а потім допоможе створити власну родину.

Запропонований тренінг „Розвиток правової свідомості підлітків-делінквентів” був наступним у реалізації другого етапу програми формування експерименту з профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій (Додаток Г).

Метою тренінгу було формування мотивації до підвищення правової свідомості підлітків-делінквентів.

Основними завданнями тренінгу визначено:

- підвищення правової грамотності підлітків-делінквентів у виробничих відносинах;
- розвиток у підлітків-делінквентів здатності до орієнтації в соціальних відносинах відповідно до правових норм;

- розвиток критичного, усвідомленого ставлення підлітків-делінквентів до існування прав і обов'язків у суспільстві, формування мотивації до суспільно прийнятих канонів поведінки.

Тренінг складався з чотирьох тем та був розрахований на 12 годин.

Тема 1. „Шляхи формування правової свідомості” (4 год).

Мета – формування правової свідомості підлітків-делінквентів.

Правовий аспект міжособистісних стосунків означає набуття знань підлітками про власні права й обов'язки, а також права й обов'язки своїх однолітків у соціумі, уміння застосовувати й використовувати їх з користю для власного розвитку. Підлітки мають бути впевнені в тому, що їх зможуть захистити від їхніх колишніх друзів, які прямо чи опосередковано вплинули на них. Ми ознайомили підлітків-делінквентів з правами людини, визначеними державою, допомогли зрозуміти взаємозв'язок їхніх прав і відповідальності за власні вчинки.

Тема 2. „Правовий зміст виробничих стосунків” (4 год).

Мета заняття – підвищити правову грамотність підлітків-делінквентів у виробничих стосунках.

Досліджуваним підліткам було запропоновано сформулювати власний погляд на проблему працевлаштування відповідно до законодавства. Тут необхідно було з'ясувати важливість знання законів про працю, мотивуючи це тим, що в житті діють тільки затверджені державою закони. Під час влаштування на роботу роботодавець насамперед спиратиметься на ці закони. Результатом заняття стало формування в підлітків-делінквентів позитивного ставлення до єдиної системи законів про працю.

Тема 3. „Формування соціально-рольових стосунків” (2 год).

Мета заняття полягала в розвитку в підлітків-делінквентів здатності до орієнтації в соціальних відносинах із погляду правових норм.

Тема 4. „Позитивна оцінка підлітками себе як суб'єкта права”.

На цьому занятті ми продовжували вивчати правові норми, спрямовані на забезпечення стійкості, організованості, оптимальних умов

функціонування суспільного організму. Мета заняття – розвиток критичного, усвідомленого ставлення підлітків-делінквентів до існування прав і обов'язків.

Отже, *суть другої соціально-педагогічної умови* полягала у формуванні в підлітків-делінквентів мотивації до поведінки, прийнятої в суспільстві, шляхом упровадження в практику діяльності загальноосвітніх навчальних закладів комплексу профілактичних вправ „Основні аспекти сімейних стосунків” та тренінгу „Розвиток правової свідомості підлітків-делінквентів” за участі представників окремих соціальних інституцій; отриманні інформації зі здійснення профілактичних впливів на підлітків-делінквентів представниками кожної соціальної інституції.

У результаті впровадження другого етапу програми формувального експерименту було здійснено соціально-педагогічний вплив на підлітків-делінквентів з метою формування в них мотивації до поведінки, прийнятої в суспільстві. Профілактичний вплив здійснювався кожною окремою соціальною інституцією. Соціальними педагогами, психологами загальноосвітніх навчальних закладів, працівниками кримінальної міліції у справах дітей велася консультативна, інформативна та просвітницька робота з батьками підлітків контрольної та експериментальної груп та викладачами загальноосвітніх навчальних закладів.

Добір відповідних форм і методів здійснення профілактичного впливу індивідуально кожною соціальною інституцією дав змогу перейти до впровадження третього етапу розробленої програми формувального етапу експерименту з профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій.

На третьому етапі пріоритетним завданням було визначення спільних заходів співпраці з *профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій*, вибір форм, засобів, методів і прийомів вирішення завдань із запобігання делінквентної поведінки підлітків.

У результаті одночасного впровадження розроблених соціально-педагогічних умов на третьому етапі було проаналізовано інформаційно-методичні потреби соціальних інституцій, розроблено, узгоджено та затверджено спільний план заходів з профілактики делінквентної поведінки підлітків на кожному з визначених етапів профілактики із добором відповідних методів та форм профілактичної діяльності (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

**Заходи взаємодії соціальних інституцій з профілактики
делінквентної поведінки підлітків**

№ з/п	Форми та методи профілактичної діяльності	Час проведення	Хто проводить	Суб`єкти взаємодії	Результат діяльності
<i>1 етап. Первинна профілактика</i>					
1.	Поширення інформаційних матеріалів (листівки, пам'ятки, брошури)	Щоквартально	Кримінальна міліція у справах дітей, волонтери	Батьки, опікуни (піклувальники), соціальний педагог, психолог загальноосвітнього навчального закладу	Інформування про наслідки скоєння правопорушень
2.	Створення спеціалізованих сайтів у мережі Інтернет (груп у соціальних мережах)	На постійній основі	Кримінальна міліція у справах дітей, психолог, соціальний педагог загальноосвітнього навчального закладу	Батьки, опікуни (піклувальники), педагоги загальноосвітнього навчального закладу	Поширення інформації про проблему делінквентної поведінки та пошук спільних шляхів її розв'язання
3.	Аналіз різних видів документації	На постійній основі	Соціальний педагог, працівник кримінальної міліції у	Психолог загальноосвітнього навчального закладу	Вивчення особових справ підлітків, зокрема довідки про стан здоров'я, склад

			справах дітей		сім'ї тощо
4.	Проведення позакласних виховних годин	1 год 20 хв	Куратор (класний керівник) загальноосвітнього навчального закладу	Соціальний педагог, психолог, загальноосвітнього навчального закладу, працівники кримінальної міліції у справах дітей, Батьки, опікуни (піклувальники)	Створення умов для самореалізації і самоствердження особистості шляхом її залучення до позитивної альтернативної діяльності; виховання правильних уявлень підлітків про моральні та юридичні норми, що регламентують ситуації, пов'язані зі схильністю до делінквентної поведінки
2 етап. Вторинна профілактика					
5.	Тематичні батьківські збори, загальношкільні батьківські конференції	2 год (щоквартально)	Куратори (класні керівники), дирекція загальноосвітнього навчального закладу	Батьки, опікуни (піклувальники), працівники кримінальної міліції у справах дітей, правоохоронних органів	Знайомство з сім'єю, вивчення її соціально-психологічного клімату, обговорення реальних ситуацій проблеми делінквентної поведінки підлітків на основі результатів діагностики стилю взаємин у сім'ї, емоційного контакту підлітків з батьками
6.	Діагностика мотивів делінквентної поведінки підлітків (добір діагностичних методик)	1 год 20 хв на кожну діагностичну методику	Соціальний педагог, психолог загальноосвітнього навчального закладу	Батьки, опікуни (піклувальники), працівники кримінальної міліції у справах дітей, правоохоронних органів	Вивчення визначених умов і чинників виникнення схильності особистості до делінквентної поведінки і на цій основі встановлення осіб групи «ризик»; спостереження за індивідами групи

					«ризик» в педагогічно значущих ситуаціях
7.	Організація безпосереднього спілкування з підлітками-делінквентами (індивідуальні та групові бесіди, лекції, консультації профілактичного спрямування)	1 год	Соціальний педагог, психолог загальноосвітнього навчального закладу	Батьки, опікуни (піклувальники), працівники кримінальної міліції у справах дітей, куратори (класні керівники) загальноосвітнього навчального закладу	Виявлення таких індивідуально-психологічних станів особистості підлітків, що передують виявам делінквентної поведінки; спостереження за поведінкою підлітків на уроці та в позанавчальній діяльності за такими параметрами: успішність, ставлення до навчання, до праці, до товаришів, до себе, до батьків, навички культури поведінки
3 етап. Третинна профілактика					
8.	Проведення комплексу профілактичних вправ, тренінгів із застосуванням відповідних форм – лекцій, дискусій, рольових ігор, аналізу ситуації зі застосуванням методів навіювання, заохочення, переконання	40 год	Соціальний педагог	Працівники кримінальної міліції у справах дітей, куратори (класні керівники) загальноосвітнього навчального закладу	Подолання в підлітків-делінквентів уже сформованих мотивів до скоєння правопорушень, формування позитивної мотивації до суспільно прийнятої поведінки
9.	Проведення рейдів – обстежень житлово-побутових умов сім'ї, індивідуальні профілактичні консультації, бесіди з батьками підлітків-делінквентів	Систематично, згідно з планом роботи соціального педагога, психолога, працівника кримінальн	Працівники кримінальної міліції у справах дітей, соціальний	Психолог, куратор (класний керівник) загальноосвітнього навчального закладу	Складання актів обстеження житлово-побутових умов, забезпечення планомірної і систематичної профілактичної роботи

		ої міліції у справах дітей	педагог загальноосвітнього навчального закладу		безпосередньо з батьками підлітків-делінквентів із застосуванням методів соціально-педагогічного впливу
10.	Спостереження за подальшим розвитком особистості підлітка після здійснення на нього профілактичного впливу	На постійній основі	Соціальний педагог, психолог загальноосвітнього навчального закладу, працівник кримінальної міліції у справах дітей	Батьки, опікуни (піклувальники), куратори (класні керівники)	Навчання підлітків критично оцінювати свої можливості, побачити власні недоліки, викликати нові позитивні інтереси (позитивну мотивацію) до поведінки, прийнятої в суспільстві

Практика засвідчила, що використання заходів із залученням представників соціальних інституцій у процесі профілактики делінквентної поведінки дає змогу сприяти налагодженню партнерської взаємодії між соціальними інституціями, спрямованої на запобігання скоєння правопорушень підлітками-делінквентами.

Отже, третій етап програми формувального експерименту з профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій передбачав проведення трьох заходів, а саме: тренінгу „Особливості взаємодії підлітка-делінквента з оточенням”, комплексу профілактичних вправ під загальною назвою „Формування системи цінностей, орієнтирів і норм суспільної поведінки підлітків” та тренінгу для підлітків-делінквентів експериментальної групи „Взаємодія соціальних інституцій та підлітків-делінквентів: емоційно-вольовий аспект”, що дало змогу використати визначені вище форми та методи профілактики делінквентної поведінки підлітків і, таким чином, забезпечити

одночасне впровадження розроблених соціально-педагогічних умов. Схарактеризуємо кожний із них.

Проведення тренінгу „Особливості взаємодії підлітка-делінквента з оточенням” (Додаток Д) в межах третього етапу впровадження програми формувального експерименту з профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій передбачало за мету – усвідомлення підлітками-делінквентами себе як суб’єктів економічної залежності у взаємодії з оточенням. У тренінгові брали участь батьки, соціальні педагоги та психологи загальноосвітніх навчальних закладів.

Основними завданнями тренінгу визначено: формування вмінь ефективного спілкування, компромісу; набуття вмінь і навичок репрезентації, підвищення впевненості в собі; навчання способам раціонального використання своїх матеріальних ресурсів.

Тренінг складався з чотирьох тем та був розрахований на 12 годин.

Тема 1. „Стосунки підлітків і соціуму” (4 год).

Ми продовжували цикл занять, які допомагали підліткам-делінквентам усвідомити себе суб’єктами суспільства у взаємодії з оточенням, розвивати здатність до самоаналізу, аналізу соціального буття.

Тема 2. „Професійні чинники виробничих стосунків” (2 год).

Під час гри „Карта світу” ми дали змогу підліткам-делінквентам побачити й усвідомити свою тактику ведення переговорів у ситуації прийому на роботу, вступу в освітні заклади, а також під час конфліктів у навчанні. Відповідаючи на запитання „Що говорити?”, „Як говорити?”, підлітки структурували простір переговорів, полегшуючи собі завдання встановленням контактів. Наприкінці заняття досліджувані зрозуміли, що тільки за умови здійснення спільних дій і здатності вислухати пропозиції іншої сторони можливе ухвалення групового рішення, що влаштовуватиме кожного.

Тема 3. „Сутнісна характеристика соціально-рольових стосунків підлітків-делінквентів” (2 год).

У підлітковому віці переживання економічної залежності від батьків надзвичайно гостре, що пов'язано із закріпленням настанови в суспільстві на прийняття підлітка як залежного, не здатного до власних вчинків. Однак у підлітковій свідомості існує „ідеал” незалежної людини, здатної забезпечити себе та своїх родичів, і цей „ідеал” визначає його рух у соціумі.

Метою заняття стало формування в підлітків-делінквентів навичок репрезентації, підвищення впевненості у собі.

Тема 4. „Ставлення підлітків до себе” (4 год).

Відбувалося навчання підлітків-делінквентів раціонального розподілу матеріальних засобів у сфері задоволення своїх актуальних потреб. Нерозумне використання підлітками власних матеріальних засобів – це результат сформованих у кримінальній субкультурі законів і неписаних правил, орієнтованих на розподіл їх залежно від статусу в ієрархії кримінальних відносин або демонстративності. З огляду на це ми зіткнулися не з невмінням, а з добре усталеними звичками організації свого матеріального стану.

Метою заняття була робота з рівнем домагань і з неадекватністю їхньої оцінки та навчання підлітків способам раціонального використання своїх матеріальних ресурсів.

Наступною формою реалізації програми формувального експерименту на третьому етапі був комплекс профілактичних вправ „Формування системи цінностей, орієнтирів і норм суспільної поведінки підлітків-делінквентів” (Додаток Е), до участі в якому було залучено працівників кримінальної міліції у справах дітей, соціальних педагогів та викладачів загальноосвітніх навчальних закладів, батьків підлітків. Загальна мета – корекція ціннісно-орієнтованої системи спілкування підлітків-делінквентів. Основними завданнями було визначено значущість ціннісного ставлення до праці та усвідомлення підлітками-делінквентами себе суб'єктами трудової діяльності; коригування соціальних позицій підлітків-делінквентів.

Комплекс профілактичних вправ складався з трьох тем та був розрахований на 10 годин. Проаналізуємо детальніше зміст кожної вправи.

Вправа 1. „Етичний аспект соціальних взаємин підлітків-делінквентів” (4 год).

У підлітковому віці система цінностей формується під впливом референтної групи. У процесі взаємодії підлітків-делінквентів з групою соціально значущих авторитетів відбувається переоцінка „сфотографованих” колись цінностей. „Новими” цінностями підлітки потім керуються, приймаючи життєво важливі рішення щодо припустимих для себе ступенів ризику – делінквентна поведінка. Ми намагалися створити ситуацію спілкування, яка б виявила систему цінностей і орієнтири підлітків-делінквентів.

Вправа 2. „Етичні чинники виробничих відносин” (4 год).

У підлітковому віці виробничі взаємини є новими, а тому ще не відомими. Вони здаються незрозумілими, загрозливими, проблемними. З`ясування правил поведінки в колективі починалося зі спільних зусиль, що часто суперечило власним уявленням підлітків-делінквентів. Специфіка відносин у злочинних співтовариствах – це набір однозначних, жорстоких правил поведінки. Підліток-делінквент протиставляє свої уявлення тим, які встановилися в соціумі, що часто спричиняє неможливість установаження і неефективність його виробничих відносин.

Проблема етики виробничих відносин у системі ставлень підлітка-делінквента полягає у співвіднесенні власних уявлень про працю із закріпленими в суспільній свідомості. Нашим завданням було отримати відмову підлітків-делінквентів від старої моделі поведінки, заснованої на кримінальній системі цінностей.

Вправа 3. „Етичні норми і принципи соціально-рольових відносин” (2 год).

Підліток, прийнявши цінності злочинного світу, виявляється неадекватним і неефективним у соціальному житті, що найчастіше веде до

нових злочинів. Кримінальна субкультура формує погляди, вираження, поведінку підлітків, пропонуючи зразки для наслідування. Досить часто ці зразки стають неприйнятними суспільству, сім'ї, загальноосвітньому навчальному закладу, кримінальній міліції у справах дітей. З огляду на це основним завданням було формування в підлітків-делінквентів етичних норм і принципів соціально-рольових відносин у суспільстві.

Останнім тренінгом третього етапу програми формувального експерименту був тренінг „Взаємодія соціальних інституцій та підлітків-делінквентів: емоційно-вольовий аспект” (Додаток Є), до участі в якому було залучено представників усіх зазначених у дослідженні соціальних інституцій. Мета проведення тренінгу – усвідомлення підлітками-делінквентами себе суб'єктами комунікативної компетентності.

Основні завдання тренінгу – формування в підлітків-делінквентів умінь і навичок управління емоційними станами в процесі взаємодії соціальних інституцій; здатність аналізувати конфліктні ситуації, змінювати негативне емоційне ставлення до себе та формувати причетність до соціального буття.

Тренінг складався з чотирьох тем та був розрахований на 12 годин. Проаналізуємо детальніше зміст кожної теми.

Тема 1. „Емоційно-вольовий показник стосунків підлітків-делінквентів і соціуму” (4 год).

Завдання полягало в корекції настанов на спілкування, у навчанні підлітків-делінквентів навичкам взаємодії в проблемних ситуаціях. Проблемними для підлітків-делінквентів були ситуації встановлення більш-менш близьких відносин і контактів, а також способи припинення стосунків з людьми, які загрожували їхньому соціальному існуванню, розвитку соціального інтелекту – комунікативній компетентності.

Метою заняття було усвідомлення підлітків-делінквентів суб'єктами стосунків, здатними забезпечити розвиток комунікативної компетентності.

У підлітковому віці одним із завдань становлення особистості підлітків-делінквентів є входження в систему професійних стосунків. У розв'язанні

цього питання домінувальну роль виконують соціальні інституції як носії ефективної взаємодії соціального впливу, що створюють зразок професійних відносин. Тут важливим було вміння підлітків-делінквентів орієнтуватися в конфліктних ситуаціях, формування здатності підлітків-делінквентів до рефлексії власних емоційних станів, уміння керувати ними в процесі співпраці.

Тема 3. „Емоційні чинники соціально-рольових стосунків” (2 год).

Сприйняття підлітків-делінквентів як „назавжди втрачених для суспільства” змушує їх стверджувати себе як ображених, як соціально потенційних злочинців. Відсутність необхідної інформації або її перекручування підвищує рівень делінквентності підлітка, формує ставлення до себе як до неповноцінного члена суспільства, нездатного успішно адаптуватися. Тривожність, невизначеність викликають агресію, що тільки посилює відчуття відчуження від суспільства. Тому соціум стає не джерелом розвитку особистості, а інструментом її придушення, деіндивідуалізації.

Метою цього заняття було навчити підлітків-делінквентів знімати емоційне напруження, аналізувати конфліктні ситуації і свою причетність до соціуму.

Тема 4. „Емоційний аспект ставлення до себе” (2 год).

Емоційний аспект ставлення до себе є цілісним переживанням підлітком самого себе, своїх особистісних рис. Це основа самосвідомості, що визначає життєвий шлях особистості й виражається в самоповазі, любові до себе або орієнтації на самознищення. Тому нам необхідно було діагностувати і скоригувати негативні емоційні стани підлітків-делінквентів до себе, допомогти їм в усвідомленні того, які захисні механізми дають змогу уникнути негативної самооцінки, інтерпретувати негативні переживання та уявлення підлітків-делінквентів щодо себе.

Отже, *суть третьої соціально-педагогічної умови* полягала у використанні групових форм роботи, у яких було задіяно представників усіх соціальних інституцій – сім`ї, загальноосвітніх навчальних закладів та кримінальної міліції у

справах дітей шляхом упровадження в практику діяльності загальноосвітніх навчальних закладів тренінгу „Особливості взаємодії підлітка-делінквента з оточенням”, комплексу профілактичних вправ під загальною назвою „Формування системи цінностей, орієнтирів і норм суспільної поведінки підлітків” та тренінгу „Взаємодія соціальних інституцій та підлітків-делінквентів: емоційно-вольовий аспект”, що дало змогу нам використати визначені вище форми та методи профілактики делінквентної поведінки підлітків і забезпечити одночасне впровадження розроблених соціально-педагогічних умов.

У результаті впровадження третього етапу програми формувального експерименту було здійснено соціально-педагогічний вплив на підлітків-делінквентів одночасно всіх соціальних інституцій, визначених у дослідженні.

Розроблена нами програма формувального етапу експерименту з упровадження соціально-педагогічних умов профілактики делінквентної поведінки підлітків була орієнтована на змістовне інформаційно-аналітичне забезпечення соціально-педагогічної діяльності соціальних інституцій з підлітками-делінквентами; на забезпечення позитивної соціальної мотивації підлітків-делінквентів, спрямоване на формування в них мотивів до поведінки, прийнятої в суспільстві; на використання в процесі профілактики делінквентної поведінки підлітків форм і методів, спрямованих на взаємодію соціальних інституцій – сім'ї, загальноосвітнього навчального закладу та кримінальної міліції у справах дітей. Упровадження розроблених соціально-педагогічних умов у практику діяльності загальноосвітніх навчальних закладів сприяло підвищенню якості процесу профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій.

Здійснюючи реалізацію та особливості одночасного впровадження трьох визначених у дослідженні соціально-педагогічних умов (що становлять основні положення гіпотези нашого дослідження), можемо зробити такі висновки:

1. З метою формування всебічно розвиненої та гармонійної особистості підлітків ми розробили програму формувального етапу експерименту з профілактики делінквентної поведінки підлітків, опис реалізації якої в тексті дисертації умовно розподілено на три етапи.

2. На *першому етапі* відбувався процес сприяння змістовно-аналітичному забезпеченню представників соціальних інституцій щодо здійснення профілактичної роботи, спрямованої на запобігання делінквентній поведінці підлітків.

3. На *другому етапі* спільно із підготовленими на першому етапі програми формувального експерименту батьками, соціальними педагогами, психологами загальноосвітніх навчальних закладів, працівниками кримінальної міліції у справах дітей соціально-педагогічні умови впроваджувалися шляхом застосування комплексу вправ з профілактики делінквентної поведінки на основі цілеспрямованого впливу на особистість підлітка-делінквента кожної окремої соціальної інституції.

4. На *третьому етапі* використовувалися групові форми роботи з підлітками-делінквентами, у яких було задіяно одночасно всі соціальні інституції (сім'я, соціальні педагоги, психологи, куратори, викладачі загальноосвітніх навчальних закладів, працівники кримінальної міліції у справах дітей) і так забезпечувалася їхня соціально-педагогічна взаємодія у здійсненні профілактики делінквентної поведінки підлітків.

5. *Суть першої соціально-педагогічної умови* полягала в отриманні інформації зі здійснення профілактичних впливів на підлітків-делінквентів представниками кожної соціальної інституції – сім'ї, загальноосвітніх навчальних закладів, кримінальної міліції у справах дітей.

Суть другої соціально-педагогічної умови полягала у формуванні в підлітків-делінквентів мотивації до поведінки, прийнятої в суспільстві, шляхом упровадження в практику діяльності загальноосвітніх навчальних закладів комплексу профілактичних вправ „Основні аспекти сімейних стосунків” та тренінгу „Розвиток правової свідомості підлітків-делінквентів” за участі

представників окремих соціальних інституцій; отриманні інформації зі здійснення профілактичних впливів на підлітків-делінквентів представниками кожної соціальної інституції.

Суть третьої соціально-педагогічної умови полягала у використанні групових форм роботи, у яких було задіяно представників усіх соціальних інституцій – сім'ї, загальноосвітніх навчальних закладів та кримінальної міліції у справах дітей шляхом упровадження в практику діяльності загальноосвітніх навчальних закладів тренінгу „Особливості взаємодії підлітка-делінквента з оточенням”, комплексу профілактичних вправ під загальною назвою „Формування системи цінностей, орієнтирів і норм суспільної поведінки підлітків” та тренінгу „Взаємодія соціальних інституцій та підлітків-делінквентів: емоційно-вольовий аспект”.

Висновки до третього розділу

Узагальнення результатів розв'язання двох останніх завдань нашого дослідження, які були спрямовані на визначення, наукове обґрунтування та експериментальну перевірку ефективності соціально-педагогічних умов профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій, дає підстави сформулювати такі висновки.

1. Організація профілактики делінквентної поведінки підлітків здійснювалася за допомогою розроблення й упровадження в навчальний процес загальноосвітніх навчальних закладів трьох соціально-педагогічних умов.

1.1. Першу соціально-педагогічну умову – змістовне інформаційно-аналітичне забезпечення соціально-педагогічної діяльності соціальних інституцій з підлітками-делінквентами – визначали як необхідність отримання соціальними інституціями змістовної інформації щодо здійснення профілактичної діяльності, що зменшує міру невизначеності об'єкта соціально-педагогічної діяльності, даючи змогу так добирати необхідні

форми, методи, шляхи та засоби профілактики делінквентної поведінки підлітків.

1.2. Друга соціально-педагогічна умова профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій передбачала надання переваги забезпеченню позитивної соціальної мотивації підлітків-делінквентів, спрямованого на формування в них мотивів до поведінки, прийнятої в суспільстві. За її забезпечення відбувалося зменшення спротиву підлітків-делінквентів до профілактичного впливу, здійснюваного окремими соціальними інституціями.

1.3. Третьою соціально-педагогічною умовою було використання в процесі профілактики делінквентної поведінки підлітків форм і методів, спрямованих на взаємодію соціальних інституцій, що є основним чинником здійснення ефективної профілактики делінквентної поведінки.

2. З метою формування всебічно розвиненої та гармонійної особистості підлітків розроблено програму формувального етапу експерименту з профілактики делінквентної поведінки підлітків, опис реалізації якої умовно розподілено на три етапи.

2.1. На *першому етапі* відбувалося сприяння змістовно-аналітичному забезпеченню представників соціальних інституцій щодо здійснення профілактичної роботи, спрямованої на запобігання делінквентній поведінці підлітків.

2.2. На *другому етапі* спільно із підготованими на першому етапі формувального експерименту батьками, соціальними педагогами, психологами загальноосвітніх навчальних закладів, працівниками кримінальної міліції у справах дітей соціально-педагогічні умови впроваджували шляхом застосування комплексу вправ з профілактики делінквентної поведінки засобами цілеспрямованого впливу на дитину кожної окремої соціальної інституції.

2.3. На *третьому етапі* використовували групові форми роботи з підлітками-делінквентами, у яких було задіяно одночасно всі соціальні

інституції (сім'я, соціальні педагоги, психологи, куратори, викладачі загальноосвітніх навчальних закладів, працівники кримінальної міліції у справах дітей), і так забезпечували їхню соціально-педагогічну взаємодію у здійсненні профілактики делінквентної поведінки підлітків.

3. *Суть першої соціально-педагогічної умови* полягала в отриманні інформації зі здійснення профілактичних впливів на підлітків-делінквентів представниками кожної соціальної інституції – сім'ї, загальноосвітніх навчальних закладів, кримінальної міліції у справах дітей. *Суть другої соціально-педагогічної умови* передбачала формування в підлітків-делінквентів мотивації до поведінки, прийнятої в суспільстві шляхом упровадження в практику діяльності загальноосвітніх навчальних закладів комплексу профілактичних вправ „Основні аспекти сімейних стосунків” та тренінгу „Розвиток правової свідомості підлітків-делінквентів” за участі представників окремих соціальних інституцій; отриманні інформації зі здійснення профілактичних впливів на підлітків-делінквентів представниками кожної соціальної інституції. *Суть третьої соціально-педагогічної умови* полягала у використанні групових форм роботи, у яких було задіяно представників усіх соціальних інституцій – сім'ї, загальноосвітніх навчальних закладів та кримінальної міліції у справах дітей шляхом упровадження в практику діяльності загальноосвітніх навчальних закладів тренінгу „Особливості взаємодії підлітка-делінквента з оточенням”, комплексу профілактичних вправ під загальною назвою „Формування системи цінностей, орієнтирів і норм суспільної поведінки підлітків” та тренінгу „Взаємодія соціальних інституцій та підлітків-делінквентів: емоційно-вольовий аспект”.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє сформулювати основні **висновки**:

1. У монографії наведене теоретичне узагальнення та нове вирішення наукової проблеми профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій, що виявляється в розробці, обґрунтуванні й експериментальній перевірці соціально-педагогічних умов, які забезпечують ефективність роботи соціальних педагогів, психологів, класних керівників, викладачів загальноосвітніх навчальних закладів, працівників кримінальної міліції у справах дітей щодо профілактики делінквентної поведінки.

2. На основі аналізу наукової літератури з досліджуваної проблеми виділено три основні напрями, які разом складають цілісну картину наукових знань із теми монографії. Перший напрям пов'язаний із аналізом досліджень, які визначали зміст поняття „делінквентна поведінка” та її структурний склад, а також розглядали причини виникнення делінквентної поведінки підлітків; для другого напрямку характерним було вивчення джерел, які висвітлювали особливості соціально-педагогічної взаємодії соціальних інституцій, її форми та методи; третій напрям полягав у дослідженні наукових праць, присвячених викриттю проблеми профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії сім'ї, загальноосвітнього навчального закладу та кримінальної міліції у справах дітей.

3. Виокремлено форми й методи соціально-педагогічної взаємодії соціальних інституцій з профілактики делінквентної поведінки підлітків: 1) організаційні (індивідуальні зустрічі суб'єктів взаємодії, офіційні наради, семінари); 2) форми й методи взаємодії у здійсненні профілактичного впливу на підлітків-делінквентів (індивідуальні консультації, бесіди, групові ігри, тренінгові заняття, залучення до активної громадської діяльності, профілактичні заходи); 3) форми й методи взаємодії у спільній роботі соціальних інституцій з підлітками-делінквентами та їхнім найближчим

соціальним оточенням (консультації, профілактичні бесіди, соціальний патронаж, батьківські збори).

4. Аналіз сутності й основних характеристик видів соціальних інституцій згідно з темою монографії дозволив виокремити основні з них, за допомогою взаємодії яких здійснюється профілактичний вплив на підлітків-делінквентів – сім'ю, загальноосвітні навчальні заклади, кримінальну міліцію у справах дітей. Особливістю сім'ї та загальноосвітнього навчального закладу як суб'єктів соціально-педагогічної взаємодії є зв'язок, який ґрунтується на їхній активній взаємозумовленій діяльності, дієвому профілактичному впливові на підлітків-делінквентів шляхом підбору комплексних форм і методів, спрямованих на різнобічний контингент учнів – підлітків як з благополучних, так і з матеріально незабезпечених, педагогічно занедбаних, асоціальних сімей. Основним у діяльності кримінальної міліції у справах дітей є запобігання правопорушенням і злочинам, тобто своєчасне виявлення й усунення причин, що зумовлюють конкретні правопорушення, умов, що сприяють їхньому скоєнню, встановлення підлітків з делінквентною поведінкою, їхнє перевиховання, а також створення атмосфери, сприятливої для формування моральних рис особистості підлітка-делінквента, що унеможливилюватиме його делінквентну поведінку.

5. Організація процесу профілактики делінквентної поведінки підтвердила необхідність розробки ефективних соціально-педагогічних умов взаємодії соціальних інституцій з підлітками-делінквентами.

Установлено, що *першою* соціально-педагогічною умовою профілактики делінквентної поведінки є змістовне інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності соціальних інституцій з підлітками-делінквентами. *Друга* соціально-педагогічна умова передбачає надання акценту на забезпечення позитивної соціальної мотивації підлітків-делінквентів, спрямованого на формування в них поведінки, прийнятої в суспільстві. *Третя* соціально-педагогічна умова передбачає використання в процесі профілактики делінквентної поведінки підлітків форм і методів, які

спрямовані на розвиток взаємодії соціальних інституцій – сім'ї, загальноосвітнього навчального закладу та кримінальної міліції у справах дітей.

Виділені нами соціально-педагогічні умови процесуально взаємопов'язані між собою та є взаємодоповнюючими складовими процесу профілактики делінквентної поведінки підлітків у взаємодії соціальних інституцій, що сприяють його ефективності.

6. Експериментальна перевірка розроблених соціально-педагогічних умов передбачала здійснення загальної оцінки рівня розвитку підлітка-делінквента, визначення сутності його труднощів і внутрішнього потенціалу особистості, що зумовило створення програми профілактики делінквентної поведінки в практичній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів, вибір адекватних форм, методів і засобів профілактичного впливу на делінквентного вихованця з метою подолання вже існуючих форм делінквентної поведінки підлітків, попередження виникнення нових форм проявів делінквентної поведінки, формування соціально-адаптованої особистості підлітка.

Здійснена дослідно-педагогічна робота з упровадження розроблених соціально-педагогічних умов у практику роботи загальноосвітніх навчальних закладів з підлітками-делінквентами підтвердила вихідну гіпотезу про те, що ефективність профілактики делінквентної поведінки у взаємодії соціальних інституцій може бути досягнута з урахуванням розробленого комплексу умов. Результатом процесу впровадження стало зростання показників низького рівня делінквентності та зменшення показників високого та середнього рівнів делінквентності підлітків, які простежуються згідно з усіма виділеними критеріями після проведеного експерименту.

Ефективність процесу впровадження розроблених соціально-педагогічних умов діяльності соціальних інституцій з підлітками-делінквентами, що є переконливою підставою вважати виконаними завдання дослідження, а його мету – досягнутою.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів складної багатогранної проблеми профілактики делінквентної поведінки підлітків. Перспективними надалі вбачаються дослідження міжособистісних стосунків між підлітками-делінквентами в малій соціальній групі; процес формування позитивних мотивів, необхідних для профілактичної роботи, є складовою їхньої самосвідомості, недостатньо вивченої; емоційно-вольової сфери підлітків-делінквентів, що характеризується нестійкістю соціально-педагогічного регулювання, що в свою чергу формує бачення соціальних ситуацій з точки зору потреби та корисності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К. А. Психология и сознание личности (Проблемы методологии, теории и исследования реальной личности) : избранные психологические труды [Текст] / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Моск. психол.-социал. ин-т ; Воронеж : Изд-во НПО „МОДЭК”, 1999. – 224 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни [Текст] / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 334 с.
3. Авдудевская (Белинская) Е. П. Особенности социализации подростка в условиях быстрых социальных изменений // Ценностно-нормативные ориентации старшеклассника : Труды по социологии образования [Текст] / Е. П. Авдудевская (Белинская), С. А. Баклушинский. – Т. III. – Вып. IV. – М. : [б.и.], 1995. – С. 118–132.
4. Аксенова Л. И. Социальная педагогика в специальном образовании [Текст] : учеб. пособ. / Л. И. Аксенова. – М. : ИЦ „Академия”, 2001. – 192 с.
5. Алексеєва В. Технології соціальної роботи з дезадаптованими дітьми та молоддю [Текст] / В. Алексеєва, Л. Костиця. – К. : Шкільний світ, 2009. – 120 с.
6. Алексеєнко Т. Ф. Умови позитивної соціалізації дитини у сім'ї [Текст] / Т. Ф. Алексеєнко // Діти – батьки – сім'я. – К. : Науковий світ, 2005. Вип. 3. – С. 4–9.
7. Алексеєнко Т. Ф. Формування педагогічної культури сучасної молоді сім'ї [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Т. Ф. Алексеєнко. – К., 1994. – 19 с.
8. Андреев В. И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности [Текст] / В. И. Андреев. – Казань : Изд-во КГУ, 1988. – 238 с.
9. Андриюшина Е. В. Семья и здоровье подростка [Текст] / Е. В. Андриюшина // Народонаселение. – 1998. – № 2. – С.34 – 39.

10. Анохин П. К. Социальное и биологическое в природе человека [Текст] / П. К. Анохин // Соотношение биологического и социального в человеке. – М. : [б.и.], 1975. – С. 317-320.
11. Антонов А. И. Микросоциология семьи (методология исследования структур и процессов) [Текст] : учеб. пособ. для вузов / А. И. Антонов. – М. : Издательский дом „Nota Bene”, 1998. – 360 с.
12. Антонова В. Н. Социальная работа с разными категориями населения [Текст] : учеб. пособ. / В. Н. Антонова. – Якутск : Изд-во Якут. гос. ун-та имени М. К. Амосова, 2001. – 60 с.
13. Антонян Ю. М. Мотивация и предупреждение преступлений [Текст] / Ю. М. Антонян, В. В. Лунеев, Е. Г. Самовичев // Криминальная мотивация. – М. : [б.и.], 1986. – С. 251–292.
14. Антонян Ю. М. Мотивообразующие факторы преступного поведения [Текст] / Ю. М. Антонян, В. В. Лунеев, А. М. Яковлев // Криминальная мотивация. М. : [б.и.], 1986. – С. 44–115.
15. Архипова С. П. Соціальна педагогіка [Текст] : навч.-метод. посіб. / С. П. Архипова, Г. Я. Майборода. – Черкаси ; Ужгород : Мистецька лінія, 2002. – 268 с.
16. Архипова С. П. Створення та соціальний супровід прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу (на матеріалі Черкаської області) [Текст] / С. П. Архипова, І. В. Ченбай // Вісник Черкаського університету. – Серія : Педагогічні науки. – 2008. – № 122. – С. 11–17.
17. Аршава І. Ф. Емоційна стійкість людини та її діагностика [Текст] : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.02 / І. Ф. Аршава. – К. : [б.в.], 2007. – 33 с.
18. Афанасьєва В. В. Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності загальноосвітньої школи [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / В. В. Афанасьєва. – Луганськ. : Державний заклад „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, 2011. – 20с.

19. Бабанский Ю. К. Избранные педагогические труды [Текст] / Ю. К. Бабанский ; сост. М. Ю. Бабанский. – М. : Педагогика, 1989. – 560 с.
20. Бадмаев С. А. Установление контакта с девиантными детьми [Текст] / С. А. Бадмаев // Психокоррекция отклоняющегося поведения школьников. – М. : ЭКСМО, 1999. – С. 251–261.
21. Бакун Т. Психодіагностика особистості та профілактика девіантної поведінки [Текст] / Т. Бакун // Світло. – 2003. – № 2. – С. 91–95.
22. Бандурка А. М. Преступность в Украине: причины и противодействие [Текст] : монография / А. М. Бандурка, Л. М. Давыденко. – Х. : Гос. спец. изд-во „Основа”, 2003. – 354 с.
23. Бандурка А.М. Психология управления [Текст] / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. – Х. : Фортуна-Прес, 1998. – 256 с.
24. Бэрн Р. Агрессия [Текст] / Р. Бэрн, Д. Ричардсон. – СПб: Питер, 2001. – 352 с.
25. Батигина Г. З. Депресивні розлади як причина шкільної дезадаптації в підлітковому віці [Текст] : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Г. З. Батигина. – К. : [б.в.], 1996. – 244 с.
26. Башкатов И. П. Психология асоциально-криминальных групп подростков и молодежи [Текст] / И. П. Башкатов. – М. : [б.и.], 2002. – 416 с.
27. Безпалько О. В. Напрями та функції професійної діяльності соціального педагога у загальноосвітньому навчальному закладі [Електронний ресурс] / О. В. Безпалько // Вісник психології і соціальної педагогіки. – Режим доступу : http://psych.kiev.ua/nma-catalog/fla-stat/cat_id-10/num-5.html. – Назва з екрану.
28. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях [Текст] : навч. посіб. / О. В. Безпалько. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 134 с.

29. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание [Текст] / Р. Бернс ; перевод с англ. – М. : Прогресс, 1986. – 424 с.
30. Бех І. Д. Від волі до особистості [Текст] / І. Д. Бех. – К. : Україна-Віта, 1995. – 216 с.
31. Блага А. Б. Правовий та соціальний захист неповнолітніх від насильства в сім'ї [Текст] : метод. рекомендації для працівників правоохоронних органів / А. Б. Блага, О. А. Мартиненко, Л. О. Шевченко. – Х. : [б.в.], 2005. – 48 с.
32. Бобнева М. И. Психологические проблемы социального развития личности [Текст] / М.И. Бобнева // Социальная психология личности. – М. : Наука, 1979. – 198 с.
33. Божович Л. И. Этапы формирования личности [Текст] / Л. И. Божович. – М. : Наука, 1995. – 348 с.
34. Большая советская энциклопедия : Т. 3 [Текст] / Под. ред. А. М. Прохорова. – изд. 3. – М. : Наука, 1998. – 1024 с.
35. Бомба Я. Юнацька депресія (епідеміологічне дослідження) [Текст] / Я. Бомба // Невропатологія і психіатрія. – 1987. – Т. 87. – Вип. 10. – С. 151–177.
36. Бондаренко А. Ф. Психологическая помощь : теория и практика [Текст] / А. Ф. Бондаренко. – изд. 3-е, испр. и доп. – М. : Независимая фирма „Класс”, 2001. – 336 с.
37. Бородин С. В. Самоубийства за рубежом [Текст] / С. В. Бородин, А. С. Михлин // Научные и организационные проблемы суицидологии. – М. : [б.и.], 1983. – С. 20–32.
38. Бочарова Ю. Ю. Проблема становления межкультурного образования в современной России [Электронный ресурс] / Ю. Ю. Бочарова // Международный научный педагогический интернет-журнал. – Режим доступа : <http://www/microrim.ru>.

39. Бочков Н. П. Методологические и социальные вопросы современной генетики человека [Текст] / Н. П. Бочков // Вопросы философии. – 1981. – № 1. – С. 62-67.
40. Бритченко С. П. Деякі питання розвитку національних відносин на Україні [Текст] / С. П. Бритченко. – К. : Знання, 1990. – 120 с.
41. Бурлачук Л. Ф. Введение в проективную психологию [Текст] / Л. Ф. Бурлачук. – К. : Ника-Центр, 1997. – 134 с.
42. Бурлачук Л. Ф. Исследование личности в клинической психологии (на основе метода Роршаха) [Текст] / Л. Ф. Бурлачук. – К. : Вища шк., 1979. – 176 с.
43. Бурлачук Л. Ф. Основы психотерапии [Текст] / Л. Ф. Бурлачук, Н. И. Грабская, А. С. Кочарян. – К. : Ника-Центр, 1999. – 278 с.
44. Бурлачук Л. Ф. Психодиагностические методы исследования личности [Текст] / Л. Ф. Бурлачук. – К. : Общество „Знание УССР”, 1982. – 17 с.
45. Васильев В. Л. Юридическая психология: Учебник для вузов. – 5-е изд., доп. и перераб [Текст] / В. Л. Васильев. – СПб.: Питер, 2008. – 656 с.
46. Василькова Ю. В. Социальная педагогика: курс лекций [Текст] : учеб. пособ. для студентов высш. учеб. заведений / Ю. В. Василькова, Т. А. Василькова. – 2-е изд., стер. – М. : ИЦ „Академия”, 2000. – 440 с.
47. Вачков И. В. Окна в мир тренинга. Методологические основы субъектного подхода к групповой работе [Текст] : учеб. пособ. / И. В. Вачков, С. Д. Дерябо. – СПб. : Речь, 2004. – 272 с.
48. Вдовиченко А. А. О типах акцентуации характера у делинквентных подростков [Текст] / А. А. Вдовиченко // Психологические проблемы психогигиены, психопрофилактики и медицинской деонтологии. – Л. : [б.и.], 1976. – С. 23–24.
49. Ветров Н. И. Профилактика правонарушений среди молодежи [Текст] / Н. И. Ветров. – М. : Наука, 1980. – 86 с.

50. Вікова та педагогічна психологія [Текст] : навч. посіб. / [О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін.]. – 2-ге вид. – К. : Каравела, 2007. – 400 с.
51. Власова О. Г. Педагогічна психологія [Текст] : навч. посіб. / О. Г. Власова. – К. : Либідь, 2005. – 400 с.
52. Возрастная и педагогическая психология [Текст] / Под ред. М. В. Гамезо. – М. : Просвещение, 1984. – 567 с.
53. Возрастная и педагогическая психология [Текст] / Под ред. М. В. Мухиной. – М. : Просвещение, 1984. – 487 с.
54. Возрастная и педагогическая психология [Текст] : учебн. для студентов пед. ин-тов / [В. В. Давыдов, Т. В. Драгунова, Л. Б. Ительсон и др.] ; под ред. А. В. Петровского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Просвещение, 1979. – 288 с.
55. Волинка Г. Вступ до філософії [Текст] / Г. Волинка. – К. : Мастер-Принт, 1999. – 630 с.
56. Воспитание трудного ребёнка. Дети с девиантным поведением [Текст] : учеб.-метод. пособ. / под ред. М. И. Рожкова. – М. : Гуманит. изд. центр „ВЛАДОС”, 2006. – 239 с.
57. Галагузова Ю. Н. Методика и технология работы социального педагога с семьей [Текст] : учеб. пособ. для студентов / Ю. Н. Галагузова, Н. Ю. Ган, Е. А. Казаева. – Шадринск : Изд-во Шадрин. гос. пед. ин-та, 2003. – 136 с.
58. Галагузова Ю. Н. Социальная педагогика: Практика глазами преподавателей и студентов [Текст] : пособ. для студентов / Ю. Н. Галагузова, Г. В. Сорвачева, Г. Н. Штинова. – М. : Гуманит. издат. центр „ВЛАДОС”, 2001. – 224 с.
59. Галузинський В. Ш. Педагогіка: теорія і історія [Текст] / В. Ш. Галузинський, М. Б. Євтух. – К. : Апостроф, 1995. – 346 с.
60. Гармаев А. Этапы нравственного развития ребенка [Текст] / А. Гармаев. – Минск : Лучи Софии, 2002. – 336 с.

61. Гилберт П. Преодолей депрессию [Текст] / П. Гилберт ; пер. с англ. А. А. Бабук. – М. : Интер Дайджест, 1998. – 136 с.
62. Гіденс Е. Соціологія [Текст] / Ентоні Гіденс ; пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник ; наук. ред. О. Іваненко. – К. : Основи, 1999. – 726 с.
63. Голованова Н. Ф. Социализация и воспитание ребенка [Текст] : учеб. пособ. для студентов высш. учеб. заведений / Н. Ф. Голованова. – СПб. : Речь, 2004. – 272 с.
64. Головенко В. Збірник матеріалів про молодіжні об'єднання України [Текст] / В. Головенко, М. Пашков. – К. : Лотос, 1991. – 71 с.
65. Головкін Б. М. Кримінологічні проблеми умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері [Текст] / Б. М. Головкін. – Х. : Нове слово, 2004. – 46 с.
66. Голод С. Социально-психологические и нравственные ценности семьи [Текст] / С. Голод // Молодая семья. – М. : Статистика, 1977. – Вып. 18. – 96 с.
67. Голубовська С. Втрата грошей – особиста біда. Втрата покоління – трагедія суспільства [Текст] / С. Голубовська // Іменем закону. – 2000. – № 12. – С. 5-11.
68. Гольдштейн А. Тренінг умінь спілкування: Як допомогти проблемним підліткам [Текст] / А. Гольдштейн, В. Хомік. – К. : Либідь, 2003. – 519 с.
69. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник [Текст] / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
70. Горбач І. Д. Методика роботи з батьками [Текст] : навч. посіб. / І. Д. Горбач, В. В. Давискиба, М. І. Пашенко. – К. : Наук. світ, 2003. – 55 с.
71. Грабовская Н. П. Роль семьи в предупреждении правонарушений несовершеннолетних [Текст] / Н. П. Грабовская // В мире подростка. – М. : [б.и.], 1980. – С. 271–277.
72. Громада як осередок соціальної роботи з дітьми та сім'ями [Текст] : метод. матеріали для тренера / [авт.-упоряд. : О. В. Безпалько,

- Т. П. Авельцева, О. М. Петрик та ін.] ; під заг. ред. І. Д. Зверевої. – К. : Наук. світ, 2004. – 69 с.
73. Гуріч В. О. Організаційно-методичні умови діяльності соціальних педагогів із забезпечення прав дитини [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / В. О. Гуріч. – Луганськ. : Айлант, 2011. – 20 с.
  74. Гурлева Т. С. Діагностика та корекція відповідальності у підлітків [Текст] / Т. С. Гурлева // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 5. – С. 5–11.
  75. Гурлева Т. С. Причини виникнення і перспективи попередження підліткової важковихованості [Текст] / Т. С. Гурлева // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 7. – С. 6–9.
  76. Гуров В. Н. Социальная работа школы с семьей [Текст] / В. Н. Гуров. – М. : Педагогическое общество России, 2003. – 192 с.
  77. Дахно Р. Девіантна поведінка учнів загальноосвітніх навчально-виховних закладів як психолого-педагогічна проблема [Текст] / Р. Дахно // Рідна школа. – 2005. – № 11. – С. 10–13.
  78. Демидов А. Б. Философия и методология науки [Текст] : курс лекций / А. Б. Демидов. – Витебск : Издательство УО „ВГУ имени П. М. Машерова”, 2006. – 94 с.
  79. Денисов І. Г. Біологічні чинники девіантної поведінки та профілактика їх виявлень у вихованні громадської спрямованості у підлітковому віці [Текст] / І. Г. Денисов // Постметодика. – 2002. – № 7–8. – С. 207–212.
  80. Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2002 року [Текст]. – К. : Вид-во Державного ін-ту проблем сім'ї та молоді, 2003. – 126 с.
  81. Десятников В. Ф. Клинико-психологические исследования несовершеннолетних правонарушителей [Текст] // Патохарактерологические исследования у подростков / В. Ф. Десятников, Г. Р. Трофимов, В. Г. Козюля. – Л. : [б.и.], 1981. – С. 51–53.

82. Джужа О. М. Профілактика злочинів [Електронний ресурс]/ О. М. Джужа. – Режим доступа : <http://www.Pidruchniki.website>. – Название с экрана.
83. Діти України в умовах перехідного періоду. Аналіз ситуації [Текст]. – К. : [б.в.], 1996. – 54 с.
84. Довідка про результати соціологічного дослідження „Криміногенна ситуація в Україні за 1994 рік” [Текст] // Проблеми боротьби з корупцією та організованою злочинністю – Т. 7. – К. : [б.в.], 1998. – С. 698–699.
85. Докторович М. Неповна сім'я. Особливості роботи соціального педагога [Текст] / Марина Докторович. – К. : Шкільний світ, 2010. – 126 с.
86. Долгова А. И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних [Текст] / А. И. Долгова. – М. : Айрис-пресс, 1981. – 342 с.
87. Дремова Н. А. Мотив и цель в преступлениях несовершеннолетних [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Н. А. Дремова. – М. : [б.и.], 1972. – 34 с.
88. Дружинин В. Н. Психология семьи [Текст] / В. Н. Дружинин. – 3-е изд., испр. и доп. – Екатеринбург : Деловая книга, 2000. – 208 с.
89. Дубинин Н. П. Генетика, поведение, ответственность [Текст] / Н. П. Дубинин, И. И. Карапец, В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – 324 с.
90. Емельянов В. П. Преступность несовершеннолетних с психическими аномалиями [Текст] / В. П. Емельянов. – Саратов : [б.и.], 1980. – 110 с.
91. Емельянцева Н. И. Девиантные формы поведения у подростков [Текст] / Н. И. Емельянцева // Материалы III Съезда невропатологов и психиатров Белоруссии. – Минск : [б.и.], 1986. – С. 313–314.
92. Євдокимов В. І. Педагогічний експеримент [Текст] / В. І. Євдокимов, Т. П. Агапова. – Х. : ОВЦ, – 2001. – 86 с.

93. Єнгалічева І. В. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до роботи з педагогічно занедбаними учнями [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / І. В. Єнгалічева. – Черкаси. : [б.в.], 2012. – 20с.
94. Журба К. Виховання духовної культури підлітків [Текст] / К. Журба // Шкільний світ. – 2004. – № 34. – С. 22–25.
95. Журбина Т. А. Педагогические условия взаимодействия общеобразовательного учреждения с семьей младшего школьника [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Т. А. Журбина. – Волгоград : Перемена, 2010. – 26 с.
96. Зайцева Т. В. Теория психологического тренинга. Психологический тренинг как инструментальное действие [Текст] / Т. В. Зайцева. – СПб. : Речь ; М. : Смысл, 2002. – 80 с.
97. Замошкин Ю. А. За новый поход к проблеме индивидуализма [Текст] / Ю. А. Замошкин // Вопросы философии. – 1989. – № 6. – С. 12–19.
98. Зверева М. В. О понятии „дидактические условия” [Текст] / М. В. Зверева // Новые исследования в педагогических науках. – М. : Педагогика. – 1987. – № 1. – С. 29–32.
99. Зверева І. Д. Соціальна педагогіка [Текст]: мала енциклопедія / І. Д. Зверева. – К. : Центр навчальної літератури, 2008. – 336 с.
100. Зверева І. Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика [Текст]: монографія / І. Д. Зверева. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – 333 с.
101. Зверева І. Д. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в Україні [Текст]: автореф. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 / І. Д. Зверева. – К. : [б.в.], 1998. – 40 с.
102. Зейгарник Б. В. Очерки по психологии аномального развития личности [Текст] / Б. В. Зейгарник, Б. С. Братусь. – М. : Наука, 1980. – 436 с.

103. Зинченко С. Н. Нервные дети – болезнь или воспитание [Текст] / С. Н. Зинченко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 7. – С. 63–70.
104. Зинченко С. Н. Нервные дети – болезнь или воспитание [Текст] / С. Н. Зинченко // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 2. – С. 54–59.
105. Зинченко С. Н. Нервные дети – болезнь или воспитание [Текст] / С. Н. Зинченко // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 6. – С. 73–77.
106. Змановская Е. В. Девиантология: психология отклоняющегося поведения [Текст]: учеб. пособ. / Е. В. Змановская. – М.: ИЦ „Академия”, 2004. – 288 с.
107. Змановская Е. В. Девиантное поведение личности и группы [Текст]: учеб. пособ. / Е. В. Змановская, В. Ю. Рыбников. – СПб.: Питер, 2010. – 352 с.
108. Золотова Г. Д. Напрямки роботи соціального педагога з батьками щодо профілактики адиктивної поведінки учнів [Текст] / Г. Д. Золотова // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2008. – № 4. – С. 57–61.
109. Золотова Г. Д. Соціально-педагогічна профілактика адитивної поведінки неповнолітніх [Текст]: навч. посіб. / Г. Д. Золотова. – Луганськ: Вид-во „ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2010. – 231 с.
110. Золотова Г. Д. Структура соціально-педагогічної діяльності ЦСССДМ з прийомною сім'єю [Текст] / Г. Д. Золотова // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка. – Серія: Педагогічні науки. – 2009. – № 6. – С. 97–103.
111. Игошев К. Е. Психология преступных проявлений среди молодежи [Текст] / К. Е. Игошев. – М.: Наука, 1971. – 164 с.
112. Ильин Е. П. Эмоции и чувства [Текст] / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2001. – 752 с. – (Серия „Мастера психологии”).

113. История философии [Текст] : учебн. для вузов / под ред. В. В. Васильева / В. В. Васильев, А. А. Кротов, Д. В. Бугай. – М. : Академический Проект, 2005. – 680 с.
114. История философии [Текст] : энциклопедия. – М. : Книжный дом, 2002. – 1376 с.
115. К проблеме клинико-патогенетического анализа и коррекции нарушений поведения подростков [Текст] / [В. Я. Семке, А. А. Авдеенко, Л. У. Бабушкина и др.] // Журнал невропатологии и психиатрии. – 1982. – № 10. – С. 1517–1523.
116. Каган В. Е. Тоталитарное сознание и ребенок: семейное воспитание [Текст] / В. Е. Каган // Вопросы психологии. – 1992. – №1. – С. 21-26.
117. Канке В. А. Основные философские направления и концепции науки: итоги XX столетия [Текст] / В. А. Канке. – М. : Альфа-книга, 2000. – 368 с.
118. Капелюк В. В. Технологія педагогічної взаємодії школи і батьків у вихованні підлітка в однодітних сім`ях : Методичний посібник [Текст] / В. В. Капелюк. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 99 с.
119. Капська А. Й. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) [Текст] : навч. посіб. / А. Й. Капська, О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола ; ред. І. Зверева, Г. Лактіонова. – К. : Науковий світ, 2001. – 129 с.
120. Капська А. Й. Соціально-педагогічна робота з проблемними сім`ями [Текст] : Посібник / А. Й. Капська, Н. С. Олексюк, С. М. Калаур, З. З. Фалинська. – Тернопіль : Астон, 2010. – 304 с.
121. Караман О. Л. Теорія і методика соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах України [Текст] : автореф. дис. ... д-ра. пед. наук : 13.00.05 / О. Л. Караман. – Луганськ. : Державний заклад „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, 2013. – 44с.

122. Карвасарский Б. Д. Неврозы [Текст] / Б. Д. Карвасарский. – М. : Медицина, 1980. – 567 с.
123. Карпенчук С. Г. Самовиховання особистості [Текст] : наук.-метод. посіб. / С. Г. Карпенчук. – К. : Вища школа, 1998. – 384 с.
124. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання [Текст] : навч. посіб. / С. Г. Карпенчук. – К. : Вища школа, 1997. – 237 с.
125. Касьянова О. Педагогічний аналіз взаємодії вчителя та учня у навчальному процесі [Текст] / О. Касьянова // Рідна школа. – 2000. – № 14. – С. 23-25.
126. Кашкаръов Г. В. Про типізацію неповнолітніх правопорушників [Текст] / Г. В. Кашкаръов // Радянська школа. – 1987. – № 8. – С.76–81.
127. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения [Текст] / Ю. А. Клейберг. – М. : Академия, 2001. – 454 с.
128. Клейберг Ю. А. Социальная работа по коррекции девиантного поведения подростков [Текст] / Ю. А. Клейберг. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 1996. – 163 с.
129. Клиническая характеристика „трудных” подростков [Текст] / [К. С. Лебединская, М. М. Райская, С. В. Немировская и др.]. // Журнал невропатологии и психиатрии. – 1978. – № 10. – С. 1531–1533.
130. Клочан Ю. В. Педагогічні умови соціальної адаптації учнів професійно-технічних навчальних закладів [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Ю. В. Клочан. – Луганськ : [б. в.], 2009. – 20 с.
131. Ключева Н. В. Психолог и семья: Диагностика, консультация, тренинг [Текст] / Н. В. Ключева. – Ярославль : Акад. холдинг, 2002. – 160 с.
132. Кляйн М. Детская психопатология [Текст] / М. Кляйн. – М. : ЭКСМО, 2004. – 356 с.
133. Князева М. П. Медико-социальные аспекты проблемы девиантного поведения у детей и подростков [Текст] // Нарушение поведения у детей и подростков / М. П. Князева, О. А. Трифонов. – М. : [б.и.], 1981. – С. 158–162.

134. Ковалев В. В. Ситуационные реакции, проявляющиеся в нарушениях поведения, как форма психогенных (реактивных) расстройств у детей и подростков [Текст] / В. В. Ковалев // Журнал невропатологии и психиатрии. – 1979. – № 10. – С.1386–1391.
135. Ковчина І. М. Теорія та практика підготовки майбутніх соціальних педагогів до соціально-правової діяльності [Текст]: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / І. М. Ковчина. – К.: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 2008. – 42 с.
136. Козубовська І. В. Професійна підготовка фахівців у галузі соціальної роботи [Текст] / І. В. Козубовська, О. П. Пічкарь // Соціально-педагогічні проблеми підготовки фахівців у вищих навчальних закладах: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (25–26 лютого 2003 р., м. Ужгород). – Ужгород: Мистецька лінія, 2003. – С. 111–115.
137. Козубовська І. В. Рання профілактика протиправної поведінки неповнолітніх (психолого-педагогічні аспекти) [Текст]: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / І. В. Козубовська. – К.: [б.в.], 1996. – 48 с.
138. Козубовська І. В. Формування особистості в педагогічній спадщині Г. Сковороди [Текст] // Початкова школа. – 1996. – № 5. – С. 40–42.
139. Кон И. С. Психология юношеского возраста [Текст] / И. С. Кон. – М.: Наука, 1979. – 488 с.
140. Кондратьєв Я. Ю. Головні проблеми та перспективи використання психологічних знань у діяльності керівників ОВС [Текст] / Я. Ю. Кондратьєв. – К.: НАВСУ, 2000. – 23 с.
141. Кондратьєв Я. Ю. Загальна характеристика психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ [Текст]: лекція / Я. Ю. Кондратьєв. – К.: НАВСУ, 2002. – 39 с.
142. Кондрашенко В. Т. Девиантное поведение у подростков [Текст] / В. Т. Кондрашенко. – Минск: Беларусь, 1988. – 244 с.
143. Кондрашова Л. В. Превентивная педагогика: Учеб. пособие [Текст] / Л. В. Кондрашова. – К.: Вища шк., 2005. – 231 с.

144. Конституція України [Текст]. – Х. : Фолио, 2004. – 48 с.
145. Консультування сім'ї [Текст] : методичні поради для консультування батьків / за ред. В. Г. Постоного. – К. : ДЦССМ, 2003. – Ч. II. – 303 с.
146. Концепція стратегії розвитку України у ХХІ столітті [Текст]. – К. : МАУП, 2003. – 144 с.
147. Коротяев Б. И. Педагогика как совокупность педагогических теорий [Текст] / Б. И. Коротяев. – М. : Просвещение, 1986. – 208 с.
148. Корсун И. В. Организация свободного времени школьников [Текст] : метод. пособ. / И. В. Корсун, С. Я. Харченко. – Луганск : ЛГПИ, 1988. – 77 с.
149. Кохановский В. П. Философия и методология науки [Текст] : учебн. для высших учебных заведений / В. П. Кохановский. – Ростов н/Д : Феникс, 1999. – 576 с.
150. Кравченко Т. В. Допомога батькам у вихованні дітей [Текст] : метод. рекомендації для соц. працівників / Т. В. Кравченко, І. М. Трубавіна. – К. : ДЦССМ, 2004. – 100 с.
151. Кравченко Т. В. Теоретико-методичні засади соціалізації дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи [Текст] : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / Т. В. Кравченко. – К. : Науковий світ, 2010. – 40 с.
152. Краснова Н. П. Соціально-педагогічна та соціальна робота з різними категоріями клієнтів [Текст] : навч.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / [Н. П. Краснова, Л. П. Харченко, В. М. Пігіда та ін.]. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2010. – 407 с.
153. Кримчак Л. Ю. Соціально-педагогічні умови адаптації учнів-сиріт до навчання в професійно-технічних навчальних закладах [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Л. Ю. Кримчак. – Луганськ. : [б.в.], 2011. – 20с.
154. Крутецкий В. А. Психология [Текст] : учеб. для учащихся пед. училищ / В. А. Крутецкий. – М. : Просвещение, 1980. – 352 с.

155. Крысько В. Г. Словарь-справочник по социальной психологии [Текст] / В. Г. Крысько. – СПб. : Питер, 2003. – 287 с.
156. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – 287 с.
157. Кудрявцев В. Н. Проблема мотивации в криминологии [Текст] / В.Н. Кудрявцев // Криминальная мотивация. – М. : [б.и.], 1986. – С. 8–18, 37–43.
158. Кудрявцев В. Н. Социальные отклонения. Введение в общую теорию [Текст] / В. Н. Кудрявцев, В. С. Нерсисянц, Ю. В. Кудрявцев. – М. : Юридическая литература, 1984. – 320 с.
159. Кудрявцев В. Н. Социальные отклонения и их предупреждение. Механизмы социальной деформации [Текст]/ В. Н. Кудрявцев // Вопросы философии. – 1989. – № 3. – С. 15–21.
160. Куликова Т. А. Семейная педагогика и домашнее воспитание [Текст] : учебн. для студентов сред. учеб. заведений / Т. А. Куликова. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : ИЦ „Академия”, 2000. – 232 с.
161. Куличенко В. В. Профессиональная деформация сотрудников уголовного розыска: сущность и пути профилактики [Текст] / В. В. Куличенко, В. П. Столбовой. – К. : КВШ МВД СССР, 1990. – 196 с.
162. Куприянов Б. В. Современные подходы к определению сущности категории „педагогические условия” [Текст] / Б. В. Куприянов, С. А. Дынина // Вестник Костромского гос. ун-та имени Н. А. Некрасова. – 2001. – № 2. – С. 101–104.
163. Лекции по технологии социальной работы : в 3-х ч. [Текст] / под ред. Е. И. Холостовой. – М. : Соц.-техн. ин-т, 1998. – Ч. III. – 190 с.
164. Лесгафт П. Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение [Текст] / П. Ф. Лесгафт. – М. : Педагогика, 1991. – 174 с.
165. Лешкевич Т. Г. Философия науки: традиции и новации [Текст] : учеб. пособ. для вузов / Т. Г. Лешкевич. – М. : ПРИОР, 2001. – 428 с.

166. Лидерс А. Г. Психологический тренинг с подростками [Текст] / А. Г. Лидерс. – М. : Академия, 2004. – 250 с.
167. Лист Міністерства освіти і науки України від 02.08.01 „Про особливості діяльності практичних психологів (соціальних педагогів) загальноосвітніх навчальних закладів в 2001/02 навчальному році” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uazakon.com/document/spart26/inx26828.Htm>. – Назва з екрану.
168. Литвак О. М. Державний вплив на злочинність : кримінологічно-правове дослідження [Текст] / О. М. Литвак. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 280 с.
169. Литвишков В. М. Пенитенциарная педагогіка [Текст]: курс лекцій / В. М. Литвишков, А. В. Митькина. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2004. – 400 с.
170. Литовченко Н. Ф. Психокорекція депресії у підлітковому віці [Текст] / Н. Ф. Литовченко, Т. Г. Здоровець // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 4. – С.40–50.
171. Личко А. Е. Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков [Текст] / А. Е. Личко. – М. : ООО АПРЕЛЬ ПРЕСС, ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 416 с.
172. Лозова В. І. Теоретичні основи виховання і навчання [Текст] / В. І. Лозова, Г. В. Троцько. – Х. : ОВС, 2002. – 426 с.
173. Лопухівська А. В. Про виховання почуття відповідальності [Текст] / А. В. Лопухівська. – К. : Шкільний світ, 1989. – 136 с.
174. Лунеев В. В. Возникновение и изменение мотивация преступного поведения [Текст] / В. В. Лунеев, В. В. Романов // Криминальная мотивация. – М. : Альфа-книга, 1986. – С. 116–155.
175. Лунеев В. В. Личностные условия мотивации преступного поведения [Текст] / В. В. Лунеев // Криминальная мотивация. – М. : [б.и.], 1986. – С. 98–115.
176. Лунеев В. В. Преступное поведение: мотивация, прогнозирование, профилактика [Текст] / В. В. Лунеев. – М. : АПН СССР, 1980. – 136 с.

177. Лупушанський Ф. Спеціально-кримінологічне запобігання злочинам неповнолітніх [Текст] / Ф. Лупушанський // Радянське право. – 1974. – № 9. – С. 80–81.
178. Лютий В. П. Соціально-педагогічне забезпечення діяльності кримінально-виконавчої інспекції з ресоціалізації неповнолітніх, звільнених від відбування покарання з випробуванням [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / В. П. Лютий. – Луганськ. : Сталь, 2010. – 20с.
179. Макаренко А. В. Соціально-педагогічна профілактика девіацій соціального здоров'я учнів загальноосвітньої школи-інтернату [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / А. В. Макаренко. – Слов'янськ. : [б.в.], 2013. – 20с.
180. Макаренко А. С. Книга для родителей [Текст] / А. С. Макаренко. – М. : Просвещение, 1968. – 359 с.
181. Макарычева Г. И. Коррекция девиантного поведения [Текст] : тренинги для подростков и их родителей / Г. И. Макарычева. – СПб. : Речь, 2007. – 368 с.
182. Максимова Н. Ю. Основи дитячої патопсихології [Текст] : навч. посіб. / Н. Ю. Максимова, К. Л. Мілютіна, В. М. Піскун. – К. : Перун, 1996. – 203 с.
183. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки [Текст] : навч. посіб. / Н. Ю. Максимова. – К. : Либідь, 2011. – 520 с.
184. Малкина-Пых И. Г. Кризисы подросткового возраста [Текст] / И. Г. Малкина-Пых. – М. : ЭКСМО, 2004. – 382 с.
185. Манохіна І. В. Формування у майбутніх соціальних педагогів готовності до роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / І. В. Манохіна. – Слов'янськ. : Нова ідеологія, 2013. – 20 с.
186. Мардахаев Л. В. Социальная педагогика [Текст] : учебник / Л. В. Мардахаев. – М. : Гардарики, 2003. – 269 с.

187. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения [Текст] : учеб. пособ. / В. Д. Менделевич. – СПб. : Речь, 2005. – 445 с.
188. Меркле О. Депрессия [Текст] / О. Меркле ; пер. с нем. – М. : ЮНТИ, 1996. – 118 с.
189. Методика и технологии работы социального педагога [Текст] : учеб. пособ. для студентов высш. учеб. заведений / [Б. Н. Алмазов, М. А. Беляева, Н. Н. Бессонова и др.]; под. ред. М. А. Галагузовой, Л. В. Мардахаева. – М. : ИЦ „Академия”, 2002. – 192 с.
190. Методология и методы социально-педагогических исследований [Текст] : пособ. для студентов, магистрантов, аспирантов и специалистов в области воспитания и образования, соц. педагогов и соц. работников / авт.-сост. : [С. Я. Харченко, Н. С. Кратинов, А. Н. Чиж и др.]. – Луганск : Альма-матер, 2001. – 216 с.
191. Механизм преступного поведения [Текст] / под ред. В. Н. Кудрявцева. – М. : АПН СССР, 1981. – 256 с.
192. Медведєв В. С. Проблеми професійної деформації співробітників ОВС (теоретичний та прикладний аспект) [Текст] / В. С. Медведєв. – К. : НАВСУ, 1999. – 70 с.
193. Медведєв В. С. Професійна деформація співробітників пенітенціарних установ [Текст] / В. С. Медведєв. – К. : Вид-во Київського ін-ту внутрішніх справ, 1996. – 185 с.
194. Медведєв В. С. Психологічна служба пенітенціарних установ у 3-му тисячолітті [Текст] / В. С. Медведєв // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К. : РВВ КІВС, 2000.– № 5.– С. 23-25.
195. Миньковский Г. М. Особенности расследования и судебного разбирательства дел о несовершеннолетних [Текст] / Г. М. Миньковский. – М. : Госюриздат, 1959. – С. 20–49.
196. Мищик Л. И. Профессиональная подготовка социального педагога (педагогический, психологический и управленческий аспекты) [Текст] / Л. И. Мищик. – Запорожье : ИПК „Запоріжжя”, 1996. – 104 с.

197. Мілютіна К. Психологія сім'ї: техніки раціонально-інтуїтивної психокорекції родини [Текст] / К. Мілютіна. – К.: Главник, 2007. – 144 с.
198. Мілютіна К. Форми психокорекційного впливу [Текст] / К. Мілютіна. – К.: Главник, 2007. – 144 с.
199. Моїсеєнко К. Професійна діяльність соціального педагога [Текст]: [метод. посіб.] / К. Моїсеєнко. – К.: Шкільний світ, 2009. – 120 с.
200. Молода сім'я в Україні: проблеми становлення та розвитку: тематична Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2002 року [Текст]. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 180 с.
201. Мустаєва Ф. А. Основы социальной педагогики [Текст]: учеб. для студентов высш. учеб. заведений / Ф. А. Мустаева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Академпроект, 2001. – 416 с.
202. Найн А. Я. О методологическом аппарате диссертационных исследований [Текст] / А. Я. Найн // Педагогика. – 1995. – № 5. – С. 44–49.
203. Наказ Міністерства освіти і науки України від 28.02.06 № 864 „Про планування діяльності та ведення документації соціальних педагогів по роботі з дітьми-інвалідами системи Міністерства освіти і науки України” [Текст] // Професійна діяльність соціального педагога: [метод. посіб.] / К. Моїсеєнко. – К.: Шкільний світ, 2009. – С. 2-5.
204. Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 07.09.2009 № 3131/386 „Про затвердження Порядку взаємодії центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді і служб у справах дітей у процесі встановлення опіки, піклування, створення та забезпечення діяльності прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу” [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України „Законодавство України”. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>. – Назва з екрану.

205. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных [Текст] : учеб. пособ. / А. Д. Наследов. – СПб. : Речь, 2004. – 392 с.
206. Наследов А. Д. SPSS : компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках [Текст] / А. Д. Наследов. – СПб. : Питер, 2005. – 416 с.
207. Невский И. Ранняя диагностика и профилактика педагогической запущенности детей [Текст] / И. Невский, Р. Овчарова. – Курган : Наука, 1985. – 226 с.
208. Немов Р. С. Психологический словарь [Текст] / Р. С. Немов. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2007. – 560 с.
209. Новгородцев П. И. Об общественном идеале [Текст] / И. П. Новгородцев. – М. : Пресса, 1991. – 638 с.
210. Олиференко Л. Я. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска [Текст] : учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. заведений / Л. Я. Олиференко, Т. И. Шульга, И. Ф. Дементьева. – М. : ИЦ „Академия”, 2002. – 256 с.
211. Омельченко С. О. Теоретичні та методичні основи взаємодії соціальних інститутів суспільства в формуванні здорового способу життя учнів загальноосвітніх навчальних закладів [Текст] : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 / С. О. Омельченко. – Луганськ : [б.в.], 2008. – 692 с.
212. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх [Текст] / В. М. Оржеховська. – К. : ВіАн, 1996. – 42 с.
213. Оржеховська В. М. Психолого-педагогічна профілактика девіантної поведінки неповнолітніх [Текст] : спецкурс для студентів / В. М. Оржеховська. – К. : [б.в.], 1996 – 78 с.
214. Основи практичної психології [Текст] : підруч. / [В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.]. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.

215. Павленчик В. О. Системний підхід у дослідженнях проблем виховання дітей [Текст] / В. О. Павленчик // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 2 – С. 59–66.
216. Палатова С. А. Проектирование содержания соціально-педагогической работы с учащимися отклоняющегося поведения [Текст] : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / С. А. Палатова. – Волгоград : [б.в.], 2009. – 25 с.
217. Панченко А. В. Воспитание трудовой направленности у педагогически запущенных подростков [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / А. В. Панченко. – Москва : [б.в.], 1988. – 21 с.
218. Парфанович І. І. Організаційно-педагогічні засади виховної роботи з умовно засудженими неповнолітніми [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / І. І. Парфанович. – Тернопіль : [б.в.], 2002. – 20 с.
219. Паторій Я. І. Особливості ціннісно-мотиваційної сфери студентів [Текст] / Я. І. Паторій // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 2. – С. 25-27.
220. Педагогическая энциклопедия [Текст] / под ред. И. И. Конров. – М. : Наука, 1964. – 834 с.
221. Педагогіка та психологія [Текст] : зб. наук. пр. / за заг. ред. І.Ф. Прокопенка, В. І. Лозової. – Х. : Вид-во ХДПУ, 2001. – Вип. 19. – Ч.1. – 336 с.
222. Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди [Текст] / за ред. Д. Г. Дзевєріна. – К. : Знання, 1972. – 264 с.
223. Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагоги [Текст] : підруч. / [А. М. Бойко, В. Д. Бардінова та ін.] ; під заг. ред. А. М. Бойко. – К. : ВД „Професіонал”, 2004. – 576 с.
224. Петухова Е. А. Психокоррекционная работа с подростками с использованием метода символдрамы [Текст] / Е. А. Петухова // Журнал практического психолога. – 1998. – № 4. – С. 34–48.

225. Пігіда В. М. Взаємодія соціальних служб та загальноосвітніх навчальних закладів у здійсненні соціально-педагогічної підтримки дітей трудових мігрантів [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / В. М. Пігіда. – Слов`янськ. : Видавництво державного закладу „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, 2013. – 20 с.
226. Пискарев В. А. Профілактика правонарушень [Текст] / В. А. Пискарев, А. Я. Белоус, Н. И. Чергинец. – Минск : Беларусь, 1978. – 112 с.
227. Подоляк Л. Г. Основи вікової психології [Текст] : навч. посіб. / Л. Г. Подоляк. – К. : Главник, 2006. – 112 с.
228. Подтиккан І. В. Особливості формування мотиваційної сфери особистості [Текст] / І. В. Подтиккан // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 9. – С. 29-34.
229. Пономаренко Г. О. Профілактика девіантної поведінки учнівської молоді у системі діяльності правоохоронних органів [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Г. О. Пономаренко. – Кіровоград : [б.в.], 1998. – 19 с.
230. Поляновська О. Р. Соціально-педагогічні умови профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в навчально-виховних закладах інтернатного типу [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / О. Р. Поляновська. – К : [б.в.], 2012. – 21 с.
231. Практикум по девиантологии [Текст] / автор-сост. Ю. А. Клейберг. – СПб. : Речь, 2007. – 144 с.
232. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой [Текст] / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : Прогресс, 1986. – 432 с.
233. Приходько В. М. Підготовка майбутніх педагогів до превентивного виховання дітей із неблагополучних сімей [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / В. М. Приходько. – Київ : [б.в.], 2004. – 21 с.
234. Причепій Є. Філософія [Текст] / Є. Причепій. – К. : Либідь, 2001. – 575 с.
235. Про створення кримінальної міліції у справах неповнолітніх : Постанова Кабінету Міністрів України від 8 липня 1995 року № 502 [Текст] //

- Зібрання постанов Уряду України. – К. : Вид-во „Україна”, 1995. – № 9. – С. 85–90.
236. Психология подростка [Текст] : учебн. / под ред. А. А. Реана. – СПб. : Пройм–ЕВРО–ЗНАК, 2003. – 480 с.
237. Психологічний довідник учителя : В 4-х книгах. Кн. 1 [Текст] / упоряд. В. Андрієвська ; за заг. ред. С. Максименка. – К. : Главник, 2005. – 112 с.
238. Психологічний довідник учителя : В 4-х книгах. Кн. 2 [Текст] / упоряд. В. Андрієвська ; за заг. ред. С. Максименка. – К. : Главник, 2005. – 112 с.
239. Психологічний довідник учителя : В 4-х книгах. Кн. 3 [Текст] / упоряд. В. Андрієвська ; за заг. ред. С. Максименка. – К. : Главник, 2005. – 96 с.
240. Психотерапия детей и подростков [Текст] / под ред. Х. Ремшмидта. – М. : Альфа-центр, 2000. – 424 с.
241. Райгородский Д. Я. Подросток и семья. Учебное пособие по детской и возрастной психологии для факультетов психологии, педагогики и социальной работы [Текст] / Д. Я. Райгородский. – Самара: Издательский Дом БАХРАХ-М. 2002. – 656 с.
242. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста [Текст] / Ф. Райс. – СПб. : Питер, 2000. – 656 с.
243. Савчин М. В. Вікова психологія [Текст] : навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с.
244. Саркисова Э. А. Нравственно-правовое воспитание школьников [Текст] / Э. А. Саркисова, А. Ф. Чередниченко. – Минск : Беларусь, 1983. – 322 с.
245. Северный А. А. Про деякі прояви соматопсихічного синергізму [Текст] / А. А. Северный // Терапевт. – 1987. – № 11. – С. 50–54.
246. Селецкий А. И. Несовершеннолетние с отклоняющимся поведением [Текст] / А. И. Селецкий, С. А. Тарарухин. – К. : Вища шк., 1981. – 114 с.
247. Семейное воспитание [Текст] : краткий словарь / сост. И. В. Гребенников, Л. В. Ковинько. – М. : Политиздат, 1990. – 220 с.
248. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии [Текст] / Е. В. Сидоренко. – СПб. : ООО „Речь”, 2002. – 350 с.

249. Скугаревский А. Ф. Обучение и воспитание в условиях научно-технического прогресса [Текст] / А. Ф. Скугаревский, Я. И. Федоров. – Минск : Беларусь, 1978. – 246 с.
250. Словарь по этике [Текст] / под ред. А. А. Гусейнова, И. С. Кона. – М. : Изд-во МГУ, 1999. – 452 с.
251. Словник-довідник термінів з конфліктології [Текст] / за ред. М. І. Пірен. – К. ; Чернівці : Вид-во Чернівецького держ. ун-ту ім. Ю. Федьковича, 1995. – 318 с.
252. Социальная педагогика [Текст]: курс лекций / под общей ред. М. А. Галагузовой. – М. : Гуманитарный ИЦ „ВЛАДОС”, 2000. – 416 с.
253. Социальная педагогика [Текст]: словарь (А-О) / автор-составитель Л. В. Мардахаев. – М. : Перспектива, 2011. – 244 с.
254. Соціальна педагогіка [Текст]: підруч. / за ред. А. Й. Капської. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 468 с.
255. Социально-психологическая и консультативная работа с семьей: Хрестоматия [Текст] / Сост. Л. Б. Шнейдер: В 2 ч. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО „МОДЭК”, 2004. – Ч. I. – 728 с.
256. Социально-психологическая и консультативная работа с семьей: Хрестоматия [Текст] / Сост. Л. Б. Шнейдер: В 2 ч. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО „МОДЭК”, 2004. – Ч. II. – 712 с.
257. Соціологія: терміни, поняття, персоналії [Текст] / за ред. В. М. Піча, Ю. В. Піча. – К. : Каравела, 2002. – 480 с.
258. Стурова М. П. Девиантное поведение несовершеннолетних как педагогическая проблема [Текст] / М. П. Стурова, В. И. Силенко // Педагогика. – 1999. – № 7. – С. 38–41.
259. Сучасні стратегії міліції щодо профілактики правопорушень серед неповнолітніх : навч. посіб. [Текст] / Л. І. Мороз, Р. Г. Коваль, Н. М.

- Прокопенко [та ін.]; За наук. ред. Л. І. Мороз. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2008. – 220 с.
260. Сьомкіна І. С. Організаційно-педагогічні умови роботи з неблагополучними сім'ями центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / І. С. Сьомкіна. – Слов'янськ. : Державний заклад „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, 2013. – 20 с.
261. Тагірова Г. С. Психолого-педагогіческая коррекционная работа с трудными подростками [Текст] / Г. С. Тагірова. – М. : Педагогическое общество России, 2003. – 128 с.
262. Томпсон М. Философия науки [Текст] / М. Томпсон. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2003. – 304 с.
263. Трофимова Н. М. Основы специальной педагогики и психологии [Текст] / [Н. М. Трофимова, С. П. Дуванова, Н. Б. Трофимова и др.]. – СПб. : Питер, 2006. – 304 с.
264. Трус И. Школьники с девиантным поведением : особенности воспитания [Текст] / И. Трус // Воспитание школьников. – 2002. – № 7. – С. 44–46.
265. Федорченко Т. Ранняя профілактика негативних проявів у поведінці дітей [Текст] / Т. Федорченко. – К. : ТОВ „Хік”, 2003. – 115 с.
266. Федорченко Т. Є. Соціально-педагогічні засади профілактики девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища [Текст] : автореф. дис. ... д-ра. пед. наук : 13.00.05 / Т. Є. Федорченко. – Луганськ. : Науковий світ, 2013. – 44 с.
267. Федосеев П. Н. Проблемы социального и биологического в философии и социологии [Текст] / П. Н. Федосеев // Биологическое и социальное в развитии человека. – М. : АПН СССР, 1977. – С. 15-18.
268. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп [Текст] / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. Н. Мануйлов. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. – 490 с.

269. Филонов Л. Б. Детерминация черт характера у лиц с отклоняющимся поведением [Текст] / Л. Б. Филонов // Психология формирования и развития личности. – М. : Наука, 1981. – С. 338–340.
270. Философия для аспирантов [Текст] : учеб. пособ. / [В. П. Кохановский, Е. В. Золотухина, Т. Г. Лешкевич и др.]. – изд. 2-е – Ростов н/Д : Феникс, 2003. – 448 с.
271. Философия науки : общие проблемы познания. Методология естественных и гуманитарных наук [Текст] : хрестоматия / отв. ред.-сост. Л. А. Микешин. – М. : Прогресс-Традиция : МПСИ: Флинта, 2005. – 992 с.
272. Философский энциклопедический словарь [Текст] / [ред. : Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев и др.]. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
273. Финкер Л. С. Социально-педагогическое взаимодействие коллективов СПТУ, правоохранительных органов и учреждений культуры по профилактике правонарушений среди учащихся [Текст] : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Л. С. Финкер. – Казань : [б.и.], 1988. – 205 с.
274. Філософія науки [Текст] : навч. посіб. / [І. С. Добронравова, Л. І. Сидоренко, С. П. Петрущенко та ін.]. – К. : ФОЛІО, 2002. – 394 с.
275. Фіцула М. М. Педагогічні проблеми перевиховання учнів [Текст] / М. М. Фіцула. – Тернопіль : Навчальна книга, 1993. – 111 с.
276. Фрейд З. Психопатологии детства [Текст] / З. Фрейд ; пер. с нем. Я. Обуховой. – М. : „Nota Bene”, 2000. – 223 с.
277. Харченко С.Я. Соціально-педагогічні технології [Текст] : навч.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / С. Я. Харченко, Н. П. Краснова, Л. П. Харченко. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 552 с.
278. Хелл Д. Ландшафт депрессии [Текст] / Д. Хелл. – М. : Алетейа, 1999. – 280 с.

279. Хильгенхегер Н. Иоганн Фридрих Гербарт [Текст] / Н. Хильгенхегер // Перспективы: вопросы образования. Мыслители образования. – 1994. – Т. 2. – № 1–2. – 90 с.
280. Холостова Е. Социальная реабилитация [Текст] / Е. Холостова, И. Дементьева. – М. : Издательско-торговая корпорация „Дашков и Ко”, 2006. – 340 с.
281. Чабан О. У пошуках вирішення проблеми „важких дітей” [Текст] / О. Чабан // Рідна школа. – 2003. – № 4. – С. 19–22.
282. Чернуха Н. М. Інтеграція виховних впливів у сучасному суспільстві [Текст] / Н. М. Чернуха // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2006. – № 2. – С. 31–44.
283. Чернуха Н. М. На шляху до інтеграції в освітньому просторі [Текст] / Н. М. Чернуха, О. П. Роменкова // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2009. – № 5, ч. 2. – С. 224–228.
284. Чернуха Н. М. Подготовка специалистов в современных социокультурных условиях: воспитание толерантности [Текст] / Н. Н. Чернуха // Персонал. – 2010. – № 1. – С. 70–75.
285. Чернуха Н. М. Формування громадянськості учнівської молоді: інтеграція виховних соціальних впливів суспільства [Текст] : монографія / Н. М. Чернуха. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – 360 с.
286. Чернокозова В. М. Бесіди на морально-етичні теми [Текст] / В. М. Чернокозова. – К. : Либідь, 1999. – 78 с.
287. Чупров В. И. Молодёжь в обществе риска [Текст] / В. И. Чупров, Ю. А. Зубок, К. Уильямс. – 2-е изд. – М. : Наука, 2003. – 230 с.
288. Шабанов В. П. Громадянська соціалізація студентів коледжу в поза навчальній діяльності [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / В. П. Шабанов. – Луганськ : Видавництво державного закладу „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, 2012. – 20 с.

289. Шаталов В. Ф. Трудных детей не бывает [Текст] / В. Ф. Шаталов. – М. : Альфа-Омега, 2001. – 93 с.
290. Шахрай В. М. Технології соціальної роботи [Текст] : навч. посіб. / В. М. Шахрай. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 464 с.
291. Шацкий С. Т. Избранные педагогические сочинения : в 2-х томах [Текст] / под. ред. Н. П. Кузина, М. Н. Скаткина, В. Н. Шацкой. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 1. – 304 с.
292. Шацкий С. Т. Избранные педагогические сочинения : в 2-х томах [Текст] / под. ред. Н. П. Кузина, М. Н. Скаткина, В. Н. Шацкой. – М. : Педагогика, 1980. – Т.2. – 414 с.
293. Школа и педагогическая мысль Средних веков, Возрождения и Нового времени [Текст]. – М. : ВЛАДОС, 1991. – 348 с.
294. Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков [Текст] / Л. Б. Шнейдер. – М. : Академический Проект ; Трикста, 2005. – 336 с. – (Серия „Психологические технологии”).
295. Штанько В. И. Философия и методология науки [Текст] : учеб. пособ. для аспирантов и магистрантов естественнонаучных и технических вузов / В. И. Штанько. – Х. : ХНУРЭ, 2002. – 292 с.
296. Шульга Н. К гармонизации межнациональных отношений [Текст] / Н. Шульга // ПУ. – 1990. – 226 с.
297. Юркевич П. Д. Вибране [Текст] / П. Д. Юркевич ; Б-ка часопису „Філософська і соціологічна думка”, серія „Українські мислителі” ; пер. з рос. В. П. Недашківського ; упоряд., передм. і прим. А. Г. Тихолаза. – К. : Абрис, 1993. – 416 с.
298. Яницька Н. В. Групова корисливо-насильницька злочинність молоді та її попередження [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Н. В. Яницька. – К. : [б.и.], 2000 – 20 с.
299. Яценко Т. С. Активная социально-психологическая подготовка учителя к общению с учащимися [Текст] / Т. С. Яценко. – К. : Просвещение, 1993. – 206 с.

300. Goode Erich. *Deviant Behaviour*. Upper Saddle River, N. J.: Prentice Hall, 1997. – P. 112–118.
301. Hantrais Linda and Lohkamp-Himminghofen Marlene (eds.). *Changing Famili Forms, Law and Policy*. Loughborough / Linda Hantrais, Marlene Lohkamp-Himminghofen : Cross-National Research Group, European Research Centre, Loughborough Universiti, 1999. – 348 p.
302. Holdaway Simon and Rock Paul (eds.). *Thinking about Criminology* / Simon Holdaway, Paul Rock. – London: UCL Press, 1998. – 23 p.
303. Horgett Brenda M. et al. *The Famili, Law and Society: Cases and Materials* / Brenda M. Horgett. – London: Butterworths, 1996. – P. 12–16.
304. Walton Paul and Young Jock (eds.). *The New Criminologi Revisited* / Paul Walton, Jock Young. – London: Macmillan, 1998. – P. 61–79.

ДОДАТКИ

Додаток А

ОПИТУВАЛЬНИК

щодо усвідомлення підлітками наявності проблеми делінквентної поведінки та виявлення їхніх уявлень про те, як розв'язувати її

Шановний друже!

Перед тобою анонімний опитувальник, спрямований на визначення основних причин, що спонукають підлітків до злочинної діяльності. Його результати будуть використані в узагальненому вигляді. Перед тим як відповідати на запитання, уважно прочитай його. Якщо ти маєш кілька відповідей на запитання, зазнач їх усі. Сподіваємося на плідну співпрацю!

1. Чи вважаєш ти проблему скоєння злочинів неповнолітніми проблемою державного рівня?
  - А) так;
  - Б) ні;
  - В) не знаю;
  - Г) ваш варіант.

2. Як ти вважаєш, чи сприяють збільшенню чисельності неповнолітніх злочинців загострення економічної кризи у світі та різкий спад виробництва?
  - А) означені явища прямо не впливають на появу неповнолітніх злочинців;
  - Б) з цим можна погодитися лише частково;
  - В) так, це одна з найголовніших причин;
  - Г) Ваш варіант _____

---

3. Як, на твою думку, впливає на вияв у підлітків делінквентної поведінки збільшення кількості безробітних та падіння матеріального добробуту населення?
  - А) воно ніяк з цим не пов'язане;
  - Б) з цим важко не погодитися;

В) Ваш варіант _____

4. Що, на твою думку, є основною передумовою скоєння підлітками злочинів?

А) незайнятість у вільний час;

Б) небажання вчитися;

В) виховання в неповній сім'ї;

Г) Ваш варіант _____

5. Що, на твою думку, необхідно зробити для того, аби зменшити відсоток дитячої злочинності в нашому суспільстві?

Дякуємо за співпрацю!

Додаток Б

Анкета

Для педагогічного колективу професійно-технічного освітнього навчального закладу щодо визначення засобів профілактичного впливу на підлітків-делінквентів

Шановні колеги! Пропонуємо Вам відповісти на питання анкети щодо визначення основних засобів профілактичного впливу на підлітків-делінквентів. Його результати будуть використані в узагальненому вигляді. Уважно прочитайте питання. Якщо Ви маєте декілька відповідей на запитання, вкажіть їх усі. Сподіваємося на плідну співпрацю.

1. Яких підлітків Ви вважаєте делінквентами?
2. Назвіть найголовніші, на Ваш погляд, причини виникнення делінквентної поведінки підлітків.
3. Як на Вашу думку необхідно боротися з делінквентною поведінкою підлітків?
4. Чи стикалися Ви у своїй професійній діяльності з випадками скоєння злочинів неповнолітніми?
5. Яким чином можна попередити виникнення у підлітків ознак делінквентної поведінки в умовах Вашого навчального закладу?
6. Як на Вашу думку впливає на з'яву підлітків-делінквентів складна економічна ситуація в країні?
7. Чи вважаєте Ви необхідним здійснення саме у Вашому навчальному закладі профілактичних заходів, спрямованих на попередження та подолання делінквентної поведінки підлітків?

Дякуємо за співпрацю!

Додаток В
Комплекс профілактичних вправ „Основні аспекти сімейних стосунків”

Вправа 1. „Сімейні стосунки і соціум”

Мета: знайомство зі своїми правами і обов'язками в аспекті сімейних відносин.

Матеріали: дошка, крейда (ватман, маркер).

Основні поняття: родина, право, обов'язок, правові стосунки.

Дискусія

- На що ти маєш право у своїй родині?
- Кому й чим ти зобов'язаний?
- Які права є у членів твоєї родини?
- Які закони ти ввів би у своїй родині?
- Куди можна піти, якщо немає родини?
- Яке твоє законне місце у твоїй родині?
- Як захиститися від родини?
- На що ти можеш розраховувати від членів родини?
- На що можуть розраховувати члени твоєї родини?

Методичне забезпечення ведучого: Сімейний Кодекс, Конституція України, Декларація прав людини, Декларація прав дитини.

Ведучий: Зараз у нас із вами відбулася розмова, у ході якої кожен довідався, що держава може не тільки карати, а й захищати наші права. Як ви бачите, захист інколи буває необхідний навіть у сімейних стосунках, зокрема у багатьох питаннях, вирішення яких можливе лише законним шляхом. Вам належить розуміти, що вибір здатні зробити ви і лише ви: знати ці права чи користуватися ними? Спробувавши сьогодні вирішити подану вами проблему, пропонуючи відповідні варіанти, ви змогли побачити, що правильне рішення дійсно існує, і що його можна втілити у реальному житті.

Пропонуємо перелік можливих проблем, які можуть стати предметом обговорення на такому занятті.

1. Брат (сестра) позбавляє мене житлової площі.
2. Родина залучає мене до злочинів, та я не хочу знову „попастися”.
3. Я відмовляюся жити у своїй родині.
4. У мене немає родини.
5. Питання спадщини.

На заключному етапі закріплюємо набуті підлітками знання, уміння та навички шляхом складання пам'ятки „Кодекс законів моєї сім'ї”, в якому докладно описуємо юридичні права й обов'язки кожного її члена.

Вправа 2. „Сучасний аспект сімейних стосунків”

Мета: усвідомити особливості взаємин у родині як економічній структурі.

Матеріали: блокноти, ручки.

Основні поняття: сімейний бюджет, побут родини, утриманство.

Дискусію про економічну залежність від родини проводимо за такою схемою:

- Як я допомагаю своїй родині?
- Яке значення у моєму спілкуванні з родиною мають гроші?
- Яке місце я займаю в сімейних витратах і прибутках?

Методичне забезпечення: Сімейний кодекс, Конституція України, Декларація прав людини, Декларація прав дитини.

Заняття проводиться у формі гри „Сімейний пиріг”. Запропонуйте групі розробити критерії розподілу сімейного пирога. Бажано, щоб кількість критеріїв була необмеженою, однак кожен необхідно детально описати.

Варіантом роботи може бути корекція інфантильних установок: „Батьки мають мене забезпечувати”, „Я не повинен працювати” в учасників. Заняття проводимо за такою схемою:

1. Виявлення когнітивного компонента установки: формулювання установки у вигляді висловлювання „Я маю...”, „Я завжди...”, „Я ніколи...”.
2. Виявлення мотиваційного компонента: робота із ситуацією, в якій проявляється установка, формою її реалізації.
3. Виявлення емоційно-вольового компонента установки – робота з почуттями, що виникають за умови актуалізації установки.

Результатом роботи з усіма трьома компонентами є виходи на життєвий сценарій, типові психологічні ігри й маніпуляції.

Ролі у грі: батько й син. Оберіть трьох виконавців ролі сина. Кожному із „синів” дайте різні установки, наприклад:

- „до 18 років я можу не працювати”;
- „завтра піду шукати роботу”;
- „якщо запропонують щось того варте – піду на роботу, а ні - відпочиватиму”.

Завдання „батька” - зрозуміти установки кожного з синів, спробувати домовитися, відстежити своє ставлення до „сина” у кожному з випадків.

Вправа 3. „Етичний аспект сімейних стосунків”

Мета: підвищити цінність родини у свідомості підлітків.

Основні поняття: родина, мораль, норма, цінність родини.

Методичне забезпечення: Декларація прав людини.

Дискусію проводимо за такими запитаннями:

1. Яка мораль правильна, а яка – ні?
2. Я гідний родини чи ні?
3. Що таке сімейне щастя?
4. Чи поважаю я своїх родичів?
5. Що таке „жити за поняттями”?
6. За чиїми „поняттями” я живу?

Заняття проводиться у формі тренінгу, в основі якого принцип побудови сімейної скульптури. Учасники, спочатку по колу, описують образ ідеальної родини, в якій усі один одного розуміють.

Потім група пропонує список із 5-10 цінностей родини, які розташовує у порядку їхньої важливості. Цінності запишіть на ватмані і обговоріть.

Далі група ділиться на 3-4 підгрупи, кожна з яких обирає свою цінність і „будує” її образ. У процесі виконання завдання ведучий звертає увагу учасників на особливості їх взаємодії один з одним, а також на уявлення, відповідно до яких вони „будують” свої скульптури. Таким чином, ми одержуємо кілька скульптур сімейних цінностей, кожна з яких може рухатися, говорити. Важливо, щоб учасники могли показати значення кожної цінності в житті членів родини.

Підводимо підсумки обговоренням: як об'єднувати свою систему цінностей і цінності родини.

Приклади сімейних цінностей: любов, розуміння, сімейне щастя, довіра, взаємна повага, життя.

Вправа 4. «Емоційний аспект сімейних стосунків»

Мета: усвідомити своє ставлення до членів родини і до родини загалом.

Основні поняття: сімейні стосунки, почуття, емоційна близькість, переживання, конфлікт, емоційні реакції – протест, агресія.

Методичне забезпечення: методика „Малюнок родини”, „Кінетичний малюнок родини”.

Запитання дискусії:

- Чим відрізняються сімейні відносини від стосунків із друзями?
- Навіщо мені родина?
- Що мене лякає при поверненні в родину?
- Чи дратують мене мої родичі?
- Що я даю своїй родині?
- Чи можуть мої батьки мені довіряти?

- Як мені відновити довіру родичів?

Матеріали: аркуші формату А4 за кількістю учасників, кольорові олівці.

Вправа „Малюнок родини”.

Кожному учасникові дати завдання намалювати свою родину. Завдання потрібно дати так, щоб кожен з учасників зрозумів його по-своєму. У процесі виконання підлітки запитуватимуть: „Як малювати?”, „Я не вмю малювати”, „Кого малювати?”, „Малювати себе чи ні?”. Ведучому варто відповідати на ці запитання якомога розпливчастіше, не встановлюючи межі. Водночас, важливо підтримувати учасників у процесі виконання завдання, що можна зробити так: „Спробуй все ж намалювати”, „Я думаю, у тебе вийде”.

Час виконання – 25-30 хвилин.

Наступний етап – групове обговорення малюнків, яке можна проводити як відкрито, так і анонімно. Ведучий є не скільки інтерпретатором малюнків, як рівноправним учасником, який ділиться своїми враженнями від конкретного малюнка з іншими. У результаті обговорення важливо дати зрозуміти, як відрізняються їхні уявлення про відносини в родині, які особливості сімейних стосунків кожен помітив у себе та інших, які, відповідно до малюнків, існують спільні риси у відносинах.

Завершення вправи можна присвятити обговоренню конкретних проблем у відносинах, які, як вважають учасники, можуть з`явитися.

Запропонуйте підліткам написати листа родині, розповісти у ньому про свої побоювання, страхи. Таке завдання допоможе відредагувати негативні емоції і поділитися позитивними, знизить рівень тривоги щодо родини. Також доречним буде написання підлітками невеликого твору на тему, „Що мені дає родина?”.

Очевидно, що підлітки-делінквенти описують свої родини з позиції „скривдженої дитини”, якій дуже потрібні любов і довіра. Дефіцит таких почуттів справді існує у родинах, звідки виходять підлітки-делінквенти. Метою роботи має стати відреагування підлітками-делінквентами на негативні переживання, пов`язаних із родиною. Наприкінці заняття відреагуйте на почуття, які виникли від кожного з малюнків.

Додаток Г

Тренінг „Розвиток правової свідомості підлітків-делінквентів”

Тема 1. „Шляхи формування правової свідомості”

Мета: формувати правову свідомість.

Методичне забезпечення: Кримінальний Кодекс, Конституція України, Декларація Прав людини.

Вступна дискусія з проблем права:

- Як визначити, хто правий, а хто – ні?
- Що таке закон?
- Хто його придумав?
- Чому я не підкоряюся закону?

Група ділиться на 2-3 підгрупи. Ведучий пропонує учасникам згадати казки, де описано протиправні дії. Необхідно згадати не менше 10 таких сюжетів, довівши їхню протиправність. Підсумком гри має стати винесення вердикту кожному персонажу. Можливий варіант „суду” над якимось відомим персонажем казки. Група ділиться на „обвинувачів” і „адвокатів”.

Заняття завершується обговоренням можливих проблем із законом у процесі спілкування, а також шляхів виходу з таких проблем.

Тема 2. „Правовий зміст виробничих стосунків”

Мета: підвищити правову свідомість у сфері виробничих відносин.

Матеріали: дошка, крейда (ватман, маркер), ручки, блокноти.

Методичне забезпечення: КЗПП, Конституція України, Декларація Прав людини.

Основні поняття: право, обов’язок, правові стосунки, трудова угода.

Дискусія:

- Що таке трудове право?
- На що я буду орієнтуватися при влаштуванні на роботу: на думку інших чи на свої знання?

- Навіщо мені знати Кодекс законів про працю?
- Як я відповідатиму за порушення своїх трудових обов'язків?

Кожен з учасників повинен відкрито висловити свою думку з обговорюваної теми. Це налаштує групу на спільну роботу, допоможе виявити тих учасників, на кого можна спиратися.

Гра проводиться у формі групового обговорення з подальшим укладенням спільного кодексу законів трудових відносин. Час – 40 хвилин.

Група ділиться на підгрупи по 3-4 особи і починає обговорювати поставлену проблему.

Ведучий: Уявіть собі, що вам необхідно підготувати законодавчий акт про прийом на роботу. Поставтеся до завдання серйозно, тому що цей акт для багатьох ваших однолітків, які ще не знають як їм діяти у схожих ситуаціях. Спробуйте зараз у підгрупах висловити одне одному і записати найважливіші і найсправедливіші, на ваш погляд, принципи прийому на роботу. Я раджу вам записувати будь-які думки, пропозиції, які ми потім обговоримо.

Ведучий фіксує всі висловлені пропозиції на дошці (ватмані). Так отримуємо кілька моделей кодексу законів, вироблених самими учасниками. Насамкінець ведучий визначає цінність розробленої підлітками моделі через порівняння її з КЗПП.

Тема 3. „Формування соціально-рольових стосунків”

Мета: розвивати здатність до орієнтації в соціальних відносинах із погляду правових норм.

Матеріали: блокноти, ручки.

Основні поняття: невизначеність, норми, закони, соціальна роль, навички спілкування.

Вступна дискусія про ставлення учасників до закону.

Гра „Альф”

Ведучий: На землю впав інопланетний корабель. Він розбився, але пасажир живий. На жаль, він не може повернутися назад. Земні атмосферні

умови дозволяють йому існувати. Зовнішньо він подібний до людини, але надміру волохатий. Це Альф. Як йому вижити на землі?

Група ділиться на дві команди, кожна з яких складає програму виживання Альфа, обов'язково визначає його правовий статус, можливо, підкріплюючи свою думку статтями законів. Після роботи у групах (через 40 хвилин) кожна команда захищає свій проект.

Обговорення проектів, де враховують:

- Розмаїтість у окреслених у програмі сфер життя;
- „способи виживання”, придатні для Альфа;
- Можливий результат – чого досягне Альф: стане рівноправним членом суспільства, піддослідною твариною, стане на шлях опору.

Рефлексія, обговорення ефективних чи неефективних способів орієнтації в соціальному просторі.

Тема 4. „Позитивна оцінка підлітками себе як суб'єкта права”

Мета: розвиток критичного, усвідомленого ставлення до існування прав і обов'язків.

Основні поняття: закон, законні відносини, самозахист, обов'язок, право.

Матеріали: аркуші паперу А4, олівці.

Методичне забезпечення ведучого: малюнкові методики.

Питання дискусії:

- Як можна презентувати мій кодекс ставлення до себе?
- Які в мене є права на самого себе?
- Що таке право на самого себе?
- Чи допомагає мені мій кодекс стати щасливішим?
- Які основні закони, за якими я ставлюся до себе?
- Чи захищають мої закони мене як особистість. Якщо захищають, то як і від чого?

Додаток Д

Тренінг „Особливості взаємодії підлітка-делінквента з оточенням”

Тема 1. „Стосунки підлітків і соціуму”

Мета: усвідомити себе суб'єктом економічного аспекту у взаємодії з оточенням.

Завдання: розвивати здатність організовувати ситуацію і робити висновки; ознайомити підлітків з економічними особливостями взаємодії людей.

Основні поняття: спільна діяльність, кооперація, договір, досвід, ціна, відповідальність.

Матеріали: ручки, блокноти, бланки гри „Аварія корабля”.

Дискусія

- Що таке гроші в моєму спілкуванні?
- Що гроші оцінюють у спілкуванні?
- Що можна купити (продати) за гроші?
- Що таке борг?
- Чи можу я взяти гроші у борг? Якщо так, то у кого?
- Навіщо мені потрібні гроші?

Гра „Валюта”

Учасникам пропонують у підгрупах розробити нову грошову одиницю, за допомогою якої оцінювалися б стосунки і усе, що може бути з ними пов'язане. Важливо виробити еталон оцінки відносин, обґрунтувати необхідність введення такої валюти. Потім – поділити цю валюту між собою, орієнтуючись на існування певних визначених групою рис, важливих у спілкуванні. Наприкінці гри можлива робота з тими, хто одержав найменше (найбільше) валюти, з реальними відносинами, що виникають у процесі гри.

Гра „Аварія корабля”

Показує залежність ефективності міжособистісного спілкування в екстремальній ситуації від здатності приймати групове рішення, кооперуватися заради досягнення спільної мети.

Гра має кілька етапів.

Ведучий. Ви – пілоти космічного корабля, що досліджує невідому планету. Однак ви зазнали катастрофи. Вам відомо, що за 500 км від того місця, де ви приземлилися, є ваша станція. Ви маєте до неї дійти. На вашому кораблі залишилося 14 речей, які, можливо, знадобляться вам, щоб вижити. Якісь речі ви можете взяти із собою. Зараз кожному з вас потрібно проранжувати їх за важливістю особисто для вас.

Кожен учасник одержує експериментальний бланк зі списком речей і ранжує їх у стовпчику ІР (індивідуальне рішення) протягом 10 хвилин.

№ з/п	Речі	ІР	ГР	ОР	ІР-ОР	ГР-ОР
1.	Коробка сірників			14		
2.	Карта місячної поверхні			3		
3.	Харчовий концентрат			4		
4.	Моток нейлонового шнура			6		
5.	Шовковий купол парашута			8		
6.	2 балони кисню			1		
7.	Магнітний комплекс			13		
8.	Комплект сигнальних ракет			10		
9.	25 літрів води			2		
10.	Обігрівач на сонячних батареях			12		
11.	Радіопередавач із радіусом дії у 200			5		

	км					
12.	Аптечка першої допомоги			7		
13.	Рятувальна шлюпка, яка надувається автоматично			9		
14.	Коробка сухого молока			11		
	Результати					

Після цього гра переходить на етап групової дискусії. Уся група, радячись, приймає спільне рішення і ранжує речі у новому порядку у графі ГР (групове рішення).

Коли у кожного з учасників будуть заповнені обидва стовпчики, ведучий пропонує список правильних рішень, які записують у стовпчик ОР (основне рішення).

У стовпчику ІР-ОР (індивідуальне рішення – основне рішення), який оцінює індивідуальну ефективність, поставте рішення по кожному пункту. Підрахуйте загальну кількість розбіжностей і запишіть їх у порядку результатів.

У стовпчику ГР-ОР (групове рішення – основне рішення), що оцінює групову ефективність, теж поставте різницю рішень по кожному пункту (вираховується аналогічно). Підрахуйте загальну кількість значень і запишіть її у рядку результатів.

Наступним етапом стає порівняння ефективності групового й індивідуального рішення, обговорення результатів взаємодії.

Яке рішення (індивідуальне чи групове) здається вам правильнішим? Чому? На що ви орієнтуєтеся, приймаючи рішення? Чи допомагає вам група, коли доводиться співпрацювати?

Рольові ігри можна проводити на тему ситуацій із повсякденного спілкування, наприклад, економічного. Наприклад, один учасник просить у

іншого в борг велику суму грошей. Однак другий знає першого як ненадійного, який рідко повертає свої борги. Завдання першого – випросити гроші й залигитися у добрих стосунках, другого – одержати словесну гарантію про повернення грошей і залишитися у добрих стосунках.

Завдання групи – відстежити стратегії ефективного переконання співрозмовника, місце економічних відносин у міжособистісних відносинах.

Підбиття підсумків заняття.

Тема 2. „Професійні чинники виробничих стосунків”

Мета: навчити підлітків засобам договірному спілкуванню.

Матеріали: бланки гри „Карта світу”, фломастери (за кількістю учасників), ватман.

Основні поняття: виробничі відносини, освіта, договір, оплата.

Методична підготовка ведучого: закон про оплату праці, правила прийому на роботу і в освітні установи.

Дискусія:

- Що робити, якщо я не можу одержати освіти?
- На що я можу розраховувати у плані роботи?
- Я нічого не вмію робити. Як мені жити далі?
- Скільки коштує моя праця?
- Які перспективи моєї подальшої трудової діяльності?
- Як я можу заробити гроші?

У процесі дискусії можна давати підліткам фактичну інформацію, наприклад, про біржу праці, про службу зайнятості, про варіанти одержання подальшої освіти. Слід зібрати інформацію про установи фахової освіти, а також про поточні вакансії центру зайнятості.

Гра „Карта світу”

Мета: вироблення здатності до ефективного спілкування, компромісу.

Завдання:

1. Формувати у підлітків установки на співпрацю.

2. Усвідомлення підлітками своєї позиції у конфліктній ситуації.
3. Вчити підлітків досягати згоди, знаходити компроміс.
4. Формувати здатність до вербалізації власної внутрішньої позиції (поглядів, думок), використовуючи партнерську практику.

Поділити групу на підгрупи по 4 особи. Бажано, щоб до груп входили підлітки з рівними соціометричними статусами, але негативними соціометричними виборами. Це створить умови для розвитку конфліктної ситуації. Запропонована гра має три етапи.

1. Група повинна розфарбувати „карту світу” зі 100 країн у 4 кольори так, щоб сусідні країни мали різні кольори. Кожен учасник отримує фломастер певного кольору. Групове завдання – зафарбувати всі країни у 4 кольори, індивідуальне – зафарбувати своїм кольором якнайбільше країн. Тих, хто найкраще виконає завдання, умовно нагородять грошима. Поставлені завдання створюють умови для конфліктної ситуації – суперечність групових та індивідуальних цілей і мотивів. Фіксується стратегія поведінки кожного з учасників гри, відстежується залежність ефективності виконання завдань від цих стратегій. Ведучий має зайняти нейтральну позицію, не втративши при цьому керівництва групою. Час – 40 хвилин.
2. На цьому етапі можливе проведення групової дискусії за результатами гри:
  - Чи легко було домовитися? Як це вплинуло на виконання завдання?
  - Чи було в кожного з вас достатньо аргументів, щоб висловити свою позицію? Що заважало це зробити?
  - Чому конфліктувати вигідніше?
  - Навіщо потрібен договір?
3. Ведучий пропонує оцінити в якійсь грошовій одиниці працю кожного учасника групи.

Ведучий. На вашу підгрупу виділено грошей (число залежить від ефективності виконання завдання, головне, щоб воно не ділилося на 4 без

залишку). Ви маєте поділити цю суму відповідно до вашого внеску у спільну роботу. Спробуйте бути об'єктивними і не конфліктувати, а домовитися.

Ведучий може коригувати установки й думки учасників, які перешкоджають ефективному обговоренню.

Заклучна частина спрямована на закріплення набутих у процесі заняття знань, умінь, навичок, переживань. Учасники діляться своїми переживаннями.

Тема 3. „Сутнісна характеристика соціально-рольових стосунків підлітків-делінквентів”

Мета: формувати навички само презентації, підвищувати впевненість у собі.

Матеріали: папір, ручки.

Основні поняття: структурування часу, позиції „дорослий”, „дитина”, відповідальність, само мотивація, самостимулювання, самопрезентація, впевненість у собі.

Вступна дискусія:

- Чого мені коштує роль, яку я виконую в суспільстві?
- Для чого вона необхідна?

Гра „Ярмарок”

Кожному учаснику пропонують подати свою роль як товар. При цьому необхідно назвати:

- Яку роль продаєте, причини продажу, для чого цей товар необхідний, скільки він коштує, у що обійдеться дотримання цієї ролі;
- Необхідний відпочинок та відновлення працездатності;
- Термін служби;
- Умови експлуатації;
- Оптимальні умови роботи.

У процесі гри працюємо з конкретними проблемами, які можуть стати або є перешкодою для успішного соціального життя.

Гра-тест „50 причин, через які не одержують роботи”

Учасникам пропонують 50 основних причин, через які зазвичай не одержують роботи. Вони мають оцінити себе за кожним показником.

1. Жалюгідний зовнішній вигляд.
2. Манери всезнайки.
3. Невміння висловлюватися: тихий голос, погана дикція, граматичні помилки.
4. Відсутність плану кар'єри, чітких цілей і завдань.
5. Брак щирості й урівноваженості.
6. Відсутність інтересу й ентузіазму.
7. Неможливість участі у спільних справах поза графіком.
8. Надмірна концентрація на грошах: зацікавленість тільки у вищій оплаті.
9. Низька успішність під час навчання.
10. Небажання почати знизу: чекає усього й одразу.
11. Прагнення до самовиправдання, ухиляння. Посилання на несприятливі чинники.
12. Брак такту.
13. Недостатня зрілість.
14. Недостатня ввічливість.
15. Презирливі відгуки про попередніх роботодавців.
16. Недостатнє вміння орієнтуватися у суспільстві.
17. Виражене небажання вчитися.
18. Недостатня жвавість.
19. Небажання дивитися в очі співрозмовникові.
20. Мляве рукостискання.
21. Нерішучість.
22. Байдикування під час відпустки, пріоритет пляжних задовольень.
23. Невдале сімейне життя.
24. Конфлікти з батьками.
25. Неохайне спілкування.

- 26.Брак цілеспрямованості.
- 27.Бажання отримати роботу на короткий час.
- 28.Погане почуття гумору.
- 29.Брак знань за фахом.
- 30.Несамостійність у прийнятті рішень.
- 31.Відсутність інтересу до компанії або галузі.
- 32.Підкреслення „високих” знайомств.
- 33.Небажання їхати кудись, якщо потрібно.
- 34.Цинізм.
- 35.Низький моральний рівень.
- 36.Лінощі.
- 37.Нетерпимість при сильно розвинених переконаннях.
- 38.Вузькість інтересів.
- 39.Невміння цінувати час.
- 40.Погане ведення власних фінансових справ.
- 41.Відсутність інтересу до суспільної діяльності.
- 42.Нездатність сприймати критику.
- 43.Відсутність розуміння цінності досвіду.
- 44.Радикальність ідей.
- 45.Запізнення на співбесіду без поважної причини.
- 46.Цілковите незнання компанії, куди прийшов на співбесіду.
- 47.Невихованість.
- 48.Відсутність питань про роботу до потенційного роботодавця.
- 49.Надміру тисне на співрозмовника.
- 50.Невизначені відповіді на запитання.

Після того, як кожен оцінив себе, або у процесі цього можна проводити обговорення кожної причини та того, як усунути ці вади.

Як варіант вправи можна використати оцінку учасниками одне одного.

Тема 4. „Ставлення підлітків до себе”

Мета: робота з рівнем домагань і з неадекватністю їхньої оцінки; навчання способів раціонального використання своїх матеріальних ресурсів.

Матеріали: кулькова ручка, аркуш паперу, бланки гри „Аварія корабля”, бюджет витрат на утримання одного підлітка в колонії.

Основні поняття: економічні відносини, матеріальні засоби, потреби, бажання, дефіцит.

Вступна дискусія:

- Як співвіднести можливості й бажання?
- Що робити, якщо не вистачає грошей на життя?
- На яку суму грошей ви розраховуєте жити?
- На що ви в першу чергу витратите гроші?
- Зберіть свій споживчий кошик.

У процесі дискусії можна дати завдання спланувати статті витрат на день, на тиждень, місяць. Потрібно дати інформацію про ціни на ринку на найпотрібніші продукти.

Гра „Аварія корабля”

Мета: виробляти навички планування, навчати компромісу.

Час: 1,5 години.

Кожному члену групи дають інструкцію і просять виконати завдання протягом 15 хвилин.

Ведучий. Ви дрейфуйте у південній частині Тихого океану. Через пожежу більшу частину яхти і її вантажу знищено. Яхта повільно тоне. Ви не знаєте, де ви, бо основні навігаційні прилади відмовили.

Ось 15 предметів, які залишилися цілими й неушкодженими після пожежі. Крім того, ви маєте міцний надувний рятувальний пліт із веслами і особисті речі екіпажу – пачку сигарет, кілька коробок сірників і 5 однодоларових банкнот. Ваше завдання – вибрати 7 предметів із списку, які ви візьмете з собою, і пояснити їхнє значення для вашого виживання:

- Секстант;

- Дзеркало для гоління;
- Каністра з водою;
- Протимоскітна сітка;
- Одна коробка з армійським пайком;
- Карта Тихого океану;
- Плавальна подушка;
- Каністра нафтогазової суміші;
- Маленький транзисторний радіоприймач;
- Репелент (відлякує акул);
- 20 квадратних метрів непрозорого пластику;
- Одна пляшка рому міцністю 80 градусів;
- 5 м нейлонового канату;
- 2 коробки шоколаду;
- Рибальські снасті.

Після того, як учасники завершать індивідуальну класифікацію, група має 45 хвилини для виконання загального завдання – спільно обрати набір предметів.

Інформація для ведучого. Експерти кажуть, що найнеобхіднішим при аварії корабля в океані є те, що приверне увагу рятувальників і допоможе вижити до їхнього прибуття. Навігаційні прилади не мають значення, отже, найважливішими є дзеркало для гоління, каністра нафтогазової суміші та їжа.

Тому оптимальний список такий:

1. Дзеркало для гоління – аби сигналізувати повітряним і морським рятувальникам.
2. Каністра нафтогазової суміші – так само.
3. Вода – аби втамувати спрагу.
4. Коробка з армійським пайком – основна їжа.
5. Дві коробки шоколаду – резервний запас їжі.
6. Рибальські снасті оцінюють нижче, ніж шоколад, тому що невідомо, чи вдасться спіймати рибу.
7. Пляшка рому – для дезінфекції можливих ран.

Додаток Е

Комплекс профілактичних вправ „Формування системи цінностей, орієнтирів і норм суспільної поведінки підлітків-делінквентів”

Вправа 1. „Етичний аспект соціальних взаємин підлітків-делінквентів”

Мета: корекція системи цінностей підлітків шляхом створення ситуації спілкування.

Основні поняття: спосіб життя, повага, справедливість, цінності, норми поведінки.

Вступна дискусія:

- Що означають для мене інші люди?
- Що для мене чесність?
- Моя поведінка: на чию вона схожа?

Гра „Острів”

Ведучий. Ви пливли на кораблі, який розбився. Зараз ви на острові і починаєте розуміти, що острів безлюдний. Щоб якось вижити протягом місяця, доки прийде рятувальний човен, вам потрібно харчуватися. І найімовірніше, вам доведеться з`їсти свого ж товариша. Подумайте, порадьтеся, кого можна було б з`їсти?

Гра „Повітряна куля”

Ведучий. Ви летите на повітряній кулі і раптом розумієте, що куля починає повільно падати вниз, в океан. І щоб знову здійнятися, потрібно скинути зайвий вантаж із кулі. Оскільки всі мішки з піском і провізія закінчилися, треба скинути когось із вас. Оберіть, кого саме.

Вправа „Титанік”

Ведучий. Ви – пасажери „Титаніка”. Ви тонете. Є один маленький човен, місця в якому для всіх не вистачить. Подумайте, кого в першу чергу ви посадите у шлюпку, а кого океан поглине разом із кораблем. І ще. В одній із

кають ви випадково знайшли пістолет. Якщо хочете – можете його взяти. Подумайте, чи знадобиться він вам?

Суть цих ігор така: один або два учасники стають „звйвими” у колі. Група має вирішити, хто стане цим зайвим, вибравши “свій” критерій відбору.

Після гри обговоріть почуття і стосунки, які проявилися під час обговорення. Такими реакціями можуть бути „бойкот”, істерика, відхід тощо. Бажано, щоб ведучий зробив акцент на позитивних висловлюваннях учасників, які згодом допомогли б їм ефективно спілкуватися.

Як варіант, можливе тільки обговорення або написання особистої думки:

- Що таке чесні стосунки?
- Спілкування „за поняттями” - це данина злочинній моралі?
- Які цінності моєї групи мені близькі, а яких я не приймаю?
- Чи можу я довіряти іншим?
- Чи можна мені довіряти?
- Що для мене важливо у відносинах?
- Як співвіднести свої принципи і принципи групи?
- Як перебудуватися на спілкування з вільними людьми?
- Я заздрю? Кому? Чому? Через що?
- Чи є на світі любов?
- Чи зможу я стати справжньою людиною?
- Як я ставлюся до людей інших національностей?
- Як поводитися із протилежною статтю?
- Які правила етикету у спілкуванні з чоловіками (жінками)?
- Хто такий – справжній мужчина?
- Хто для мене є ідеалом чоловіка (жінки)?

Вправа 2. „Етичні чинники виробничих відносин”

Мета: підвищення цінності праці та трудових відносин, усвідомлення себе суб’єктом трудової діяльності.

Методичне забезпечення: Декларація прав людини.

Основні поняття: праця, трудові відносини, цінності й норми, етика, престиж.

Вступна дискусія:

- Що я ціную в роботі (навчанні)?
- Де б я хотів працювати? Чому?
- На яку роботу я погоджуся, а на яку – ні?
- Чи здатний я приймати правила трудового колективу?
- Чи хочеться мені пропонувати свої правила життя в колективі?
- Що для мене важливіше: престиж чи закон?
- Чи часто я маю робити те, що мені не подобається?
- Чим я керуюся при виборі роботи?

Гра „Три долі”

Мета: допомогти усвідомити сенс трудового життя для різних типів людей – трудар, ледащо, нездара.

Час: 40 хвилин.

Спочатку обирають трьох учасників – головних героїв.

Ведучий. Уявіть, що ви – у школі майбутнього, десь усередині наступного сторіччя. До нас на диспут запрошені дуже цікаві люди, кожен з яких свого часу закінчив проф. тех. училище і прожив цікаве життя. Але гості наші незвичайні: ми вирішили запросити різних за своїми життєвими орієнтаціями людей. Перший – трудівник, упевнений, що тільки в чесній праці полягає щастя. Другий – „видатний ледащо”, який вважає роботу долею дурнів. Третій – „нездара”, переконаний, що потрібно займатися такою справою, до якої ти не схильний, і „нехай розумніші тремтять перед тобою”. Але ми з вами не знаємо хто з них хто. Можливо, вони взагалі гратимуть якусь одну роль. Зараз вони вийдуть за двері й самі вирішать, хто кого гратиме, а ми поки придумаємо цікаві запитання і спробуємо вгадати ролі.

Поки гравці радяться (5хв), група вигадує запитання про різні сфери життя: професійну, особисту, сімейну. У процесі наради гравці за дверима мають вигадати кілька етапів свого життєвого шляху.

Після цього їх запрошують у кімнату і починається прес-конференція, на якій вони розповідають про власні долі. Приблизно за 20 хвилин до кінця заняття прес-конференція завершується, і ведучий пропонує гравцям зайняти місця в колі.

Обговорення:

- Хто з гостей найщасливіший? Чому?
- У кого які були ролі? Наскільки вийшло їх зіграти?
- Чим принципово відрізняються ледащо, нездара і трудівник?

Ведучий виписує критерії розрізнення цих стереотипів у таблицю, але поки ніяк не коментує й не критикує. Якщо називають риси запропонованих типів, ведучому варто нагадувати, що ці риси не мають зустрічатися одночасно у двох-трьох типів. Коли групі буде складно осмислити критерії, ведучий може запропонувати свої в такий спосіб: бажання робити добро конкретними справами; здатність добре виконувати свою роботу, вміння співпрацювати. Далі ведучий може звернутися до самих гравців, щоб кожен сказав, який тип він намагався зобразити, і що він при цьому відчував.

- Що ти одержав від нашого спілкування?
- Яка думка тобі здалася правильною або цінною? Розкажи про неї.

Це дозволяє учасникам самостійно підбити підсумки заняття й визначити для себе, що відбувається, вибравши при цьому найцінніше. Ведучий вислуховує всі репліки і підтримує цінність набутого ними досвіду.

Ведучий. Насправді все, що ти сьогодні зробив, - дуже важливо для тебе. Зараз ти вже самостійно можеш відповісти на запитання про своє ставлення до праці. Знаходячи можливі відповіді на нього, ти можеш краще розібратися у своїх бажаннях щодо того, де і як збираєшся працювати. Буде чудово, якщо ти скористаєшся цим за потреби.

Вправа 3. „Етичні норми і принципи соціально-рольових відносин”

Мета: корекція ірраціональних установок, зниження конформності.

Основні поняття: роль, конформність, де індивідуалізація, норма, очікування.

Матеріали: фарби, олівці, ватман.

Групова дискусія „Які мої ролі корисні іншим? Які ролі вони приймають?”

- Що є ідеалом?
- Наскільки я можу протистояти груповому тиску?
- Який я в очах інших?
- Який я насправді?

Малювання портрета ідеальної людини.

Спочатку індивідуально кожен учасник розповідає про якусь ідеальну людину, соціально успішну в якійсь сфері свого життя, виділяючи 5 зовнішніх і 5 „внутрішніх” її рис. Потім робота триває у парах або трійках. Таким чином, виходить кілька описів „ідеальної” людини.

Група має, орієнтуючись на всі запропоновані характеристики, скласти спільний портрет „ідеальної” людини і потім її намалювати. Крім того, потрібно її назвати – дати ім'я, прізвище, по батькові, придумати їй якийсь вік, фах, улюблені заняття, сказати, щаслива вона чи ні.

Робота з установками, стереотипами, з розходженнями, з „ідеалом”, які кожен з учасників побачив у себе. Обговорення.

Додаток Є

Тренінг „Взаємодія соціальних інституцій та підлітків-делінквентів: емоційно-вольовий аспект”

Тема 1. „Емоційно-вольовий показник стосунків підлітків-делінквентів і соціуму”

Мета: усвідомити себе суб'єктом стосунків, розвивати комунікативну компетентність.

Основні поняття: спілкування, стосунки, установки, переживання, конфлікт, саморегуляція.

Матеріали: пластиковий стаканчик.

Вступна дискусія:

- На що я звертаю увагу в людях?
- Чого я хочу від інших?
- Чого я хочу від себе?
- Що мені можуть дати інші люди?
- Що я можу дати собі?
- Чого я не можу дати собі?
- Що я можу дати іншим людям?
- Чим я відрізняюся від інших?
- Як я дізнаюся думку інших про себе?

Вправа „Жива соціометрія”

Доброволець має розставити інших учасників так, як він до них ставиться – найближче – ті, з ким дружить; найдалі – ті, хто не подобається. У кожному з випадків важливо звертати увагу підлітка на те, що він сам може встановлювати дистанції у відносинах з іншими людьми у житті, так само, як на занятті. Паралельно необхідно вести роботу з емоційними станами, які супроводжують побудову кожної „границі”. Обговорення вправи:

- Що нам дають наші кордони?
- Як ми визначаємо їх?
- Від кого я захищаюся своїми кордонами?

- Яка дистанція у відносинах є найбезпечнішою та найефективнішою?

Вправа „Стаканчик”

У центр кола поставте пластиковий стаканчик.

Ведучий. Отут – наші найпотаємніші почуття, бажання і думки (зробити паузу). У стаканчик ви можете покласти те, що для вас справді важливе і цінне. Це те, що ви дуже любите, і те, що вам украй дороге.

Після цього (за 2-3 хв) ведучий раптово мене або наступає на стаканчик. Важливо обговорити, що відчули учасники, що їм захотілося зробити тощо.

Можливе проведення паралелі почуттів „тут і тепер” на ситуації спілкування:

- Коли виникають такі ж почуття?
- Хто ними керує?
- Куди вони подінуться потім?

Ведучий. Те, що ви зараз пережили, - це реальний стрес, реальне напруження. Ваші почуття – це ваша реальна реакція на стрес, реакція на проблеми, які виникають у вас, зокрема і в спілкуванні з іншими людьми.

Вправа „Чорне і біле”

Група з добровольців обирає людину, з якою хотіла б попрацювати. У центр кола ставлять 2 стільці: „чорний” і „білий”. Поки учасник за дверима, група отримує завдання.

Ведучий. Ці 2 стільці – абсолютно різні, і те, на який сяде (ім`я), - залежатиме від того, що ви йому скажете. Якщо він сідає на „білий” - ви говорите йому тільки гарне, якщо на „чорний”- навпаки. Я попрошу вас бути щирими і нічого не вигадувати. Спробуйте відстежити, як зміниться поведінка, коли він сидітиме на одному стільці і на другому стільці.

Учасникові пропонують сісти на той стілець, який йому більше подобається (нагадаємо, що про завдання, поставлене перед групою, учасник не знає). Після вправи ведеться робота з конкретними стосунками і почуттями як в основного учасника, так і у всієї групи.

Добре, якщо наприкінці заняття кожен скаже свою думку про те, що він сьогодні пережив, що йому сподобалося, а що – ні. Ведучому бажано заохочувати співпрацю, встановлення тісних емоційних контактів, самому жваво реагувати на все, що відбувається у групі.

„Емоційний характер виробничих стосунків підлітків і соціуму”

Мета: формувати здатність до рефлексії власних емоційних станів, вміти керувати ними у процесі співпраці.

Основні поняття: емоції, емоційні відносини, конфлікт, почуття, ефективність виробничої діяльності.

Методичне забезпечення: методика Розенцвейга, набір логічних завдань, методика розпізнавання емоцій за виразом обличчя, секундомір.

Вступна дискусія:

- Як я взаємодію в колективі? Що я відчуваю при цьому?
- Чи є в мене улюблена емоція?
- Як перебороти страх?
- Що я знаю про свої емоції?
- З ким я зазвичай конфліктую? Чому?
- Що мені не подобається в моїй діяльності?

Завдання із секундоміром

Мета: продемонструвати залежність ефективності роботи від схвалення чи осуду; відстежити вплив зовнішніх оцінок на динаміку емоційного стану, на процес взаємодії у групі.

Учасники діляться на 2 підгрупи, яким дають однакове завдання – зібрати головоломку, пазл, мозаїку. Головною умовою тут є те, що завдання треба виконати швидко та якісно. Одну групу ведучий постійно критикує, іншу – підтримує. Важливо побачити, як впливає підтримка (критика) ведучого на ефективність діяльності.

Можливі інші варіанти вправи. Наприклад, група ділиться на 3 підгрупи, яким також дають однакові завдання. Як і описано вище, одну групу ведучий критикує, іншу – підтримує, третю – ігнорує.

Робота зі станами кожного з учасників, відносинами, що виникають у процесі виконання завдання.

Вправа „Емоції на обличчі”

На бланку схематично зображені „личка” з різними емоціями. Потрібно вгадати емоцію, пояснити свою точку зору. Робота можлива як індивідуально, так і у формі групової дискусії:

Індивідуально кожен учасник „називає” емоції, зображені на малюнках.

Усі об’єднуються у 2-3 підгрупи і виробляють спільне рішення.

Уся група „називає” емоції і порівнює їх з еталоном, який пропонував ведучий.

Зафіксуйте успішність переговорів, а також необхідність розпізнавати емоції.

Ведучий. На цьому занятті ми спробували ближче познайомитися зі своїми почуттями і емоціями. Ви навчилися розрізняти найчастіші свої емоції, а також розуміти ті наслідки, які спричиняють певні емоційні стани. Щоб повністю опанувати їх, необхідно дозволити собі прийняти всі почуття й емоції, навіть ті, які вам не подобаються. Тепер ви можете чіткіше визначати свій стан і діяти відповідно до цього. Це обов’язково допоможе вам у житті.

Обговорення:

- Що ти одержав від заняття?
- Що для тебе було цінним?

Тема 2. „Емоційні чинники соціально-рольових стосунків”

Мета: навчити знімати емоційне напруження, аналізувати конфліктні ситуації.

Матеріали: блокноти, ручки.

Основні поняття: незадоволеність, негативні переживання, конфлікт, роль, конструктивне рішення, емоція, тривога, почуття.

Дискусія „Я і моя роль”

- З ким я конфлікую?
- Навіщо мені мої ролі? Хто мені їх дає?
- Що таке невдача?
- Що таке успіх?
- Чи є щось корисне у переживанні невдач?
- Що ми одержуємо, переживаючи невдачу?
- Що я знаю про мої емоції, переживання, почуття?
- У яких ситуаціях у мене виникає тривога?
- Як зняти емоційне напруження?

Закріплення досвіду, набутого на тренінгу. Важливо вказати на конкретно виявлені у процесі заняття ефективні (неефективні) способи розв'язання конфліктних ситуацій, пов'язаних із рольовими відносинами.

Тема 3. „Емоційний аспект ставлення до себе”

Мета: діагностика і коригування негативного емоційного ставлення до себе.

Матеріали: олівці і аркуші паперу формату А4, психологічний словник.

Основні поняття: самоповага, самолюбство, почуття провини, „Я” - концепція, ворожість до самого себе, самосвідомість, самовідданість, відповідальність за свої риси, самооцінка, самопізнання.

Методичне забезпечення: проєктивні методи діагностики, порівняльний аналіз, самостійна індивідуальна робота на задану тему, метод природних ситуацій, вивчення результатів діяльності учасників.

Вступ. Постановка проблеми

Кожному пропонують намалювати самого себе, не свій портрет, а як він себе бачить і як відчувається. Малюнок не треба підписувати, адже аналізуватимуть малюнки, а не їхніх авторів.

Аналіз малюнків із виявленням ставлення до самого себе. Діагностику емоційного ставлення до себе можна провести на основі історії життєвого шляху. Малюнок може містити три окремі картинки-сюжети: я у минулому, я

у сьогодні, я у майбутньому, або: я – як мені здається, мене бачать інші; я – як мене бачать рідні, товариші, вороги, незнайомі люди.

Обговорення:

- Яка проблема актуальна для цієї людини?
- Що, крім зображення себе, хотів передати автор?
- Що ви бачите?
- Яке почуття викликає у вас цей малюнок?
- Що подобається (не подобається) у ньому?
- Як ця людина ставиться до себе?
- Яке ставлення до себе переважає?
- Чим відрізняються малюнки один від одного?

Наукове видання
(українською мовою)

БОГОМОЛОВА М.Ю.
РОЛЬ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУЦІЙ У ПРОФІЛАКТИЦІ
ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

МОНОГРАФІЯ

Коректор -

Верстка -

Підписано до друку 30.03.2015. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк
Ум.-друк. арк. 13,90. Тираж 300. Замовлення № .
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Типографія «Стар»

Адреса

Телефон

E-mail:

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи